gk]fn ;/sf/

उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग

@)^%

kl t j bg

@)^*÷)#÷@(

gk]kfn ;/sf/

pRr :t/Lo el'd ;'wf/ cfof]u @)^%

cWoIf	>L xl/afa' uh'/]n
;b:o	>L wd{bQ b]sf]6f
;b:o	>L anb]j /fd
;b:o	>L lj dn aflgofF
;b:o	>L b'uf{axfb'/ yf¿
;b:o	>L u0f]z lj=s=
;b:o	>L dx]a'a ;fx
;b:o	>L pk]Gb|s'df/ pk]Gb|
;b:o	>Ldtl /fwfb]jL e§/fO{
;lrj	8f= u0f]z/fh hf]zL

k|sflzt ldlt M @)^* c;f/

db|0f M
zAb3/ ck;]6 k|]; , afuahf/, $@$$%(&

नेपाल सरकार
उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग
फोन नं.: ४००४०१२/४००४०१३/४००४०१४
email : hllrcnp@gmail.com
गैह्रीधारा, नक्साल, काठमाडौँ, नेपाल

पत्र सङ्ख्या २०६७/०६८
च.नं.:

मिति : २०६८/३/२९

सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यू
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
सिंहदरबार, काठमाडौँ ।

विषयः – **प्रतिवेदन पेस गरिएको ।**

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (च) को व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई आवश्यक सुझाव दिन मिति २०६५ साल मङ्सिर २५ गते नेपाल सरकारको निर्णयबमोजिम भूमिसुधारसम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोगको गठन भएको हो ।

आयोगको तर्फबाट तोकिएका कार्यक्षेत्रगत सर्तहरूअनुसार वैज्ञानिक भूमिसुधार लागू गर्न मुलुकको भू-उपयोग र यसको वैज्ञानिक वर्गीकरण, सामन्ती भू-स्वामित्वको अन्त्य गरी भूमिको वैज्ञानिक रूपमा उपयोग गर्ने, भूमिको वैज्ञानिक हदबन्दी तोक्नुपर्ने कारण र यसका आधारहरू, वास्तविक जोताहालाई अधिकतम लाभ पुर्‍याउने उपायहरू, कृषि तथा भूमिको उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने, खण्डीकरण अन्त्य गरी चक्लाबन्दी कार्यक्रमलाई प्रोत्साहन गर्ने र कृषिको सहकारीकरण तथा औद्योगिकीकरणलाई प्रोत्साहन गर्ने सम्बन्धमा अपनाउनुपर्ने उपायहरू तथा

प्रभावकारी भूमि प्रशासन र व्यवस्थापनका सन्दर्भमा ठोस सुझावहरू समेटेर प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

सम्मानित सर्वोच्च अदालतको मिति २०६६ चैत्र ३० गतेको आदेशबमोजिम नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) को मिति २०६८/१/९ को स्वीकृत प्रस्तावअनुसार भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको २०६८/३/२६ को पत्र प्राप्त भएपछि मिति २०६८ असार २६ गतेको आयोगको बैठकको निर्णयअनुसार सम्माननीयज्यू समक्ष यो प्रतिवेदन पेस गरेका छौं ।

श्री हरिबोल गजुरेल

अध्यक्ष

उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगका सदस्यहरू

	हस्ताक्षर
सदस्य श्री धर्मदत्त देवकोटा	
सदस्य श्री बलदेव राम	
सदस्य श्री विमल बानियाँ	
सदस्य श्री दुर्गाबहादुर थारू	
सदस्य श्री गणेश वि.के.	
सदस्य श्री मेहबुब साह	
सदस्य श्री उपेन्द्रकुमार उपेन्द्र	
सदस्य श्रीमती राधादेवी भट्टराई	**अनुपस्थित**
सचिव डा. गणेशराज जोशी	**अनुपस्थित**

भूमिका

वैज्ञानिक भूमिसुधारका मूलतः दुई पक्ष छन् – सामाजिक न्याय र उत्पादकत्व वृद्धि । सामाजिक न्यायको सम्बन्ध भू-स्वामित्वसँग र उत्पादकत्व वृद्धिको सम्बन्ध उत्पादक शक्तिको विकास अर्थात् वैज्ञानिक विधि र प्रविधिसँग छ । सामाजिक न्याय र उत्पादकत्व वृद्धि अन्तरसम्बन्धित छन् । सामाजिक न्यायले किसानलाई कृषिमा उत्साहका साथ क्रियाशील गराउँछ भने आधुनिक औजार र विधि-प्रविधिको प्रयोगले किसानको श्रमलाई बढी उत्पादनशील बनाउँछ । यस सवालमा दुई प्रकारका गलत धारणाहरू पाइन्छन् । एकथरीले किसानले जमिनको टुक्रा पाएपछि उसले खुब पसिना बगाउँछ र उत्पादन स्वतः वृद्धि भइहाल्छ भन्ने धारणा राख्दछन् । अर्काथरीले जमिन टुक्र्याउनु भनेको गरिबी बाँड्नु र उत्पादन घटाउनुमात्र हो भन्दछन् । यसैले उन्नत प्रविधि र विधि प्रयोग गर्न जमिनको आकारलाई अझ बढाएरमात्र उत्पादन वृद्धि गर्न सकिने भएकोले जमिन बाँडेर कृषि विकास हुन सक्दैन भन्ने धारणा राख्दछन् । उनीहरू उत्पादनमा प्रविधि र विधि मुख्य हो भन्दै मानवश्रमको भूमिकालाई न्यूनीकरण गर्छन् । यी दुवै धारणाले समग्र सत्यलाई पक्डन सक्दैनन् । उनीहरूले सत्यको एउटा पाटोमात्र समातेर अर्को पाटोको उपेक्षा गरेका छन् ।

नेपालका जनता, मुख्यगरी किसानहरूको सङ्घर्षको परिणामस्वरूप जेजति राजनीतिक उपलब्धि भएका छन्, कालान्तरमा ती अपहरित भएका छन् । २०१७ र २०५९ सालका प्रतिगमनका घटनाहरू हाम्रा सामु छन् । प्रतिगमन किन सम्भव भयो ? किनकि राजनीतिक परिवर्तनपश्चात् सामन्तवादका आर्थिक आधारहरू भत्काउने काम भएन । किसानलाई राजनीतिक रूपमा सीमित लोकतन्त्र त प्राप्त भयो, तर जमिनमा थोरै पनि लोकतन्त्र कायम हुन सकेन । प्रतिगामीवर्ग पुरानो आर्थिक आधारमा टेकेर पुनः सत्तासीन भयो । दसवर्षे जनयुद्धको जगमा भएको २०६२/०६३ को जनआन्दोलनको परिणामस्वरूप राजतन्त्रको अन्त्य भयो । राजनीतिक रूपमा परिवर्तन पनि भयो तर सामन्ती भू-स्वामित्व कायमै रहेकोले आर्थिक र सामाजिक क्षेत्रमा अझै परिवर्तन हुन सकेको छैन । त्यसैले वर्तमान राजनीतिक परिवर्तनलाई अग्रगामी दिशामा लैजान र संस्थागत गर्न वैज्ञानिक भूमिसुधारमार्फत जमिनमा पनि लोकतन्त्र कायम गरेर जनताको सङ्घीय गणतन्त्रलाई सुनिश्चित गर्न जरुरी छ ।

सामन्ती उत्पादन सम्बन्ध भनेको विशुद्ध सामन्त र जमिनदारसँग मात्र जोडिएको विषय होइन । यसले सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा गहिरो जरा गाडेर बसेको छ । पुँजीपतिले मानसिक श्रम गर्छ, जोखिम उठाउँछ र उत्पादन प्रक्रियामा सहभागी हुन्छ । उसको पुँजी सञ्चय र परिचालनले समाजमा गतिशीलता ल्याउँछ । तर, किसानले आवाद र हराभरा बनाएको प्रकृतिप्रदत्त जमिनलाई सामन्तले सत्ताको आडमा हडपेर निजी सम्पत्ति बनाउँछन् र उनीहरूले बिनामिहिनेत र लगानी उत्पादनको हिस्सा खान्छन् । यी परजीवीहरू सामन्त र जमिनदारको श्रेणीमा पर्छन् । यसका अलावा कुनै भूमिका र जोखिम नलिई उत्पादनको हिस्सा लिने काम जोकोहीले गरे पनि सामन्ती व्यवहार हो । यस्ता मानिसहरू अनुपस्थित भूस्वामिको श्रेणीभित्र पर्छन् । सबै प्रकारका अनुपस्थित भूस्वामित्वको अन्त्य नगर्दासम्म भूमिमाथिको द्वैध स्वामित्व कायम रहिरहन्छ । तसर्थ, सबै प्रकारका अनुपस्थित भूस्वामित्वको अन्त्य गर्न जरुरी छ ।

नेपालले सङ्घीयतामा जाने कुरा स्वीकार गरिसकेको छ । नेपालको सङ्घीयता नेपाली विशिष्टतासहितको हुनेछ । एकातर्फ स्वायत्त राज्यलाई अधिकार दिँदा केन्द्र कमजोर र नाममात्रको हुने, अर्कोतर्फ केन्द्र अधिकारसम्पन्न हुँदा राज्यको हातखुट्टा बाँधिने सङ्घीयताले नेपाललाई एकीकृत र शक्तिशाली बनाउन सक्दैन । केन्द्र र स्वायत्त राज्य दुवै सुदृढ र अधिकारसम्पन्न हुनुपर्छ । यसका लागि जनवादी केन्द्रीयताको वैज्ञानिक विधि अवलम्बन गर्नुपर्छ । नेपालमा एकात्मक सामन्ती केन्द्रीय शासनव्यवस्थाको लामो अभ्यासले गर्दा सामन्तवाद जब्बर रूपमा जरा गाडेर बसेको छ । केन्द्रीय नीति, निर्देशन र पहल भएन भने सामन्तवादका सबै स्वरूपहरू स्वायत्त राज्यले मात्र छिचोल्न गाह्रो हुन्छ । यसका लागि नेपालका सम्पूर्ण उत्पीडित किसानहरूको शक्तिशाली आवाज र सङ्घर्ष पनि उत्तिकै आवश्यक हुन्छ । अन्यथा, किसानहरू विभाजित हुँदा निर्णय र कार्यान्वयन फितलो हुन जान्छ । भूमिसुधारको स्वरूप राज्यहरूबीच अलगअलग हुन सक्छ तर यसको अन्तरवस्तु अलगअलग हुनुहुँदैन । भूमिसुधारको सार्वभौम अन्तरवस्तुलाई इन्कार गर्नेहरूको नियत जेसुकै भए पनि परिणाम सामन्तवादको पक्षपोषण गर्नु हो । यस्तो यथास्थितिवादी तथा पश्चगामी सोचले कालान्तरमा केन्द्रीकृत सामन्ती राज्यसत्ता पुनःस्थापना गर्न नै आधार तयार गर्छ । यसर्थ, भूमिसुधारको सवालमा नीति र विधि केन्द्रले र कार्यान्वयन आफ्नो विशिष्टता अनुरूप स्वायत्त राज्यले गर्नुपर्छ ।

समाज विकास क्रममा जमिनको स्वामित्वसम्बन्धी अवधारणा पनि बदलिँदै जान्छ । सामुदायिकबाट निजी सम्पत्ति बन्न पुगेको जमिन समाजवाद उन्मुख हुँदै जाँदा वर्तमान अवधारणामा पनि परिवर्तन आउँछ । कृषिले उद्योगको रूपमा विकास गरेपछि श्रमको सामाजिक स्वरूप र स्वामित्वको निजी स्वरूप टकराउन थाल्छ । जुन पुँजी र श्रमको अन्तरविरोधको अङ्ग बन्न पुग्छ । उत्पादनको सामाजिक स्वरूपले आफूअनुकूलको स्वामित्वको सामाजिक स्वरूप पैदा गरेर यो अन्तरविरोधको हल हुन्छ । त्यसैले भूमिको स्वामित्वको विषयमा बहस गर्दा वर्तमान (निजी) र भविष्य (सामुदायिक) दुवैको तालमेल मिलाउन सक्नुपर्छ । जनवादी व्यवस्था भएका देशमा सर्वप्रथम सामन्त-जमिनदारको निजी स्वामित्वबाट जोताहा किसानको निजी

स्वामित्वमा बदलिएको दृष्टान्त हामी पाउँछौँ । जुन दोस्रो चरणमा सहकारीकरणको प्रक्रियामा प्रवेश गरेपछि निजी स्वामित्वको अन्त्य गर्दै सार्वजनिक स्वामित्व कायम गरिएको थियो । हामी पनि यो विकास प्रक्रियाबाट अलग रहन सक्दैनौँ ।

क्रान्तिकारी भूमिसुधार र वैज्ञानिक भूमिसुधारको सैद्धान्तिक पक्ष एउटै हो तर यसको व्यावहारिक पक्षमा भिन्नता छ । क्रान्तिकारी भूमिसुधार जसले छलाङमा विश्वास गर्छ, यसको सुधारसँग कुनै सम्बन्ध हुन्न तर वैज्ञानिक भूमिसुधारको अन्तर्वस्तु क्रान्तिकारी हुँदाहुँदै पनि यो सुधारसँग कुनै न कुनै रूपमा जोडिन्छ । क्रान्तिकारी भूमिसुधारमा हदबन्दीको पक्ष सहायक हुन्छ । यसको मुख्य पक्ष भनेको जीविकाको लागि सामन्त-जमिनदारलाई न्यूनतम जमिन वा सम्पत्ति छुट्ट्याएर उनीहरूको सम्पूर्ण सम्पत्ति राष्ट्रियकरण गरी वास्तविक जोताहा किसान र भूमिहीन तथा सुकुमबासीलाई हस्तान्तरण गर्नु हो । अधिकतम हदबन्दी तोक्ने वैज्ञानिक भूमिसुधारको मूल पक्ष हुन्छ, जसको उद्देश्य भू-स्वामित्वमा अधिकतम सुधार र उत्पादन वृद्धि हो । शक्तिसन्तुलनको विशिष्ट स्थितिले भूमिसुधारको स्वरूप निर्धारण गर्छ । वैज्ञानिक भूमिसुधार वा क्रान्तिकारी भूमिसुधार, जे भने पनि त्यसको अन्तर्वस्तु सामन्ती भूस्वामित्वको अन्त्य गरेर साम्राज्यवादलाई भित्र्याउने सामन्ती उत्पादन सम्बन्ध र उत्पीडनका सबै रूपहरूको अन्त्य गर्नु हो । यो प्रक्रिया पूरा गरेरमात्र सामाजिक न्याय, उत्पादकत्व वृद्धि, कृषिको व्यावसायीकरण, राष्ट्रिय पुँजीको निर्माण र औद्योगीकीकरण गर्न सकिन्छ । यसरी मात्र जनताको सङ्घीय गणतन्त्रको स्थापना गरेर राष्ट्रिय स्वाधीनता हासिल गर्न सकिन्छ ।

उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग
२०६५

धन्यवाद ज्ञापन

२०६५ मङ्सिर २५ गते गठन भएको उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगले २०६५ चैत्र १४ गते पूर्णता पाएपछि सोही दिनदेखि औपचारिक रूपमा कार्य प्रारम्भ गऱ्यो । यो प्रतिवेदन तयार गर्दासम्म आयोगलाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष तथा औपचारिक र अनौपचारिक सहयोग पुऱ्याउनुहुने तत्कालीन प्रधानमन्त्री, मन्त्री, कर्मचारी, विभिन्न राजनीतिक पार्टीका नेताहरू, विभिन्न राजनीतिक दलका भ्रातृ सङ्गठनहरू (मुख्यतः किसान तथा सुकुमबासी सङ्गठनहरू), भूमि समस्यासँग सम्बद्ध विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ/संस्थाहरू, विज्ञहरू, सञ्चारकर्मी, नागरिक समाज, कानुन व्यवसायी, पेसागत सङ्गठनहरू, बुद्धिजीवी एवम् विभिन्न कार्यक्रममा सहभागी सर्वसाधारण जनतालाई आयोगको तर्फबाट धन्यवाद दिनु हामी आफ्नो कर्तव्य ठान्छौँ ।

सर्वप्रथम कार्यालय उद्घाटन गरिदिनुहुने र भूमिसुधार जागरण तथा तथ्य सङ्कलन अभियानको विषयमा छलफल तथा आवश्यक दिशानिर्देश गर्नुहुने तत्कालीन सम्माननीय प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल 'प्रचण्ड' प्रति विशेष आभार व्यक्त गर्छौं । तत्कालीन उपप्रधान तथा गृहमन्त्री वामदेव गौतम, स्थानीय विकास मन्त्री रामचन्द्र झा, परराष्ट्रमन्त्री उपेन्द्र यादव, भूमिसुधार मन्त्री महेन्द्र पासवान र संविधानसभाका उपाध्यक्ष पूर्णाकुमारी सुवेदीले आयोगका कार्यक्रममा अभिरुची देखाउनुभएकोमा उहाँहरूप्रति हामी कृतज्ञ छौँ ।

आयोगको प्रस्तावित कार्यक्रमप्रति छलफल गरी सहमति जनाउनुहुने नेकपा एमालेका अध्यक्ष झलनाथ खनाल, उपाध्यक्ष वामदेव गौतम, महासचिव ईश्वर पोखरेल, फोरम लोकतान्त्रिकका महासचिव जितेन्द्र देव, नेकपा संयुक्तका अध्यक्ष चन्द्रदेव जोशी र महासचिव सुनिल मानन्धरलाई विशेष धन्यवाद दिन्छौँ ।

तत्कालीन प्रधानमन्त्री माधवकुमार नेपाल, उहाँका राजनीतिक सल्लाहकार रघुजी पन्त, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्री डम्बर श्रेष्ठ, युवा तथा खेलकुद मन्त्री गणेश नेपाली तिवारी, नेपाली काङ्ग्रेसका प्रमुख सचेतक लक्ष्मणप्रसाद घिमिरे र नेकपा मालेका महासचिव सीपी मैनालीलाई आयोगसँग भेटघाटका निम्ति समय उपलब्ध गराउनुभएकोमा धन्यवाद दिन चाहन्छौँ ।

अ.ने.कि. महासङ्घ (२००७) का अध्यक्ष चित्रबहादुर श्रेष्ठ र पदाधिकारीहरू एवम् अ.ने.कि. महासङ्घका महासचिव प्रेम दङ्गाल, अखिल नेपाल सुकुमबासी सङ्घका अध्यक्ष दीपक राई, सुकुमबासी आयोगका अध्यक्ष कैलाश महतोको सकारात्मक सहयोगले आयोगको काममा ऊर्जा थपेको महसुस गरेका छौँ ।

बेलायती अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग (DFID) का Liz Alden Wily, Simond Lucas ले आयोगका कामप्रति देखाउनुभएको रुची र जिज्ञासाबाट हामी धेरै प्रभावित भयौं । उहाँहरू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको सहिद स्मृति बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाको स्थलगत अध्ययन-भ्रमणको व्यवस्थापन गर्नुहुने एकीकृत नेकपा माओवादीका केन्द्रीय सदस्य ध्रुव पराजुलीलाई धन्यवाद व्यक्त गर्छौं ।

तत्कालीन माधवकुमार नेपाल नेतृत्वको सरकार आयोगका कामप्रति उदासिन देखिएको अवस्थामा पनि आयोगले आयोजना गरेका गोष्ठी, छलफल र अन्तरक्रिया कार्यक्रमको व्यवस्थापनमा सहकार्य गर्ने सरोकारवाला संस्थाहरू सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र, एम.एस. नेपाल, भूमिसम्बन्धी कार्य गर्ने गैह्रसरकारी संस्थाहरूको समूह, नेपाल विकास अध्ययन संस्थान, राष्ट्रिय महिला आयोग र भूमि अनुसन्धान तथा नीति संवादका लागि सहकार्यको योगदान सह्राहनीय छ । विभिन्न कार्यक्रममा कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुहुने नागरिक समाजका अगुवा श्याम श्रेष्ठ, भूमिअधिकारकर्मी जगत बस्नेत, अधिवक्ता मुक्ति प्रधान, अ.ने.कि. महासङ्घ (२००७) का अध्यक्ष चित्रबहादुर श्रेष्ठ, अ.ने.कि. महासङ्घका अध्यक्ष वामदेव गौतम, संविधानसभा सदस्य सावित्रा भुसाल, वैज्ञानिक भूमिसुधार र दलित अधिकार विषयका अध्येता पूर्ण नेपाली, आदिवासी जनजातिसम्बन्धी ज्ञाता मुक्तसिंह लामा तथा कार्यपत्रमाथि टिप्पणी गर्नुहुने डा. कैलाशनाथ प्याकुरेल, केशव बडाल, संविधानसभाका प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समितिका सभापति अमृता थापा, वरिष्ठ अधिवक्ता बद्रीबहादुर कार्की, डा. शिव शर्मा, दीपेन्द्रबहादुर क्षेत्री, सञ्चारकर्मी रघुनाथ लामिछाने, हिसिला यमी, भूमिअधिकारकर्मी सोमत घिमिरे, सभासद् विश्वभक्त दुलाल 'आहुति', माओवादी पोलिटब्युरो सदस्य शक्तिबहादुर बस्नेत र भूमिअधिकारविज्ञ दिनेश गुरुङलाई विशेष धन्यवाद प्रदान गर्छौं ।

आयोगका विभिन्न कार्यक्रममा सहभागी भई महत्त्वपूर्ण सुझाव दिनुहुने सभासद्हरू, विज्ञहरू, भूमिअधिकारकर्मीहरू, सङ्घ/संस्थाका प्रतिनिधिहरू, बौद्धिक व्यक्तित्वहरू, नागरिक समाजका प्रतिनिधि, भूमिसुधार मन्त्रालयका प्रतिनिधि, कानुन व्यवसायी र सञ्चारकर्मीहरूलाई धन्यवाद दिन्छौँ ।

सर्वोच्च अदालतमा आयोगका तर्फबाट बहसपैरवी गर्नुहुने वरिष्ठ अधिवक्ता बद्रीबहादुर कार्की, अधिवक्ताहरू मुक्ति प्रधान र बोर्णबहादुर कार्कीप्रति आभारी छौँ ।

आयोगको कार्यालयमै उपस्थित भएर महत्त्वपूर्ण सुझाव दिनुहुने एकीकृत नेकपा (माओवादी) का उपाध्यक्ष डा. बाबुराम भट्टराईप्रति आभार व्यक्त गर्छौं । नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घका पदाधिकारीहरूलाई सुझावका लागि धन्यवाद दिन्छौँ ।

सुनसरीको हाँसपोसा, सिन्धुलीको सिन्धुलीमाडी, बर्दियाको गुलरियामा भएका क्षेत्रीय कार्यक्रममा जिल्लास्थित कार्यालयका प्रमुखहरू, राजनीतिक पार्टीका प्रतिनिधिहरू, सङ्घसंस्थाका प्रतिनिधिहरू, बुद्धिजीवी तथा विज्ञहरू, किसान र छिमेकी जिल्लाका सरोकारवाला प्रतिनिधिहरू उपस्थित भई महत्त्वपूर्ण सुझाव र टिप्पणी राख्नुभएकामा हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्छौं ।

आयोगद्वारा नियुक्त परामर्शदाता दीपेन्द्रकुमार काफ्लेलाई समेत धन्यवाद प्रकट गर्दछौँ । यो प्रतिवेदनलाई व्यवस्थित गर्न आवश्यक सहयोग गर्नुहुने चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट श्री टेकनाथ आचार्य र भाषासम्पादन गर्नुहुने श्री प्रोल्लास सिन्धुलीय धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

अन्त्यमा, आयोगलाई सक्रिय सहयोग पुऱ्याउनुहुने निजामति कर्मचारी, अध्यक्षको सचिवालयका रमेश गुरागाईंलगायतका कर्मचारी र करारमा नियुक्त कर्मचारी सबैलाई भूमिसुधारजस्तो ऐतिहासिक कामलाई अघि बढाउन खेल्नुभएको भूमिकाका लागि विशेष धन्यवाद दिन्छौँ ।

उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग - २०६५

विषयसूची

परिच्छेद	शीर्षक	पेज सं.
परिच्छेद १ : प्रतिवेदनको सारसंक्षेप		**१–७**
परिच्छेद २ : परिचय		**८–१३**
२.१	पृष्ठभूमि	८
२.२	आयोगको गठन र उद्देश्य	९
२.३	आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार क्षेत्र	१०
२.४	आयोगको कार्यविधि र कार्यक्रम	११
२.५	आयोगको सीमा	१२
परिच्छेद ३ : भूस्वामित्वको स्वरूप र भूमिसुधारका प्रयासहरू		**१४–२४**
३.१	भूस्वामित्वको ऐतिहासिक विकास	१४
३.२	भूस्वामित्वको वर्तमान स्थिति	१८
३.३	भूस्वामित्वको स्वरूप र उत्पादन सम्बन्ध	१९
३.४	भूमिसुधारका अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरू	२१
३.५	नेपालमा भूमिसुधार	२२
परिच्छेद ४ : भू–उपयोग र वर्गीकरण		**२५–३०**
४.१	कृषि भूमि	२६
४.२	गैरकृषि भूमि	२७
परिच्छेद ५ : भू–स्वामित्वको सम्बन्धमा		**३१–४५**
५.१	भू-स्वामित्वको सैद्धान्तिक पक्ष	३१
५.२	सुधार कि आमूल परिवर्तन ?	३२
५.३	भूमिहीन किसान र अग्राधिकार	३२
५.४	हदबन्दी	३७
५.५	मोहीसम्बन्धी व्यवस्था	४१
५.६	गुठीसम्बन्धी व्यवस्था	४२
५.७	भू-स्वामित्वसम्बन्धी अन्य व्यवस्था	४३
परिच्छेद ६ : कृषि विकास		**४६–५६**
६.१	चक्लाबन्दी	४७
६.२	उत्पादनका साधन र उत्पादक शक्ति	४८

६.३ कृषि श्रमिक ४९
६.४ सिँचाइ ५१
६.५ कृषि औजार, रासायनिक मल, बीउ तथा विषादी ५२
६.६ अनुसन्धान, तालिम र प्रशिक्षण ५२
६.७ कृषि सडक, रोपवे, सञ्चार र ऊर्जा ५३
६.८ श्रम विभाजन ५३
६.९ खेती प्रणाली ५३
६.१० बजार व्यवस्थापन ५५
६.११ बीमा तथा अनुदान ५५
६.१२ आयात/निर्यात ५६

परिच्छेद ७ : राष्ट्रिय पुँजी र औद्योगिकीकरण ५७–६१
७.१ कृषि उपकरण, मल र बीउ उत्पादन ५९
७.२ कृषि र पर्यटनको एकीकृत परिचालन ५९
७.३ जैविक खेती ५९
७.४ जोनिङ प्रणाली (Zoning system) ६०
७.५ खाद्य भण्डारण र सुरक्षा ६०
७.६ खाद्यान्नको समुचित उपयोग ६०
७.७ कृषि फार्म ६१
७.८ रोजगारी ६१

परिच्छेद ८ : भूमि प्रशासन तथा व्यवस्थापन ६२–६३

परिच्छेद ९ : निष्कर्ष तथा सुझाव ६४–६८

अनुसूचीहरू
अनुसूची १ : आयोग गठनको निर्णय तथा कार्यक्षेत्रगत सर्तहरू
अनुसूची २ : आयोगका कर्मचारीहरू
अनुसूची ३ : आयोगद्वारा सम्पादित कार्यक्रमको विवरण
अनुसूची ४ : प्रस्तावित तीनमहिने भूमि जागरण तथा तथ्य सङ्कलन अभियान कार्यक्रम
अनुसूची ५ : सम्मानित सर्वोच्च अदालतको अन्तिम फैसलाको मुख्य अंश
अनुसूची ६ : प्रतिवेदन बुझाउन सरकारको तर्फबाट पठाइएको पत्र
अनुसूची ७ : आयोगको प्रतिवेदन बुझाउने निर्णय

परिच्छेद १

प्रतिवेदनको सारसंक्षेप

इतिहासमा सभ्यता एवम् राष्ट्रिय पूँजी निर्माण तथा औद्योगिकीकरणको विकास त्यही ठाउँमा भयो, जहाँ कृषिबाट उपभोग र बचतको प्रचूर सम्भावना थियो । आर्थिक विकासको मुख्य आधार औद्योगिकीकरण हो । यसका लागि राष्ट्रिय पुँजीको आवश्यकता पर्छ । मुख्य उत्पादक शक्ति र मुख्य उत्पादनको साधनलाई परिचालन गरेर मात्र राष्ट्रिय पुँजीको सिर्जना गर्न सकिन्छ । नेपालमा मुख्य उत्पादक शक्ति किसान र मुख्य उत्पादनको साधन भूमि हो । करिब दुईतिहाइ श्रमशक्ति कृषिमा संलग्न भए पनि कूल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको भूमिका करिब एकतिहाइ मात्र छ । नेपालको आर्थिक विकासमा यो अन्तर्विरोध मुख्य रूपमा बाधक रहेको छ। सुगौली सन्धिपछि अर्धसामन्ती र अर्धऔपनिवेशिक उत्पादन सम्बन्धका कारण नेपालमा राष्ट्रिय पुँजी निर्माण तथा औद्योगिकीकरणको प्रक्रिया अवरुद्ध भएकाले उत्पादनको क्षेत्रमा यो अन्तर्विरोधको सृजना भएको हो ।

नेपालमा केन्द्रीकृत राज्यसत्ताको उदयपछि जनताको खोसिएको भूमिअधिकारको विषयमा समयसमयमा बहस र सङ्घर्ष चलिरहेको छ । २००७ सालको नेपाली जनताको सङ्घर्ष ढुलमूले मध्यमवर्गको नेतृत्वमा सामन्तवादविरुद्ध किसानहरूको सङ्घर्ष थियो । दिल्ली सम्झौताले सामन्ती जहाँनिया शासनको रूप पक्षमा केही परिवर्तन गरे पनि सामन्ती राज्यसत्ताको अन्तरवस्तु जस्ताको तस्तै रह्यो । २०१७ सालमा राजा महेन्द्रको नेतृत्वमा शाह-राणा परिवार र तिनका आसेपासे भूमिपतिहरूले विपी कोइरालाको नेतृत्वको सरकारलाई अपदस्थ गर्नुका मुख्य कारणहरूमध्ये भूमिसुधारको प्रक्रियालाई अवरुद्ध गर्नु पनि थियो । २०२१ सालमा राजा महेन्द्रले भूमिसम्बन्धी ऐन जारी गरे पनि यसको उद्देश्य निरङ्कुश राजतन्त्र र पञ्चायतविरोधी आन्दोलनमा एकाकार भएका मध्यमवर्ग र निम्नवर्गका किसानहरूबीच फाटो पैदा गरेर लोकतान्त्रिक आन्दोलनलाई कमजोर बनाउनु थियो ।

२०४६ सालको परिवर्तनपछि निर्वाचित नेपाली काङ्ग्रेस सरकारका भूमिसुधार मन्त्री जगन्नाथ आचार्यले विपी कोइरालाको भावलाई पक्रँदै भूमिसम्बन्धी सवालमा सापेक्षिक प्रगतिशील सुधारको प्रयास गरे तर सामन्त र जमिनदारको दबाब झेल्न नसकी उनले राजीनामा दिनुपर्‍यो । २०५१ सालमा केशव बडालको अध्यक्षतामा गठन भएको भूमिसुधार आयोगले कृषि विकास र भू-उपयोगको सवालमा वैज्ञानिक प्रस्तुति गरे पनि भू-स्वामित्वको सवालमा समस्याहरूलाई चिरेर अगाडि बढ्ने हिम्मत गर्न सकेन । तथापि त्यो प्रतिवेदन पनि

कार्यान्वयन हुन सकेन । बरु उक्त प्रतिवेदन नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एमाले) को नौमहिने सरकार विस्थापित हुने एउटा कारण बन्यो । २०५८ सालमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाले जनयुद्ध निस्तेज पार्ने अभिप्रायले सुधारवादी भूमिसुधारको निम्ति जग्गाको नयाँ हदबन्दी घोषणा गरे । तर, त्यो पनि कार्यान्वयन हुन सकेन । त्यसलाई सामन्त र जमिनदारहरूले जग्गा लुकाउने अवसरका रूपमा प्रयोग गरे । यसरी पञ्चायती व्यवस्थामा राजतन्त्र भूमिसुधारको बाधक बन्यो भने बहुदलीय व्यवस्थाको स्थापनापछि नेपाली काङ्ग्रेस भूमिसुधारप्रति उदासिन देखियो ।

२०५२ सालदेखि तत्कालीन नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) ले सुरु गरेको जनयुद्धले ग्रामीण क्षेत्रमा सामन्तवादको जगलाई हल्लाइदियो र क्रान्तिकारी भूमिसुधारको सम्भावनालाई उजागर गरिदियो । किसानहरूले आवादी गरी खेतीयोग्य बनाएको तर विगतमा सामन्त-जमिनदारले कब्जा गरेका जमिन किसानहरूले फिर्ता (कब्जा होइन) लिने क्रम सुरु भयो । १० वर्षीय जनयुद्ध र त्यसको जगमा भएको जनआन्दोलनबाट सामन्ती राजसंस्थाको अन्त्य भएपछि अन्य मुख्य राजनीतिक दलहरूले पनि सामन्ती भू-स्वामित्व अन्त्य गर्न वैज्ञानिक भूमिसुधारको मुद्दामा सहमति जनाएका थिए । तर, केही राजनीतिक पार्टीहरूले फेरि किसानहरूबाट सामन्त-जमिनदारवर्गलाई जमिन फिर्ता गर्नुपर्ने माग राखे । यसबाट उनीहरूले नयाँ ढङ्गले फेरि सामन्तवादलाई मजबुत बनाएर प्रतिगमन निम्त्याउन खोजेका त होइनन् भन्ने आशङ्का पैदा भएको छ । यो सम्भावना र आशङ्कालाई दूर गर्न संविधानमा वैज्ञानिक भूमिसुधारको अन्तरवस्तुलाई समेट्न जरुरी छ ।

भूस्वामित्व एवम् उत्पादन सम्बन्ध एकअर्कासँग सम्बन्धित छन् । उत्पादन सम्बन्धले स्वामित्वको स्वरूप निर्धारण गर्छ । पुँजीवादले एकाधिकारी चरित्र ग्रहण गरेर साम्राज्यवादमा विकास गरेपछि यसले आफ्नो शास्त्रीय तथा प्रतिस्पर्धात्मक प्रगतिशील चरित्र गुमायो । यसले विघटन र संरक्षणको नीति अवलम्बन गरी एकातिर दलाल र नोकरशाही पुँजीपतिवर्गलाई हावी बनाउने तहसम्म सामन्तवादको विघटन गर्दै गयो भने अर्कोतिर औद्योगिक पुँजीवादको विकास (पुँजीवादी क्रान्ति) रोक्न सामन्तवादको संरक्षण गर्‍यो । यसको ढुलमूल र सम्झौतापरस्त चरित्रले गर्दा क्रान्तिकारी भूमिसुधारको नेतृत्व पनि सर्वहारावर्गले नै गर्नुपर्‍यो । नेपालमा आफूलाई पुँजीवादी प्रजातन्त्रको हिमायती ठान्ने नेपाली काङ्ग्रेस र अग्रगामी सुधारको वकालत गर्ने नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एमाले) सामन्ती राजतन्त्रको अन्त्यपछि पनि सामन्तवादप्रति नरमीपना देखाउँदै वैज्ञानिक भूमिसुधारको सारतत्त्वबाट विचलित हुनु र माओवादी यो एजेन्डामा दृढ रहनुले उपरोक्त तथ्यलाई पुष्टि गरेको छ ।

भूमिसुधारको पहिलो खुड्किलो भूमिको वैज्ञानिक वर्गीकरण हो । जुन भूमि जेका लागि उपयुक्त हुन्छ, सोही आधारमा वर्गीकरण गर्नुपर्छ । पर्यावरणलाई ध्यानमा राख्दै कृषि, उद्योग, पशुपालन, बसोबास र जङ्गलका लागि अलगअलग जमिन छुट्ट्याउनुपर्छ ।

हालमा सामन्तहरूको जमिनमाथिको आधिपत्य कमजस्तो देखिए पनि सामन्ती उत्पादन सम्बन्ध नयाँ रूपमा विस्तार भइरहेको छ। जमिनमाथिको द्वैध स्वामित्व, अनुपस्थित भूस्वामीको प्रचलन र हलिया, कमैया, हरुवा, चरुवा, कमलरी, गोठाला गरी करिब १० लाख सङ्ख्यामा रहेका आदिम प्रकारका कृषि श्रमिक अद्यावधि कायम रहनु यसको ठोस प्रमाण हो। दिनको १८ घन्टा काम गर्ने कूल जनसङ्ख्याको आधा हिस्सा ओगटेका महिलाहरूको भूमिमा स्वामित्व करिब १६ प्रतिशत मात्र छ। उन्नत श्रमशक्तिका रूपमा रहेका तर राज्यबाट अपहेलित करिब २० प्रतिशत जनसङ्ख्या रहेका दलितहरूको आफ्नो स्वामित्व रहेको भूमि कूल कृषि जमिनको करिब १ प्रतिशतमात्र छ। जनसङ्ख्याको करिब एकतिहाइ हिस्सा ओगटेका आदिवासी जनजातिको भूमि राज्य विस्तारको क्रममा अतिक्रमण र बेदक्खल भएको छ। एकातिर किसान जमिन र कामको खोजीमा भौँतारिरहेका छन् भने अर्कोतिर नोकरशाह र जग्गा दलालहरूले उत्पादनको साधनको रूपमा रहेको उर्बरा जमिनको करिब २० प्रतिशत जमिन बाँझो राखिराखेको बिडम्बनापूर्ण स्थिति छ। आधा हेक्टर र त्यो भन्दा कम जमिन हुने गरिब वा साना किसान परिवार ४७ प्रतिशत छन् तर उनीहरूको हातमा केवल १५ प्रतिशत जमिन रहेको छ। ३ हेक्टर र त्योभन्दा ज्यादा जमिन हुने धनी तथा ठूला किसान जम्मा ३ प्रतिशत छन् तर उनीहरूको हातमा १७ प्रतिशत जमिन छ। नयाँ मोही दर्ता नहुने र दर्ता नभएकालाई मोहियानी हक पनि दिनुनपर्ने प्रावधानले गर्दा जमिनमा शारीरिक, मानसिक र पुँजीगत लगानीबिना उत्पादनको हिस्सा खाने विभिन्न वर्गका परजीवी तप्काको सङ्ख्या बढ्दो छ। १० लाख २० हजार परिवारका करिब ५५ लाख जनसङ्ख्या भूमिहीन छन्। भारतमा पलायन भएका नेपालीहरूको पीडाको चर्चा गरिसाध्य छैन। अरब, मलेसियाजस्ता मुलुकहरूमा रोजगारका लागि पलायन भएका तीस लाखभन्दा बढीको सङ्ख्याका किसानका छोराछोरीकोको त्रासदीपूर्ण स्थितिले नेपाल र नेपाली जनताको दुखान्तका गाथाहरू सजिलै बुझ्न सकिन्छ। यी तथ्य र तथ्याङ्कको आधारमा अहिले किसानवर्ग जमिनविहीन र पुँजीविहीन अवस्थामा कृषिमा संलग्न भएको प्रष्ट छ। समग्रमा श्रमशक्तिको उत्पादनशीलता ह्रासोन्मुख छ। यसको प्रमुख कारण नेपालमा सामन्तवादी उत्पादन प्रणालीको अन्तरवस्तु यथावत् हुनु र भूमण्डलीकृत साम्राज्यवादसँग सामन्तवादको गठबन्धनले दलाल र नोकरशाही पुँजीको वर्चस्व बढ्दै जानु हो। फलस्वरूप औद्योगिक क्षेत्रमा लगानी घट्दो स्तरमा रहेको छ। यस क्षेत्रमा जेजति लगानी गरिएको छ, यसको मूल पक्ष पनि राष्ट्रिय नभई दलाल तथा नोकरशाही चरित्रको छ।

सामन्तवादी उत्पादन प्रणालीका कारण नेपालको कृषि उत्पादन परम्परागत र निर्वाहमुखी नै छ। सामन्त र जमिनदारहरू राज्यसत्ता र सरकारका विभिन्न ओहोदामा पुगेकाले कृषि उत्पादन न्यून भए पनि यो उनीहरूको चिन्ता र चासोको विषय बनेन। साम्राज्यवादी हस्तक्षेपका कारण तत्काल नेपालको उत्पादक शक्ति, उत्पादन सम्बन्ध र उत्पादन प्रणालीसँग मेल नखाने प्रविधि र विधिको तात्कालिक प्रभावकारिताजस्तो देखिए पनि कालान्तरमा यसको दुष्प्रभावले उत्पादनमा झन् ह्रास आएको छ।

भूमि प्रशासन तथा व्यवस्थापन भूमिसूधारको एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । तर, नेपालमा भूमि प्रशासन र व्यवस्थापन परम्परागत छ । धेरैजसो पुराना सामन्ती विधि र कानुनहरू यथावत् छन् । कतिपय साम्राज्यवादले लादेका अव्यबहारिक नीति र नियमहरू कार्यान्वयनमा जाँदा 'हाँस न बकुल्लाको चाल' भइरहेको छ । यहाँको भूमि प्रशासन र व्यवस्थापन जनतालाई आहत तुल्याउने, झन्झटिलो र भ्रष्टाचारयुक्त छ । यो सामन्तवादको बचाउ गर्दै साम्राज्यवादको सेवा गर्ने औजार बनेको छ ।

राष्ट्रिय औद्योगिक पुँजीको विकास नहुँदासम्म पुँजीवादको विकास हुन सम्भव छैन । नेपालको वर्तमान स्थितिमा पुँजीवादको विकासका लागि अर्ध-सामन्ती र अर्ध-औपनिवेशिक उत्पादन प्रणालीको अन्त्य हुनु जरुरी छ । कृषि क्षेत्रमा सामन्ती उत्पादन सम्बन्ध र उद्योगको क्षेत्रमा दलाल र नोकरशाही उत्पादन सम्बन्धको अन्त्य हुनु जरुरी छ । यसका लागि वैज्ञानिक भूमिसुधारको माध्यमबाट उत्पादनको मुख्य साधनको रूपमा रहेको जमिन मुख्य उत्पादक शक्तिको रूपमा रहेको किसानको हातमा पुऱ्याउन आवश्यक छ । पुँजीवादी आर्थिक आधार खडा नगरी सामन्तवादको समूल नष्ट गर्न सकिन्न । सामन्तवादको अन्त्य गरी पुँजीवादी आर्थिक आधार खडा गर्ने प्रमुख आधार भनेको क्रान्तिकारी भूमिसुधारको अन्तर्वस्तुसहितको वैज्ञानिक भूमिसुधारमात्र हो । यही विन्दुमा सुधार कि आमूल परिवर्तन भन्ने बहस अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण रहेको छ । नेपालमा सुधारको माध्यमबाट उत्पादन सम्बन्धको रूप पक्षमा केही परिवर्तन गरेर र उत्पादनका साधनमा सामान्य सुधार गरेर उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने जेजति सम्भावना थिए, ती सबैको अभ्यास भैसकेको छ । यसर्थ, उत्पादकत्व वृद्धि गर्न उत्पादन सम्बन्धलाई बदल्नुबाहेक अन्य विकल्प छैन । त्यसैले सामन्ती उत्पादन सम्बन्धको अन्त्य प्राथमिक र अनिवार्य हो भने उत्पादनका साधनमा परिवर्तन सहायक पक्ष हो ।

वैज्ञानिक भूमिसुधारका मुख्य प्रक्रियाहरूमा भूमिसुधारका पृष्ठभूमि अध्ययन गरी भू-उपयोगका आधारमा भूमिको वर्गीकरण, भूस्वामित्वको स्वरूपमा सैद्धान्तिक सहमति, भू-स्वामित्वको सम्बन्धमा आमूल परिवर्तनका लागि भूमिहीन किसानलाई अग्राधिकार, भूमिमा हदबन्दी तथा भू-स्वामित्वसम्बन्धी अन्य व्यवस्था आवश्यक हुन्छन् । कृषि विकास तथा राष्ट्रिय पुँजी र औद्योगिकीकरण एकअर्कामा अन्तरसम्बन्धित हुनाले यस सम्बन्धमा एकीकृत विकासका अवधारणा ल्याउनुपर्छ । भूमि प्रशासन तथा व्यवस्थापनमार्फत नै यी सबै कार्य गरिने तथा दीर्घकालीन रूपमा त्यसको कार्यान्वयन र अनुगमन हुने हुनाले यसका लागि प्रभावकारी संरचना तयार गर्नुपर्छ ।

भूमिको वर्गीकरण मुख्यतः कृषि भूमि तथा गैरकृषि भूमिका रूपमा गर्नुपर्छ । कृषियोग्य जमिनको वैज्ञानिक र योजनाबद्ध प्रयोगलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर कृषि भूमिको वर्गीकरण गर्दा खाद्यान्न उत्पादन क्षेत्र, फलफूल उत्पादन क्षेत्र, तरकारी उत्पादन क्षेत्र, नगदे बाली उत्पादन क्षेत्र, जडिबुटी, चरन क्षेत्र, चिया, कफी, अलैंची तथा उखु, जुटजस्ता कृषिजन्य उद्योगका कच्चा पदार्थ उत्पादन क्षेत्र र अन्य विशेष क्षेत्रका रूपमा गर्नुपर्छ । यसैगरी अन्य भूमिको वर्गीकरण

गर्दा आवास तथा शहरी क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र र पर्यावरणीय संरक्षणको क्षेत्रका रूपमा गर्नुपर्छ। यसरी वर्गीकरण गरिसकेपछि यी क्षेत्रको विकाससम्बन्धी विशेष व्यवस्था गर्नुपर्छ।

पहिरो र भूक्षय रोक्नका लागि चुरे र महाभारत क्षेत्रका अवैज्ञानिक बस्तीहरूलाई अन्यत्र सार्नुपर्छ। त्यहाँबाट बग्ने नदीहरूले कटान तथा क्षति गरेको समथर भूभागमा तटबन्धन गरी उकास भएको जमिन सट्टाभर्ना दिनुपर्छ। ती क्षेत्रमा वन्यजन्तु संरक्षण, पर्यटन प्रबर्द्धन र जडिबुटी उत्पादन गर्नुपर्छ।

भूस्वामित्वको सवालमा अग्राधिकार तथा क्षतिपूर्तिको विषयमा स्पष्ट हुनु जरुरी हुन्छ। पुँजीवादको विकासका निम्ति प्रतिस्पर्धा अपरिहार्य छ। प्रतिस्पर्धा समानहरूका बीचमा मात्र हुनसक्छ। त्यसैले सदियौँदेखि उत्पीडनमा परेका महिला, दलित, आदिवासी-जनजाति, मधेसी, मुस्लिमहरूलाई शासक जाति वा लिङ्गसँग अहिलेकै असमानताको स्थितिमा प्रतिस्पर्धा गराउँदा न्यायपूर्ण र वास्तविक प्रतिस्पर्धा हुन सक्दैन। तसर्थ, एकपटक उत्पादनका सबै क्षेत्रमा पहुँच पुऱ्याएर उनीहरूलाई प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने स्तरसम्म पुऱ्याउनुपर्छ। यसको अर्थ उनीहरूलाई निश्चित अवधिका लागि अग्राधिकार र विशेषाधिकार प्रदान गरिनुपर्छ। यसैगरी जमिनमाथि जोत्नेको पूरै स्वामित्व हुनुपर्ने वैज्ञानिक मान्यताअनुरूप प्रचलित मोही व्यवस्थालाई खारेज गर्नुपूर्व मोही किसानलाई उसको हिस्सा प्रदान गर्नुपर्छ। उखडा जमिन, बिर्ताको रूपमा रहेको जमिन, अतिक्रमित सार्वजनिक जग्गा तथा ऐलानी जग्गा, राज्यको स्वामित्वमा रहने जग्गाको विषयमा समेत प्रष्ट व्यवस्था गर्नुपर्छ। आवास समस्या हल गर्न बसोबासको निम्ति एकपटक सबै परिवारलाई जमिन वा बासको व्यवस्था गर्नुपर्छ। वास्तविक सुकुमबासीको पहिचान गरी उनीहरूलाई बसिरहेकै ठाउँमा वा अन्यत्र उपयुक्त ठाउँमा भूउपयोगको नीतिअनुसार बसोबासको व्यवस्था गर्नुपर्छ। अनावश्यक रूपमा जमिन ओगट्ने प्रचलनले जमिनको पूरा उत्पादन क्षमताको सदुपयोग नहुने हुनाले खेती नगर्नेले जमिन राख्न नपाइने व्यवस्था उपयुक्त हुन्छ। खेती नगर्नेको स्वामित्वमा जमिन राखिएको भए कि त सहकारीमा, कि त कृषि फार्मलाई लिजमा दिनुपर्छ। तर, कृषिमा अर्काको स्वतन्त्रतामा अङ्कुश लगाउने गरी काममा लगाउने प्रचलन र जमिन बाँझो रहने दुवै स्थितिको अन्त्य गरिनुपर्छ। ग्रामीण क्षेत्रमा श्रमशक्तिको अभाव हुन नदिन श्रमको आदानप्रदान (श्रम सहकारी) लाई प्रोत्साहित गर्नुपर्छ। कृषि श्रमिकको उत्साहमा ह्रास आउन नदिन ज्याला र सुविधा औद्योगिक मजदुरकै स्तरमा पुऱ्याउन विशेष जोड दिनुपर्छ।

भूस्वामित्वको सवालमा स्पष्ट भैसकेपछि हदबन्दी व्यवस्थापनको सन्दर्भमा पनि प्रस्ट हुनुपर्छ। स्वामित्व एउटाको हातमा र जोत अर्कोको हातमा रहेको वर्तमान स्थितिको अन्त्य नगरेसम्म भूमिसुधारको कुनै अर्थ छैन। कृषिको व्यावसायीकरण र औद्योगिकीकरणमा व्यवधान पैदा गर्ने यो स्थितिको अन्त्य हुनुपर्छ। भूमिमा असमान वितरण हटाई किसानलाई न्याय दिलाउन हदबन्दीभन्दा माथिको जमिन राज्यको अधीनमा ल्याई भूमिहीन तथा गरिब किसानलाई हस्तान्तरण गर्नुपर्छ। जमिनलाई सर्वोत्कृष्ट, राम्रो, मध्यम र कमसलमा वर्गीकरण

गरी परिवारको तोकिएको परिभाषाअनुसार हदबन्दी लागू गरिनुपर्छ । हदबन्दीसँग जोडिएको क्षतिपूर्तिको विषयमा गम्भीर बहस चलिरहेकाले क्षतिपूर्ति कसले पाउने र कसले नपाउने भन्ने कुरा पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । अर्कालाई क्षति पुऱ्याउनेलाई क्षतिपूर्ति दिने कि ऊबाट क्षति पुऱ्याइएकालाई दिलाउने हो ? गम्भीर प्रश्न खडा भएको छ । जसले कमाएको छ, पसिना बगाएको छ, जसको श्रमले सृजना भएको छ, त्यसले क्षतिपूर्ति पाउने कि ? जसले अरूको श्रमको शोषण गरेको छ, सत्ताको दुरुपयोग गरेर किसानको जमिन हडपेको छ, त्यसले पाउने ? क्षतिपूर्ति भनेको जसको क्षति भएको छ, उसले पाउने हो । यस सवालमा क्षतिपूर्ति पाउने हकदार भूमिपति होइन मोही अर्थात् वास्तविक जोताहा हुनुपर्छ ।

भूमिसुधारको प्रश्न कृषि विकाससँग प्रत्यक्ष जोडिएको हुन्छ । कृषि क्षेत्रको विकास भन्नाले यसको उत्पादकत्व वृद्धि गरी व्यावसायीकरण गर्ने कुरा नै प्रमुख हो । कृषिको व्यावसायीकरण र औद्योगिकीकरणबिना २१औँ शताब्दीको कृषिको खासै महत्त्व हुन्न । त्यसैले एकीकृत कृषि विकासमा जोड दिनुपर्छ । कृषि र उद्योगको अन्तरसम्बन्ध चक्रीय प्रणालीमा हुने गर्छ । यो चक्रीय प्रणाली नियमअनुसार निरन्तर निम्नस्तरबाट उच्चस्तरमा विकास हुन्छ । राष्ट्रिय पुँजी वृद्धि गरी औद्योगिकीकरणलाई तीव्रता दिन कृषि क्षेत्रको अहम् भूमिका हुन्छ । यस सन्दर्भमा राज्यले उद्योगजन्य कृषि उत्पादनलाई विशिष्टीकरण गर्नुपर्छ । यसका लागि आवश्यकताअनुसार आधुनिक उपकरण र अन्य सामग्री खरिद गर्न भन्सार छुट र विशेष सहुलियत प्रदान गर्नुपर्छ । निजी, सार्वजनिक र साझेदारी खेतीप्रणालीलाई प्रतिस्पर्धात्मक र एकअर्काको पूरक बनाउनुपर्छ । कृषि अनुसन्धान, अर्गानिक खेतीप्रणाली, पर्यटन खेती (Tourism farming) मार्फत कृषिलाई पर्यटनसँग जोड्ने योजना ल्याउनुपर्छ । उत्पादन क्षेत्र (Zoning system) को आधारमा जैविक कृषि, उद्योगजन्य उत्पादन र मुख्य अन्नबालीका उत्पादनका क्षेत्रहरू निश्चित गरिनुपर्छ । वैज्ञानिक तथा सामूहिक गोदाम प्रणाली तथा चिस्यान केन्द्र तयार गर्न आवश्यक पुँजीको व्यवस्था प्राथमिकताका साथ गर्नुपर्छ । निजी-सार्वजनिक साझेदारीमा आधारित कृषि तथा पशुबीमाका लागि छुट्टै संस्था खोल्नुपर्छ ।

राज्यसत्तामा सामन्तवर्गको वर्चस्व कायम रहँदासम्म भूमिसुधार र कृषि विकास जनता भुल्याउने र सत्ता टिकाउने नारामात्र बनिरहन्छ । त्यसैले भूमि प्रशासन र व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन राज्यसत्ताको प्रतिगामी र यथास्थितिवादी अन्तरवस्तुलाई खारेज गरेर जनमुखी नीति, विधि र प्रशासन कायम गर्नुपर्छ ।

अन्त्यमा, कृषिको आधुनिकीकरण, व्यावसायीकरण र औद्योगिकीकरण गरेर राष्ट्रिय पुँजीको विस्तार नगरी सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्ध र उत्पादन प्रणालीको अन्त्य गर्न सकिन्न । सामन्तवादमार्फत प्रवेश गरेको साम्राज्यवादी उत्पीडनबाट कृषि र उद्योगलाई मुक्त गरेरमात्र औद्योगिकीकरणको ढोका खोल्न सकिन्छ । राष्ट्रिय पुँजीको निर्माणको प्रश्न बाह्य राष्ट्रियताको रक्षासँग मात्र होइन, आन्तरिक राष्ट्रियतालाई सुदृढ गर्ने प्रश्नसँग पनि जोडिएको छ, जुन उत्पीडित जाति र क्षेत्रका जनताको अधिकार र स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित छ । त्यसैले हाम्रो

देशको स्वतन्त्रता कृषि विकाससँग अभिन्न रूपले जोडिएको छ। नेपालमा यतिबेला कृषि नै यस्तो क्षेत्र हो, जसबाट राष्ट्रिय पुँजीको सिर्जना गर्न सकिन्छ। यसर्थ, देशलाई औद्योगिक राष्ट्रमा बदल्न भूमिसुधारको कार्यान्वयन प्रमुख सर्त हो। यसका लागि केन्द्र र राज्यको भूमिकालाई ठोस गरेर एकीकृत कार्यक्रम चलाउनुपर्छ। दुई वर्षभित्र भूउपयोग र भूस्वामित्व तथा थप तीन वर्षभित्र कृषि विकाससम्बन्धी सवालहरूको समाधान गर्ने गरी केन्द्र र राज्यले कम्तिमा पाँच वर्ष आफ्ना सम्पूर्ण कामको केन्द्रविन्दु भूमिसुधारलाई बनाउनुपर्छ। कृषि क्षेत्रलाई आकर्षक र सम्मानित बनाउन "**सबै अवसर किसान र कृषि विकासका लागि, वैज्ञानिक भूमिसुधार नयाँ नेपालका लागि**" भन्ने नारा तय गरी विशेष अभियान सञ्चालन गर्नुपर्छ। समग्रमा भूमिसुधारको मुख्य अन्तर्वस्तु सामन्तीवर्गलाई निरुत्साहित, मध्यमवर्गलाई आशावादी र साना तथा भूमिहीन किसानहरूलाई उत्साहित बनाउने हुनुपर्छ।

परिच्छेद २

परिचय

२.१ पृष्ठभूमि

साम्राज्यवाद र सामन्तवादको गठबन्धनमा आधारित एकात्मक र केन्द्रीकृत सामन्ती राज्यसत्ताको अन्त्य गरी नेपाललाई समुन्नत, समावेसी र अग्रगामी राष्ट्र बनाउन तत्कालीन नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) ले २०५२ साल फाल्गुण १ गतेदेखि जनवादी क्रान्ति (कृषि क्रान्ति) सम्पन्न गर्न महान् जनयुद्धको थालनी गऱ्यो । पुरानो सामन्ती सत्ताको अन्त्य गरी नयाँ जनवादी सत्ता स्थापना गर्ने यस अभियानमा सङ्ख्या र गुणको हिसाबले किसानहरूको मुख्य भूमिका थियो । सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्धको कारणबाट सिर्जित उत्पीडनको मारमा परेका तमाम जाति, वर्ग, क्षेत्र तथा लिङ्गको सक्रिय सहभागिताबाट जनयुद्धले छोटो समयमै एउटा उचाइ प्राप्त गऱ्यो । प्रत्यक्ष दमनबाट जनयुद्ध नियन्त्रण गर्न नसकेपछि साम्राज्यवादले कम घनत्वको युद्धनीति अख्तियार गऱ्यो । राजधानी र सहरमा साधन, स्रोत र शक्ति केन्द्रित गर्ने, गाउँलाई अघोषित नाकाबन्दी गरेर साधन स्रोतविहीन स्थितिमा राख्ने र ग्रामीण क्षेत्रको सत्ता अघोषित रूपमा कम्युनिस्ट क्रान्तिकारीलाई नै छाडिदिने नीति लिइयो । फलस्वरूप गाउँमा अभावका कारण जनयुद्ध अगाडि बढाउने बोझ जनताले धान्न गाह्रो भएपछि जनता र माओवादीबीचको सम्बन्धमा तिक्तता आई आन्तरिक विघटनबाटै जनयुद्ध समाप्त पार्ने साम्राज्यवादको रणनीतिलाई परास्त गर्न आवश्यक भयो । यसका लागि राष्ट्रिय राजनीतिको केन्द्रीय भागमा माओवादीको भूमिका आवश्यक हुन गयो । यसलाई साकार पार्न राजतन्त्रविरुद्ध सङ्घर्ष गर्न आवश्यक भयो । यसअनुरूप संसदीय दलहरू र तत्कालीन नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) बीच १२ बुँदे समझदारी भयो । जसको फलस्वरूप १० वर्षे जनयुद्धको जगमा भएको १९ दिने जनआन्दोलनबाट निरङ्कुश राजतन्त्र समाप्त भयो । तर, राजतन्त्रको अन्त्य भए तापनि सामन्तवादका अन्तरवस्तु अझै बाँकी रहेका छन् । सामन्तवादी भू-उपयोग तथा भू-स्वामित्वका समस्याहरू ज्यूँका त्यूँ रहेका छन् ।

विश्वको इतिहासमा सभ्यताको विकास ती ठाउँमा भएका छन्, जहाँ कृषिबाट उपभोग र बचत प्रचूर थियो । नेपालको मध्यकालीन इतिहास अध्ययन गर्दा काठमाडौं उपत्यका भारत र तिब्बतको व्यापारिक केन्द्र बनेको प्रष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ । यहाँको कृषिजन्य उत्पादन तथा घरेलु उद्योगहरूबाट हुने उत्पादनको तिब्बत र भारत निर्यातले अर्थतन्त्रलाई मजबुत बनाएको

थियो । तर, हाल छिमेकी मुलुकहरू भारत र चीनले तीव्र आर्थिक वृद्धिदर हासिल गरिरहेको अवस्थामा नेपाल भने सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्धको कारणले अर्थतन्त्र कमजोर भई परनिर्भर मुलुकमा परिणत भएको छ। राष्ट्र निर्माण र विकासको प्रमुख आधारको रूपमा रहेको कृषि क्षेत्र अव्यवस्थित र अस्तव्यस्त छ । जमिन र उत्पादनसँग गहिरो भावनात्मक सम्बन्ध जोडिएको नेपाली किसान अन्य विकल्प नहुँदा नहुँदै पनि कृषि क्षेत्रबाट विमुख हुँदै गइरहेको छ । कृषि उत्पादकत्व न्यून भएको कारण ग्रामीण क्षेत्रबाट युवा जनशक्तिको पलायन बढेको छ। नेपालमा मुख्य उत्पादक शक्ति किसान र मुख्य उत्पादनको साधन भूमि हो । दुईतिहाइ श्रमशक्ति कृषिमा संलग्न भए पनि कूल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको भूमिका एकतिहाइमात्र छ । नेपालको आर्थिक विकासमा यो अन्तर्विरोध मुख्य रूपमा बाधक रहेको छ । अन्य देशहरूमा कृषि उत्पादनमा गुणात्मक प्रगति हुँदा नेपालमा जमिनको असमान वितरण र श्रमको घट्दो उत्पादनशीलताका कारण कृषि उत्पादनमा दिन-प्रतिदिन ह्रास आइरहेको छ ।

नेपालको समग्र विकासको निम्ति मुख्य बाधक तत्त्व भनेको कृषिमा अद्यावधि कायम रहेको सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्ध नै हो। सामन्तवादको अन्त्य नभै पुँजीवादी अर्थतन्त्रको आधार खडा हुन सक्दैन। कृषिमा सामन्ती उत्पादन सम्बन्धका सबै रूपहरू जरैदेखि उखेलेर नफाली नेपालको आर्थिक कायापलट र तीव्र विकास सम्भव छैन । त्यसैले 'जमिन जोत्नेको' सिद्धान्तका आधारमा वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यान्वयन गर्दै समाजका सबै क्षेत्रमा विद्यमान सामन्तवादका अवशेषलाई निमिट्यान्न पारेर तीव्र आर्थिक विकासको आधार तयार गर्नुपर्छ। आर्थिक उन्नतिबिनाको राजनीतिक उपलब्धि दीर्घजीवी नहुने कुरा स्पष्ट नै छ। आर्थिक उन्नतिको प्रमुख आधार वैज्ञानिक भूमिसुधार नै हो । जनयुद्धको विकास प्रक्रियामा १२ बुँदे समझदारी हुँदै अगाडि बढिरहेको सामन्तवाद विरुद्धको नेपाली जनताको आन्दोलनको उद्देश्य तत्कालीन रूपमा क्रान्तिकारी भूमिसुधारका अन्तर्वस्तुहरूलाई कायम राखी वैज्ञानिक भूमिसुधार गर्नु हो ।

२.२ आयोगको गठन र उद्देश्य

नेपाली जनताले आजसम्म गरेका आन्दोलन र क्रान्तिको एउटै लक्ष्य भनेको तमाम विभेदहरूको अन्त्य गरी एउटा उन्नत, समावेसी र समतामूलक समाजको निर्माण गर्नु हो । यसको लागि सामन्तवादका तमाम अवशेषहरूको अन्त्य गरी औद्योगिकीकरणमार्फत समाजवाद उन्मुख पुँजीवादको विकास गर्नु हो। जसमा वैज्ञानिक भूमिसुधार नै पहिलो र अनिवार्य विकल्प हो । दसौं हजार सहिदहरूको सपना साकार पार्दै नेपाल र नेपाली जनताको आकांक्षालाई पूरा गर्ने हेतुले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (च) को व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई आवश्यक सुझाव दिन मिति २०६५ मङ्सिर २५ गते नेपाल सरकारको निर्णयले श्री हरिबोल गजुरेलको अध्यक्षतामा नेपाल सरकारबाट नियुक्त बढीमा आठजना व्यक्ति सदस्य तथा नेपाल सरकारले तोकेको विशिष्ट श्रेणीको अधिकृत सचिव रहने गरी भूमिसुधारसम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोग गठन भयो ।

आयोगको कार्यक्षेत्रगत सर्तहरूको निर्धारणसहित बैठकमा आवश्यकताअनुसार कुनै सरकारी कर्मचारी, सम्बन्धित विषयको स्वदेशी वा विदेशी विशेषज्ञलाई आमन्त्रण गर्न सक्ने गरी आयोगको गठन निम्नानुसार भएको हो :

अध्यक्ष श्री हरिबोल गजुरेल
सदस्य श्री धर्मदत्त देवकोटा
सदस्य श्री बलदेव राम
सदस्य श्री विमल कुमार बानियाँ
सदस्य श्री दुर्गाबहादुर थारू
सदस्य श्री गणेश वि.के.
सदस्य श्री मेहबुब साह
सदस्य श्री उपेन्द्रकुमार उपेन्द्र
सदस्य श्रीमती राधादेवी भट्टराई
सचिव श्री धरणीधर खतिवडा (प्रारम्भमा)
सचिव डा. गणेशराज जोशी

२.३ आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार क्षेत्र

आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार क्षेत्र निम्नानुसार रहेको छ :

(१) सामन्ती भू-स्वमित्वको अन्त्य गरी जोताहा किसानको अधिकार सुनिश्चित गर्न र वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्ने प्रयोजनका लागि मुलुकमा उपलब्ध भूमिको समग्र रूपमा सुधार गरी यसको अधिकतम उपयोग गर्न आवश्यक अध्ययन र विश्लेषण गरी नेपाल सरकारलाई सुझाव दिनु आयोगको प्रमुख काम, कर्तव्य र अधिकार हुनेछ ।

(२) उपदफा (१) को सर्वमान्यतामा प्रतिकूल नहुनेगरी आयोगले खासगरी देहायका विषयमा अध्ययन गरी नेपाल सरकारलाई सुझाव दिनेछ :-

(क) मुलुकको भूमिको स्थिति र यसको अधिकतम उपयोग र संरक्षणका उपायहरू,

(ख) सामन्ती भू-स्वामित्वको अन्त्य गरी भूमिको वैज्ञानिक रूपमा उपयोग गर्ने उपायहरू,

(ग) मुलुकको भूमि व्यवस्थापनको समग्र समस्या पहिचान गरी समाधानका उपायहरूको सिफारिस,

(घ) भूमिको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न अपनाउनुपर्ने उपायहरू,

(ङ) कृषिको उत्पादकत्व वृद्धि गरी रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न अपनाउनुपर्ने उपायहरू,

(च) भूमिको खण्डीकरण अन्त्य गरी चक्लाबन्दी कार्यक्रमलाई प्रोत्साहन गर्न अपनाउनुपर्ने उपायहरू,

(छ) भूमिको वैज्ञानिक हदबन्दी र यसका कारण र आधारहरू,

(ज) कृषिको सहकारीकरण तथा औद्योगिकीकरणलाई प्रोत्साहन गर्न अपनाउनुपर्ने उपायहरू,

(झ) भूमिको वैज्ञानिक रूपमा अधिकतम उपयोग गरी वास्तविक जोताहालाई अधिकतम लाभ पुऱ्याउन अपनाउनुपर्ने अन्य उपायहरू,

(३) भूमिसम्बन्धी समस्यालाई समग्र रूपमा समाधान गर्नुपर्ने भएकाले नेपाल सरकारद्वारा गठन भएका अन्य आयोग (सुकुमबासी, मुक्त कमैया आदि) सँग कार्यगत सम्बन्ध राखी एकीकृत ढङ्गले कार्यहरू अघि बढाउन सक्नेछ ।

(४) कार्यसम्पादन गरी आयोगले आफ्नो प्रतिवेदन नेपाल सरकारसमक्ष पेस गर्नेछ तर भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान गर्न आयोगले जुनसुकै बेला नेपाल सरकारलाई सुझाव दिन सक्नेछ ।

(५) आयोगको कार्यअवधि आयोगले कार्य प्रारम्भ गरेको मितिबाट ६ महिनाको हुनेछ। उक्त अवधिभित्र आयोगले आफ्नो कार्य सम्पन्न गर्न नसकी कार्यअवधि बढाउनुपरेमा आयोगको सिफारिसबमोजिम नेपाल सरकारले बढीमा ६ महिना थप गर्न सक्नेछ ।

२.४ आयोगको कार्यविधि र कार्यक्रम

२०६५ साल मङ्सिर २५ गते नेपाल सरकारको निर्णयले आयोग गठन भएपछि विभिन्न मितिमा सदस्यहरूको नियुक्ति हुँदै आयोगले २०६५ चैत्र १४ गते मात्र पूर्णता पायो । आयोगले पूर्णता नपाएको अवस्थामा पनि व्यवस्थापकीय कार्य र सरोकारवाला, स्वदेशी तथा विदेशी विज्ञहरूसँग अनौपचारिक छलफल थालिसकेको थियो । आयोगले प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा विभिन्न औपचारिक तथा अनौपचारिक कार्यविधि तयार गरी कार्यसम्पादन गरेको छ । विभिन्न सदस्यहरूको उपस्थितिमा विभिन्न सङ्गठन र सरकारी कार्यालयका प्रतिनिधिहरूको सहभागितामा अन्तरक्रिया तथा छलफलबाट प्राप्त राय सुझाव सङ्कलन गरी प्रतिवेदनको लागि आवश्यक तयारी गरेको थियो । सर्वप्रथमतः आयोगका पदाधिकारीहरूबीच अनौपचारिक तथा औपचारिक छलफल गरी आयोगको कार्यक्रमबारे धारणा बनाउने काम भयो । यसै अनुसार आयोगले स्थानीय स्तरसम्म '**भूमिसुधार जागरण तथा तथ्य सङ्कलन अभियान**' सञ्चालन गर्ने कार्यक्रम बनायो (हेर्नुहोस् अनुसूची ३) । यस्तो अभियान सम्पन्न गर्न आयोगले सबै राजनीतिक दल, किसान सङ्गठन, सरोकारवाला र भूमिसँग सम्बन्धित विज्ञहरूको समेत सहयोगको आवश्यकता महसुस गरी सबै पक्षसँग छलफल कार्यक्रम चलाउने कार्यविधि अपनायो । यस कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउन आयोगका क्षेत्रीय सम्पर्क कार्यालयहरू स्थापना गर्ने निर्णय भयो । यस

अभियानकै क्रममा विभिन्न मितिमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल ‘प्रचण्ड’ देखि लिएर विभिन्न मन्त्रीहरूसँग छलफल भयो । अभियानसँग सम्बन्धित अवधारणा, निर्देशिका निर्माण र प्रश्नावलीलाई अन्तिम रूप दिन विज्ञ, किसान सङ्घका प्रतिनिधि, सरोकारवाला संस्थाका प्रतिनिधि, सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिव र प्रतिनिधिहरू, तथ्याङ्क विभागका प्रतिनिधि र अन्तर्राष्ट्रिय गैह्रसरकारी संस्थाका प्रतिनिधि एवम् आयोगका पदाधिकारीबीच अन्तरक्रियाको आयोजना गरियो ।

प्रमुख राजनीतिक दलहरू, नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरू (मन्त्रालय, विभाग), सार्वजनिक संस्थान, विभिन्न राजनीतिक दलका भ्रातृ सङ्गठनहरू (मुख्यतः किसान तथा सुकुमबासी सङ्गठनहरू), भूमि समस्यासँग सम्बद्ध विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ/संस्थाहरू, यससँग सम्बद्ध विज्ञहरू, सञ्चारकर्मी, नागरिक समाज, कानुन व्यवसायी, पेसागत सङ्गठनहरू, बुद्धिजीवीलगायतका वर्ग र समुदायबाट केन्द्र र केही जिल्लास्तरमा व्यापक रूपमा छलफल, अन्तरक्रिया र गोष्ठीहरूमार्फत राय तथा आमजनताका गुनासाहरूसमेत सङ्कलन गरी लोकतान्त्रिक प्रक्रियाअनुरूप आयोगले आफ्नो कार्यलाई अघि बढाएको थियो । वैज्ञानिक भूमिसुधारमा सबै उत्पीडित वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग तथा जातजाति समेट्ने कार्ययोजनाअनुसार ‘**वैज्ञानिक भूमिसुधार र महिलाअधिकारको सवाल**’, ‘**वैज्ञानिक भूमिसुधार र दलित अधिकार**’, ‘**आदिवासी, जनजाति र भूमिको सवाल**’ विषयक कार्यशालाहरूको आयोजना गरियो । अन्य विषयगत गोष्ठीका साथै पूर्वाञ्चल, मध्यमाञ्चल, मध्यपश्चिमाञ्चलमा समेत वैज्ञानिक भूमिसुधारसम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरियो । यस्ता कार्यशालामा सम्बन्धित क्षेत्रका ज्ञाताहरूले गरेका टिप्पणीलाई प्रतिवेदनमा समेटिएको छ । आयोगको विस्तृत कार्यक्रम अनुसूची ३ मा संलग्न छ ।

२.५ आयोगको सीमा

संविधानसभाको ऐतिहासिक निर्वाचनपछि गठित पहिलो गणतान्त्रिक सरकारले अन्तरिम संविधानले निर्दिष्ट गरेको वैज्ञानिक भूमिसुधारलाई व्यवहारमा उतार्न गठन गरेको उच्चस्तरीय भूमिसुधार सुझाव आयोगको ऐतिहासिक कार्यभार सम्पन्न गर्नु चुनौतीपूर्ण थियो । यति हुँदाहुँदै पनि यसले केही सीमाहरूभित्र रही कार्य सम्पन्न गरेको छ । यी सीमाहरूले प्रतिवेदनमा उल्लिखित भूमिसुधारको सैद्धान्तिक पक्षको गुणात्मकतालाई भने प्रतिकूल असर गरेको छैन । आयोगले वैज्ञानिक भूमिसुधार जागरण तथा तथ्य सङ्कलन अभियान तीन महिनासम्म जनस्तरमा लैजाने योजनामा तत्कालीन प्रधानमन्त्री, अर्थमन्त्री र भूमिसुधार मन्त्रीले सहमति जनाएपछि रु. ६४.१५ करोडको बजेट विनियोजन गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाए तापनि प्रधान सेनापति (कटुवाल) प्रकरणका कारण बजेट निकासा प्रक्रियाले प्राथमिकता पाएन । तत्कालीन प्रधानमन्त्रीको राजीनामापश्चात् उत्पन्न राजनीतिक तरलताले पैदा गरेको अन्योलपूर्ण स्थितिमा क्षेत्रीय कार्यालय उद्घाटन र जिल्ला अध्यक्षहरूको चयन ओझेलमा पर्न गयो । आ.ब. २०६६/०६७ को बजेटमा राजनीतिक सहमतिको आधारमा आयोगलाई पूर्णता

दिने प्रतिबद्धता उल्लेख भए तापनि तत्कालीन सरकारले सो आर्थिक वर्षमा वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम शीर्षकमा शून्य बजेट विनियोजन गऱ्यो । भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयअन्तर्गत अमूर्त शीर्षकमा राखिएको बजेट पनि कार्यक्रम सञ्चालन गर्न रकमान्तरसमेत गरिएन ।

तत्कालीन सरकारबाट बिनानिर्देशन तथा बिनाप्रतिक्रियाको अवस्था नै आयोगले प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा अर्को सीमा थियो । बजेटको अभाव हुनु तथा राजनीतिक तरलताको स्थितिले उत्पन्न अन्योलपूर्ण अवस्थाबाट गुज्रँदा सुरुमा तोकिएको समयमै कार्य सम्पन्न गर्न निकै कठिनाइ भयो । यसका बाबजुद औपचारिक समारोहबीच प्रतिवेदन बुझाउन नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा पत्राचार गर्ने निर्णय गरिएकै दिन आयोगको कार्यप्रगतिसमेतको जानकारी नलिई अर्को आयोग गठन गर्ने निर्णय गरियो । तत्कालीन सरकारको यस प्रकारको गैरजिम्मेवारीपूर्ण निर्णय बदर गर्न आयोग सम्मानित सर्वोच्च अदालतसमक्ष पुग्यो । सर्वोच्चका माननीय न्यायाधीश ताहिर अली अन्सारीको एकल इजलासले मिति २०६६ साल कार्तिक १७ गते आयोगलाई पूर्ववत् कामकाज गर्न अल्पकालीन अन्तरिम आदेश जारी भएपश्चात् यस आयोगले तीव्र गतिमा कामलाई अगाडि बढायो । पुनश्चः सम्मानित सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट २०६६ साल मङ्सिर ३ गते जारी अर्को आदेशपछि आयोगलाई कामको निरन्तरता दिने अवसर प्राप्त भएन । तर, अग्राधिकारका रूपमा राखिएको आयोगको विचाराधीन मुद्दामा अदालतले मिति २०६६ चैत्र ३० गते आयोगको कामलाई मान्यता दिँदै आयोगले तयार गरेको प्रतिवेदन बुझ्न नेपाल सरकारलाई आदेश जारी गऱ्यो (हेर्नुहोस् अनुसूची ५) । यसपछि आयोगले वैधानिकता प्राप्त गरी प्रतिवेदन पेस गर्ने ऐतिहासिक अवसर प्राप्त गऱ्यो ।

राम्रोका लागि प्रयत्न गर्ने, जे छ त्यसैबाट कामको सुरुवात गर्ने कुरामा जोड दिनुपर्नेमा धेरै राम्रोका लागि प्रयत्न गर्दागर्दै समय घड्किनु, उपलब्ध साधनको पनि सदुपयोग गर्न नसक्नु, सङ्क्रमणकालको जटिलतालाई बुझ्न नसक्नु, व्युरोक्रेसीको परम्परागत मनोविज्ञान बुझेर पनि समयमै त्यसलाई छिचोल्न नसक्नु नै यसका अन्य सीमाहरू थिए । यी नै कमजोरी तथा परिस्थितिजन्य सीमाहरूबाट पाठ सिकेर सदैव सचेत रहने, राम्रोको लागि प्रयत्न गर्ने, खराबभन्दा खराब स्थितिको सामना गर्न तयार हुने र जिम्मेवारी तथा कर्तव्य पूरा गर्ने नैतिक मान्यतालाई आत्मसात गरेकोले आयोग यो महान् जिम्मेवारी पूरा गर्न सफल भयो ।

परिच्छेद ३

भूस्वामित्वको स्वरूप र भूमिसुधारका प्रयासहरू

३.१ भूस्वामित्वको ऐतिहासिक विकास

पृथ्वीको उत्पत्ति भएको करिब १ अरब ६० करोड वर्षपछि बनेको अनुकूल भौतिक परिवेशमा रासायनिक क्रिया-प्रतिक्रियाद्वारा प्राणीहरू अस्तित्वमा आए । प्राणीहरूको विकास प्रक्रियामा एउटा प्रजातिको रूपमा मानिस अस्तित्वमा आयो । विकासको प्रारम्भिक अवस्थामा प्रकृतिप्रदत्त उपभोग्य वस्तुबाट आदिम मानवले जीवन निर्वाह गर्थ्यो । मानिसले प्रकृतिसँगको सङ्घर्षको प्रक्रियामा आदिम प्रकारका श्रमका साधनहरू प्रयोग गर्न थाल्यो । मानिसले प्रकृतिमा भएका वस्तुलाई जे छ, त्यही रूपमा होइन, श्रमको औजारद्वारा बदलेर आफ्नो अनुकूलतामा प्रयोग गर्न सिक्यो । यसरी आजभन्दा झन्डै २० लाख वर्षपहिले मानिस पशुजगतबाट अलगियो । उत्पादनको प्रक्रियामा सहजता ल्याउन उत्पादनका साधनलाई परिष्कृत र उन्नत बनाउँदै जाँदा उत्पादकत्व र उत्पादन वृद्धिसँगै मानिसको शारीरिक बनोट र चेतनास्तरको विकास हुँदै गयो । समाजभन्दा बाहिर उत्पादन असम्भव हुने भएकाले उत्पादनको सामाजिक स्वरूपले मानव समाज अस्तित्वमा आयो । प्रारम्भिक चरणमा यो समाज कविलायी स्वरूपको थियो, जुन समाज विकास क्रममा मातृसत्तात्मक हुँदै पित्तृसत्तात्मक बन्न पुग्यो । पशुपालन पित्तृसत्ता स्थापनाको कारक बन्यो भने कृषिले मानिसलाई घुमन्तेबाट स्थिर बनायो । ई.पू. ९००० भन्दा पहिले नील उपत्यका, मेसोपोटामिया र सुसामा आदिम खेती भएको पाइन्छ । ई.पू. ३००० मा सिन्धु उपत्यकामा त मान्छेहरू धानखेती गर्दथे ।

ई.पू. को चौथो सहस्राब्दीमा धातुको प्रयोग हुन थाल्यो । तामा र काँसको औजारको आविष्कारले उत्पादनका साधनमा गुणात्मक विकास भयो र नयाँ उत्पादक शक्तिको उदय भयो । यसबाट श्रमको उत्पादनशीलता प्रचूर मात्रामा विस्तार भएपछि अतिरिक्त उत्पादनको सम्भावना पैदा भयो । आदिम सामुदायिक आर्थिक र सामाजिक पद्धतिको स्थान दास प्रथाले लियो । ई.पू. २००० तिर हिन्दी-युरोपियन जातिहरू दास युगमा प्रवेश गरेका थिए । दासहरू मालिकका निजी सम्पत्ति थिए । दासलाई बोल्ने औजारका रूपमा परिभाषित गरिन्थ्यो । दास समाजमा उत्पादनका तीन क्षेत्र - धातु उत्पादन कार्यशाला, बागवानी र कृषि विद्यमान थिए । दास प्रथाको सर्वोत्तम नमुना प्राचीन रोममा थियो । उत्पादक शक्तिको विकास र उत्पादन वृद्धिकै क्रममा मालिक र

दासभन्दा छुट्टै एउटा मध्यवर्ती तप्का देखा पर्‍यो, जसलाई पेब्लिसियन भनिन्थ्यो । उत्पादनको क्षेत्रमा सहभागी हुँदै आएको यो मध्यवर्ती तप्का श्रमबाट अलग्गियो । फलस्वरूप कविलायी समाजको श्रमप्रतिको आदरभावको संस्कृति हराउँदै गयो । श्रम गर्नु दासहरूको मात्र कर्तव्य हो भन्ने मान्यताको विकास भयो । दास मालिकको आर्थिक बोझ धान्न गाह्रो भइरहेको स्थितिमा उत्पादनको प्रक्रियाबाट अलग्गिएको त्यो मध्यवर्ती तप्काको आर्थिक र सामाजिक दायित्वको भार पनि दासहरूकै श्रममाथि थपिन गयो । यो अतिरिक्त बोझले दासहरूको जीवन झन् कष्टकर बन्न पुग्यो । एकातिर श्रम समय बढ्दै जाने र अर्कोतिर सुविधा कटौती हुँदै जानुले दासहरूको उत्पादनमा अरुची बढायो । क्षणिक आरामका लागि दासहरू उत्पादनका साधन तोडफोड गर्न बाध्य भए । दासहरूमाथि परेको यो बोझको वैज्ञानिक समाधान खोज्नेतिरभन्दा तोडफोड गर्न नसकून् भनेर भद्दा औजार प्रयोगमा ल्याई उत्पादक शक्तिको विकास अवरुद्ध पारियो । यसरी उत्पादक शक्तिको विकासमा उत्पादन सम्बन्ध बाधक बन्यो । फलतः उत्पादनमा ह्रास हुन थाल्यो । सामाजिक आवश्यकता पूरा नहुँदा चौतर्फी सङ्कट पैदा भयो । यो सङ्कट चुलिँदै जाँदा दास र मालिकबीच तीव्र सङ्घर्ष चल्यो, जुन दास विद्रोहको रूपमा व्यक्त भयो । स्पार्टाकसको नेतृत्वमा रोममा पहिलो सङ्गठित दास विद्रोह भएको थियो । दास विद्रोहबाट जर्जर भएको रोमले विदेशी आक्रमण झेल्न सकेन र एक समय सभ्यताको आधारशीला बनेको दास समाजको अन्त्य भयो । यसको स्थान सामन्ती उत्पादन प्रणालीले लियो ।

फलामको प्रयोगसँगै उत्पादनका साधनको विकास प्रक्रियाले गुणात्मक फड्को मार्‍यो । फलामको बन्चरो, फाली र कोदालोको प्रयोगले खेतीयोग्य जमिनको विस्तार भयो । उत्पादनका साधनको विकासले अलगअलग परिवारले अलगअलग खेती गर्न सम्भव भयो । समाज जमिनदार र किसानवर्गमा विभाजित भयो । सामन्ती उत्पादन पद्धतिमा उत्पादनका साधन मुख्यतः जमिनमाथि सामन्तको स्वामित्व रह्यो । जमिनको माध्यमबाट किसानको श्रम र उत्पादनमाथि सामन्तको अधिकार कायम गरियो । दासहरूको तुलनामा सापेक्षिक स्वतन्त्र किसानहरूलाई जीवन निर्वाहका लागि जमिनका टुक्राहरू कमाउन दिइयो । दासत्वबाट मुक्त भएर सानो टुक्रा जमिन प्राप्त गरेपछि किसानहरू उत्साहका साथ कृषिमा सहभागी भए । नयाँ र उन्नत उत्पादनका साधनको प्रयोगले उत्पादकत्व वृद्धि भयो । किसानहरूको अतिरिक्त श्रमबाट आर्जित अतिरिक्त उत्पादनले सभ्यताको विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्‍यो । तर, किसानहरूमा आएको उत्साह र समृद्धि धेरै समय रहन सकेन । किनकि उनीहरूले अर्धदास वा भूदासको रूपमा जमिनदारको सेवा गर्नुपर्थ्यो । उत्पादनको ठूलो हिस्सा जमिनदारलाई बुझाउनुपर्थ्यो । त्यस समयमा किसानहरू जमिनदारको स्वीकृतिबेगर भूमिलाई छाडेर अन्यत्र जान सक्दैनथे । उनीहरूलाई स्वतन्त्रतापूर्वक काम गर्ने अधिकार थिएन । उत्पादनको साधनमाथि भूमिपतिको एकलौटी अधिकार भएकाले किसानहरू उनीहरूका वशमा हुन्थे ।

राजा, रजौटा, सामन्त-जमिनदार र सूदखोरहरूको उत्पादनका साधनको विस्तार र विकासमा अर्थात् उत्पादक शक्तिको विकासमा भन्दा विलासी जीवनप्रतिको बढ्दो अभिरुचीले

उनीहरूलाई पूर्णतः परजीवी बनाइदियो । एकातिर उत्पादनका साधनको मालिक सामन्तहरूको उत्पादन वृद्धिमा कुनै अभिरुची नहुने र अर्कोतिर विलासी जीवनले उनीहरूको आवश्यकता बढ्दै जाने प्रक्रियाले आर्थिक बोझ किसानहरूमा थपिँदै गयो । यो आर्थिक बोझले किसानहरूको ढाड भाँचिदियो । फलस्वरूप उत्पादक शक्तिका रूपमा रहेका किसानहरूको श्रमप्रतिको अभिरुची न्यून हुँदै गयो । सामन्तवर्गको उत्पादनप्रतिको उदासीनता र किसानको श्रमप्रतिको घट्दो अभिरुचीका कारण उत्पादनमा ह्रास आयो । तर, सामन्तवर्गले आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्न उल्टो किसानहरूमाथि कूत र करको बोझ थप्दै गयो । यो बोझ धान्न नसकी किसानहरू सामन्त र जमिनदारविरुद्ध उत्रिए । सामन्त र किसानबीचको सङ्घर्ष गुणात्मक रूपमा बढ्यो । पहिलो किसान विद्रोह सन् १३८१ मा बेलायतमा भयो ।

सामन्ती समाजमा उत्पादनको वृद्धि र मुद्रा विनिमय प्रणालीसँगै तेह्रौं शताब्दीको सुरुदेखि दस्तकारी, शिल्पकारी, कुटिर उद्योग र व्यापारको पनि सुरुवात भयो । राज्यको सक्रिय पहलबिना कुटिर उद्योग र व्यापारको पूर्वाधार तयार हुन सम्भव थिएन । सामन्तहरूको ध्यान उद्योग र व्यापारको विकासभन्दा किसानबाट कूत र व्यापारीबाट कर असुल्ने र त्यसबाट प्राप्त स्रोतले ऐयासी जीवन बिताउनेतिर नै केन्द्रित रह्यो । फलस्वरूप प्रारम्भिक चरणमा रहेको दस्तकारी, शिल्पकारी, कुटिर उद्योग र व्यापारको विस्तार अवरुद्ध भयो । किसानहरूलाई सामन्तहरूले विभिन्न किसिमको बन्धनमा राखेकाले नवनिर्मित नगरहरूमा उद्योग र व्यापारमा श्रमशक्तिको आपूर्तिमा अवरोध पैदा भयो । यसले उत्पादक शक्तिको विकासमा बाधा पुऱ्यायो । कृषिमा प्रयोग हुने उत्पादनका साधन (औजार) को निरन्तर विकास हुन सकेन । परिणामस्वरूप कृषि उत्पादनमा ह्रास आयो । कृषिमा आएको यो ह्रासले उद्योग-व्यापारमा र उद्योग-व्यापारमा आएको ह्रासले कृषिजन्य उत्पादनका साधनको विकास अवरुद्ध भएर सामन्ती समाज दुष्चक्र (Vicious Cycle) मा फस्यो । अन्ततः किसानसँगको सामन्त-जमिनदारको अन्तरविरोध र सङ्घर्षमा उद्यमी-व्यवसायी र शिल्पकारीको अन्तरविरोध पनि थपिन गयो । किसानहरूको सामन्तवर्गसँगको अन्तरविरोधले कमजोर बन्दै गएको सामन्ती सत्ता झनै धरासायी बन्दै गयो । किसान र उद्यमी-व्यापारीहरू एकातिर र सामन्तहरू अर्कोतिर उभिएर ध्रुवीकरण भयो । यस्तो सङ्घर्षको फलस्वरूप सामन्ती व्यवस्थाको अन्त्य भयो । सन् १६४९ मा बेलायतमा सामन्तवादको पराजयपछि विश्वमा पुँजीवादी-जनवादी समाजको उदय लहर सुरु भएको थियो । यो लहर सन् १७८९ मा फ्रान्सको राज्यक्रान्तिको रूपमा उत्कर्षमा पुगेर विश्वव्यापी बन्न गयो ।

नेपालमा प्रागऐतिहासिक मानव अवशेष बुटवलनजिकै भेटिएको कुरा इतिहासमा उल्लेख भए पनि मानव समुदायको रूपमा विकास भएको प्रमाण पाइँदैन । नेपालमा शिकारी र ढुङ्गे युगमा मानव समाज कुन रूपमा थियो भन्ने कुरा ठोस तथ्य पाइन्न । यद्यपि राउटे जाति पश्चिम नेपालको सीमित क्षेत्रमा अहिले पनि शिकारी युगमै छ । उत्तर र दक्षिणबाट पटकपटक गरेर यस भूमिमा अष्ट्रो-द्रबिड र भोटबर्मेली प्रजाति प्रवेश गरेका थिए । जुन नेपालमा कविलाका

रूपमा भिन्न-भिन्न स्तर र स्वरूपमा अस्तित्वमा थिए। यी कविलाहरू हिमाल, पहाड र तराईमा विचरण गर्दै निश्चित भू-भागमा स्थिर हुँदै गएका पाइन्छन्। कविलाहरूले प्राकृतिक खेती गर्ने गर्दथे। १०औँ र ११औँ शताब्दीमा आर्यहरू दक्षिण-पूर्वबाट पटकपटक गरेर प्रवेश गरेका थिए। उनीहरूले उन्नत प्रविधि र चेतना भित्र्याएपछि नेपालमा व्यवस्थित खेतीपातीको सुरुवात भएको पाइन्छ। मुख्यतः काठमाडौँ उपत्यका र पश्चिममा सिँजा राज्यमा कृषिको आधारभूत प्रचलन सुरु भएको थियो। सुरुमा जमिनमाथिको सामूहिक स्वामित्व नै कायम थियो। कतैकतै केन्द्रीकृत सामन्ती राज्यसत्ताको उदयअगावै जमिन निजी सम्पत्तिका रूपमा प्रयोग हुन थालेको प्रमाण पाइन्छ। भूमि वितरणको पहिलो अभिलेखअनुसार वि.सं. १४१५ कार्तिकमा राजा गगनीराजले आफ्नो चाकरी गरेबापत कर्न्या थापालाई जमिनको निजी स्वामित्व दिएको उल्लेख गरिएको छ।

पृथ्वीनारायण शाहको नेतृत्वमा केन्द्रीय राज्यसत्ता निर्माण हुनुअघि काठमाडौँ उपत्यका (जहाँ तेस्रो शताब्दीदेखि सामन्ती भूमिसम्बन्धको सुरुवात भएको पाइन्छ) बाहेक अन्य भूभागमा आदिम कविलायी, प्रारम्भिक वर्गीय र 'राज्य कविलायी' व्यवस्था थियो। सामन्तवादको प्रारम्भिक चरणमा बाइसे, चौबीसेलगायतका राजारजौटाहरूले स्थानीय सामन्तको भूमिका निर्वाह गरेका थिए। केन्द्रीकृत राज्य निर्माणपछि पूर्वको किपटबाहेक अरू जमिनमाथिको सामूहिक कविलायी स्वामित्व अन्त्य भएर राज्य जमिनदारी प्रथा (जसअनुसार किसानलाई जमिनमा उपयोग र वंशमा हस्तान्तरणको अधिकारमात्र थियो) कायम भयो। सामन्ती राज्यको राजश्वको स्रोत पनि रहेको उत्पादनको साधन भूमिलाई राज्यको सम्पत्ति मानिन्थ्यो र यस्तो भूमिलाई रैकर भनिन्थ्यो। तत्कालीन राज्यसत्ताको प्रशासनिक खर्च र व्यवस्थापनको समस्या हल गर्न जमिन विभिन्न किसिमले बाँडफाँड गरियो। सरकारी कर्मचारीलाई **जागिर**, रजौटा र पूर्वशासकहरूलाई **राज्य**, स्थानीय कर अधिकारीलाई **जिरायत वा उखडा**, धार्मिक संस्थालाई **गुठी** र खासखास विशिष्ट व्यक्तिलाई **बिर्ता**को रूपमा जमिनको स्वामित्व दिइयो तर वास्तविक जोताहा किसानलाई जमिनमा कुनै स्वामित्व प्रदान गरिएन। यसरी जमिन वितरण गर्ने क्रम राणा शासनको उदयपछि तीव्र भयो। गैह्रजोताहालाई जमिन वितरण गरिएको हुँदा यस सँगसँगै कमैया, हलिया, हरुवा, चरुवा, गोठालाजस्ता बँधुवा कृषि श्रमिक राख्ने प्रथा सुरु भयो। जोताहा किसानको भूमिमाथि स्वामित्व नहुँदा भूमिहीनताको सुरुवात पनि भयो।

उन्नाइसौँ शताब्दीको अन्त्य (राणाशासनको मध्य) तिर भारतको रेल-वे विस्तारसँगै तराई-मधेसको जङ्गल, काठ र जमिनको महत्त्व बढ्यो। जङ्गल फडानी सुरु भयो। खासगरी वीरशमसेर र चन्द्रशमसेरले अत्याधिक रूपमा राणा परिवार र अन्य शासकवर्गीय परिवारलाई नयाँ आवाद गरिएको जमिन वितरण गरे। राणाकालमा रैकर जमिनलाई क्रमशः बेच्न, बन्धकीमा दिन वा मोहियानी लगाउन पाउने व्यवस्था (कानुनी मान्यता सन् १९२७ मा मात्र) गरी जमिनमा व्यक्तिगत सम्पत्तिको अधिकार स्थापित गरियो।

यसरी राज्य र वास्तविक जोताहाबीचमा तेस्रो मध्यवर्ती कूत असुल्ने वर्ग तयार गरेर जमिनको स्वामित्व जमिनदार, सूदखोर, राज्यका कारिन्दा आदिका हातमा केन्द्रित गर्दै नेपालमा

सामन्तवाद पूर्ण रूपमा विस्तार भयो । राणाशासनको अन्त्यसम्म आइपुग्दा (२००७ तिर) ६० प्रतिशतभन्दा बढी जमिनमा मोहीहरू रहेका थिए, जसमध्ये ६८ प्रतिशत बटैया वा अधियाँ, २ ९ प्रतिशत निश्चित कूत र ३ प्रतिशत श्रमसेवाको सर्तमा बाँधिएका थिए ।

३.२ भूस्वामित्वको वर्तमान स्थिति

वर्तमानमा सामन्तहरूको जमिनमाथिको आधिपत्य कमजस्तो देखिए पनि सामन्ती भू-स्वामित्व अर्थात् सामन्ती उत्पादन सम्बन्ध नयाँ रूपमा विस्तार भइरहेको छ । विभिन्न बहानामा जमिन लुकाएका कारण ठूलो पैमानाको जमिनदारी उल्लेख्य रूपमा नरहे पनि सानो पैमानाको सामन्ती सम्बन्ध व्याप्त छ । जमिनमाथिको द्वैध स्वामित्व, अनुपस्थित जमिनदारको प्रचलन र हलिया, कमैया, हरुवा, चरुवा, कमलरी, गोठाला आदि १० लाखभन्दा बढीको सङ्ख्यामा कृषि मजदुर अद्यावधि कायम रहनुले त्यसको पुष्टि गर्छ । नयाँ मोही दर्ता नहुने र दर्ता नभएकालाई मोहियानी हक पनि दिनुनपर्ने प्रावधानले गर्दा जमिनमा शारीरिक, मानसिक र पुँजीगत लगानीबिना उत्पादनको हिस्सा खाने विभिन्न वर्गका परजीवी तप्काको सङ्ख्या बढ्दो छ । नेपालका विभिन्न क्षेत्रका १६ गाविसहरूमा सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रद्वारा २०६६ सालमा गरिएको एक सर्वेक्षणले फिल्डमा वास्तविक मोही २०.६ प्रतिशत देखाएको छ जब कि सरकारी अभिलेखमा ती गाविसहरूमा जम्मा दर्तावाल मोही २.४ प्रतिशत मात्र देखिन्छ । देशभरिमा बेदर्तावाल मोहीको सङ्ख्या अनुमानित चार लाखभन्दा बढी छ । आफ्नो कुनै भूमिकाबिना कृषि उत्पादनको हिस्सा लिने जुनसुकै प्रचलन पनि सामन्ती उत्पादन सम्बन्धभित्रै पर्छ । महिलाहरूको ठूलो हिस्सा कृषिमा संलग्न छ । दिनको १८ घन्टा काम गर्ने आधा सङ्ख्यामा रहेका महिलाहरूको भूमिमा स्वामित्व पुगनपुग १६ प्रतिशत छ । उन्नत श्रमशक्तिको रूपमा रहेको तर राज्यबाट अपहेलित दलित समुदाय भूमिबाट करिबकरिब पूरै बेदखल भएको छ । करिब २० प्रतिशत जनसङ्ख्या रहेको दलितको आफ्नो स्वामित्व रहेको भूमि १ प्रतिशतमात्र छ । जनसङ्ख्याको आधाभन्दा बढी हिस्सा ओगटेका मधेसी, आदिवासी जनजातिको भूमि राज्य विस्तारको क्रममा अतिक्रमण र बेदखल भएको छ । उत्पीडनको आक्रोस उनीहरूसँग अहिले पनि यथावत् छ । एकातिर किसान जमिन र कामको खोजीमा भौँतारिरहेका छन् भने अर्कोतिर नोकरशाह र जग्गा दलालहरूले उत्पादनको साधनको रूपमा रहेको उर्वरा जमिनको ठूलो हिस्सा (खेतीयोग्य जमिनको करिब २० प्रतिशत) बाँझो राखिराखेको बिडम्बनापूर्ण स्थिति छ । आधा हेक्टर र त्यसभन्दा कम जमिन हुने गरिब वा साना किसान परिवार ४७ प्रतिशत छन् तर उनीहरूको हातमा केवल १५ प्रतिशत जमिन छ । ३ हेक्टर र त्योभन्दा ज्यादा जमिन हुने धनी तथा ठूला किसान जम्मा ३ प्रतिशत छन् तर उनीहरूको हातमा १७ प्रतिशत जमिन छ । (नमुना कृषि गणना : २००१) यी तथ्याङ्कले जमिन र पुँजीविहीन अवस्थामा किसान कृषिमा संलग्न भएको देखाउँछन् । १० लाख २० हजार परिवारका करिब ५५ लाख जनसङ्ख्या भूमिहीन छन् । समग्रमा श्रमशक्तिको उत्पादनशीलता ह्रासोन्मुख छ । परिणामतः कृषि उत्पादकत्व र

उत्पादनको घट्दो आँकडाले भयावह चित्र देखाइरहेको छ । करिब दुईतिहाइ जनसङ्ख्या निर्भर रहेको र ७३.९ प्रतिशत श्रमशक्ति संलग्न कृषि क्षेत्रको योगदान कूल राष्ट्रिय उत्पादनमा एकतिहाइ मात्र छ ।

रूप पक्षमा हेर्दा सामन्त र सूदखोरहरूको किसानसँगको अन्तरविरोध घट्दै गएको देखिए पनि बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूसमेतको शोषण र उत्पीडनले सारतः किसानहरूको ढाड नराम्रोसँग भाँच्चिएको छ । अन्तरविरोध घटेको होइन, अन्तरविरोधबाट सिर्जित सङ्घर्षको स्वरूप परिवर्तन भएको हो । श्रमशक्तिको पलायन सामन्त र सूदखोरहरूको किसानसँगको अन्तरविरोधबाट सिर्जित निरास सङ्घर्ष हो । कठिन र जोखिमपूर्ण श्रम गर्नुपरे पनि अरब, दक्षिण कोरिया, मलेसियाजस्ता मुलुकहरूमा तीस लाखभन्दा बढीको सङ्ख्यामा रोजगारका लागि किसानका छोराछोरीको पलायनको त्रासदीपूर्ण स्थितिले नेपाल र नेपाली जनताको दुखान्तका गाथाहरू सजिलै बुझ्न सकिन्छ । सामन्तवर्गको दलाल र नोकरशाही पुँजीपतिवर्गसँगको सम्झौताले यस्तो स्थिति सिर्जना भएको हो । नेपालमा सामन्ती उत्पादन प्रणालीलाई बचाउन विस्तारवाद र सामाज्यवादलाई हारगुहार गरेर भित्र्याइँदै छ । सामन्ती उत्पादन सम्बन्ध सबै प्रकारका समस्याहरूको केन्द्रविन्दु बनेको छ । राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक समस्याहरू यसैको वरिपरि घुमिरहेका छन् । यो केन्द्रीय समस्याको समाधान गर्न वैज्ञानिक भूमिसुधारमार्फत सामन्तवादको समूल अन्त्य गरेर कृषि क्षेत्रमा आमूल परिवर्तन गर्नु एकमात्र उपाय हो ।

३.३ भूस्वामित्वको स्वरूप र उत्पादन सम्बन्ध

भूस्वामित्व एवम् उत्पादन सम्बन्ध एकअर्कासँग सम्बन्धित हुन् । उत्पादनका साधनमाथिको स्वामित्वको स्वरूपले उत्पादन सम्बन्ध (कानुनी भाषामा सम्पत्ति सम्बन्ध) को स्वरूप र चरित्र निर्माण गर्छ । पुँजीवादले एकाधिकारी (साम्राज्यवादी) रूप ग्रहण गरेपछि आफ्नो शास्त्रीय तथा प्रतिस्पर्धात्मक क्रान्तिकारी चरित्र गुमायो । साम्राज्यवादले एकाधिकार पुँजीको विस्तारमा शास्त्रीय र प्रतिस्पर्धात्मक पुँजीवादलाई एकाधिकारको विस्तारमा बाधक देख्यो र तेस्रो विश्वका देशहरूमा राष्ट्रिय पुँजीपतिवर्गलाई नियन्त्रण गर्न सामन्तवादसँग गठजोड कायम गऱ्यो । एक समय सामन्तवादविरुद्ध क्रान्तिकारी भूमिसुधारको पक्षमा किसान सङ्घर्षको नेतृत्व गरेको पुँजीपतिवर्ग एकाधिकारी चरित्र ग्रहण गरेपछि यसको विरुद्धमा उभियो । यसले दलाल तथा नोकरशाही पुँजीपतिवर्गको माध्यमबाट सस्तो श्रम खरिद, बजारमा नियन्त्रण, कच्चा पदार्थको दोहन र पुँजीको निर्यातद्वारा शोषणमात्र गरेन, प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा राजनीतिक र सैनिक हस्तक्षेप पनि गऱ्यो । यसले 'विघटन र संरक्षण' को नीति अवलम्बन गरी एकातिर दलाल र नोकरशाही पुँजीपतिवर्गलाई हावी बनाउने तहसम्म सामन्तवादको विघटन गर्दै गयो भने अर्कोतिर औद्योगिक पुँजीवादको विकास (पुँजीवादी क्रान्ति) रोक्न सामन्तवादको संरक्षण गऱ्यो । साम्राज्यवादको यो नीतिले गर्दा विकासशील देशका जनताले सामन्तवादबाट मुक्ति पाउन यसको रक्षाकवच बनेको साम्राज्यवादसँग पनि लड्नुपर्ने भयो । यस सवालमा राष्ट्रिय

पुँजीपतिवर्गमा दोहोरो चरित्र देखापर्‍यो । सामन्तवाद र साम्राज्यवादको उत्पीडनमा पर्दा मजदुर र किसानसँग सहकार्य गर्न तयार हुने अनि सामन्तवाद र साम्राज्यवादविरुद्धको सङ्घर्षमा मजदुर-किसानको सत्तारोहणको सम्भावना पैदा हुँदा उनीहरूसँग त्रसित हुने द्वैध चरित्र देखियो । सामन्त, दलाल र नोकरशाही पुँजीपतिवर्गप्रति सम्झौतापरस्त प्रवृत्ति देखापर्‍यो । यसको ढुलमूल र सम्झौतापरस्त चरित्रले गर्दा ती देशमा क्रान्तिकारी भूमिसुधारको नेतृत्व पनि सर्वहारावर्गले नै गर्नुपर्‍यो । नेपालमा आफूलाई पुँजीवादी प्रजातन्त्रको हिमायती ठान्ने नेपाली काङ्ग्रेस र अग्रगामी सुधारको वकालत गर्ने एमाले सामन्ती राजतन्त्रको अन्त्यपछि पनि सामन्तवादप्रति नरमीपना देखाउँदै वैज्ञानिक भूमिसुधारको सारतत्त्वबाट विचलित हुनु र माओवादी यो एजेन्डामा दृढ रहनु उपरोक्त तथ्यसँग समरूप छ ।

वित्तीय र व्यापारिक पुँजीको चहलपहलले नेपालमा पुँजीवादको विकास भएका तर्कहरू पनि आउने गरेका छन् । राष्ट्रिय र औद्योगिक पुँजीको विकास नहुँदासम्म पुँजीवादको विकास हुन सम्भव छैन । सामन्तवाद र साम्राज्यवाद पुँजीवादको विकासमा बाधक बनेका छन् । नेपालको वर्तमान स्थितिमा पुँजीवादको विकासका लागि अर्ध-सामन्ती र अर्ध-औपनिवेशिक उत्पादन प्रणालीको अन्त्य हुनु जरुरी छ । कृषि क्षेत्रमा सामन्ती उत्पादन सम्बन्ध र उद्योगको क्षेत्रमा दलाल र नोकरशाही उत्पादन सम्बन्धको अन्त्य हुनु जरुरी छ । यसका लागि उत्पादक शक्तिको रूपमा रहेको किसानका हातमा उत्पादनको प्रमुख साधनको रूपमा रहेको जमिन पुर्‍याउन आवश्यक छ । अर्थतन्त्रमा पकड नबनाउँदासम्म राजनीतिक श्रेष्ठता र स्वतन्त्रता कायम गर्न सम्भव हुन्न । वैज्ञानिक भूमिसुधार नै एकमात्र उपाय हो, जसले सामन्तवादलाई धराशायी गरेर साम्राज्यवादका आधारहरूलाई समाप्त पार्न सक्छ र नेपाल एउटा औद्योगिक राष्ट्र बन्न सक्छ ।

नेपालमा सामन्तवादी उत्पादन प्रणालीको अन्तरवस्तु यथावत् छ तर भूमण्डलीकृत साम्राज्यवादसँग सामन्तवादको गठबन्धनले दलाल र नोकरशाही पुँजीको वर्चस्व बढ्दै गएको छ । दलाल र नोकरशाही पुँजीको छहारीमा सामन्तवाद बाँचिरहेको छ । त्यसैले यहाँ विशुद्ध सामन्त र जमिनदारवर्ग देखिँदैनन् । सामन्त र जमिनदारले किसानको अधिकार खोसेर आफ्नो पुँजीलाई उद्योग र कृषि (उत्पादन) को सट्टा अनुत्पादक घरघडेरी तथा सेवा क्षेत्र (शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, वित्तीय कारोबार आदि) मा लगानी गरेका छन् । हदबन्दी छल्न कम्पनी, बागवानी र कृषि फार्मको रूपमा राखिएको जमिन धितो राखेर वित्तीय स्रोत परिचालन गरी सामन्त र जमिनदारले आधुनिक साहुको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । आफ्नो सामन्तवादी अन्तरवस्तुभित्र वित्तीय र व्यापारिक पुँजी एवम् Real Estate परिचालन गरेर सामन्तवाद नयाँ स्वरूपमा व्यक्त भएको छ । स्वाधीन अर्थतन्त्रको विकास नभएको तथा दलाल पुँजीको विकास तीव्र रूपमा भएकोले औद्योगिक क्षेत्रको लगानी घट्दो स्तरमा रहेको छ । उत्पादक क्षेत्र तथा वित्तीय एवम् सेवा क्षेत्रको समानुपातिक विकास नहुनुको मुख्य कारण पनि यही हो । २०६५/६६ को कूल गार्हस्थ उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको योगदान ७.१ प्रतिशत मात्र छ, जुन घट्दो क्रममा

छ। सेवा क्षेत्रको योगदान ५१.४ प्रतिशत पुगेको छ, जुन बढ्दो क्रममा छ। यसले प्रकारान्तरले सामन्तवाद र साम्राज्यवाद एवम् दलाल पुँजीलाई बलियो बनाएको छ । औद्योगिकीकरणको अभावमा सेवा क्षेत्र स्वाभाविक र वैज्ञानिक हुन सकेको छैन। बरु सेवा क्षेत्रमा अनगिन्ती विकृति भित्रिएका छन्। फलस्वरूप सेवा क्षेत्रबाट आर्जित पुँजीले औद्योगिकीकरणमा कुनै सकारात्मक योगदान पुऱ्याउन सकेको छैन। औद्योगिक क्षेत्रमा लगानी गरिएको पुँजीको मूल पक्षले राष्ट्रिय पुँजीको नभई दलाल तथा नोकरशाही चरित्र बोकेको छ।

खासगरी सामन्तवाद र विस्तारवाद तथा साम्राज्यवादको नेपाली जनताविरुद्धको गठबन्धनले यस्तो स्थिति सिर्जना गरिदिएको छ । रूप पक्षमा हेर्दा राजतन्त्रको अन्त्य पनि भएको छ र देश स्वतन्त्र पनि देखिन्छ तर व्यवहारमा सामन्ती र विस्तारवादी हैकम यथावत् छ। अर्थतन्त्रमा वैदेशिक ऋण र सहायताको निर्भरता बढ्दै गएको छ। पछिल्ला वर्षका वार्षिक बजेटमा औसत २७ प्रतिशतभन्दा बढी वैदेशिक सहायता परिचालन गरिएको छ। फलस्वरूप अर्थतन्त्रमा विदेशीहरूको नियन्त्रण बढ्दै गइरहेको छ। वैदेशिक पुँजी औद्योगिक पुँजीको रूपमा र उत्पादनका साधनको निर्माणमा होइन, वित्तीय, सेवा र विलासिताको क्षेत्रमा प्रवेश गरिरहेको छ। आर्थिक वर्ष २०६५/६६ मा कूल श्रमशक्तिको १०.८ प्रतिशतमात्र औद्योगिक रोजगारीमा छ भने सहरी क्षेत्रका ४९.९ प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रका ३२.२ प्रतिशत योग्य युवाहरू पूर्ण बेरोजगार छन्। असमान व्यापार सन्धिका कारण निर्यात आयातको एक चौथाइ जतिमात्र हुँदा भारतसँग हाम्रो वार्षिक व्यापार घाटा झन्डै डेढ खर्बको हाराहारीमा पुग्दै छ।

३.४ भूमिसुधारका अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरू

विश्वमा भूमिसुधारका मुख्यतः तीनथरी मोडेलको अभ्यास भैसकेको छ । यसमा रूढिवादी, सुधारवादी र क्रान्तिकारी मोडेल पर्छन् । बेलायतमा सन् १६८८ मा भएको 'गौरवपूर्ण क्रान्ति' पछि र तत्कालीन प्रशियाले सन् १८११ मा रूढिवादी भूमिसुधार अवलम्बन गरेका थिए । राज्यसत्ताको आडमा साना किसानहरूको जमिन बलजफत अधिग्रहण गरेर पुँजीवादी फार्महरू सञ्चालन गरे। मुख्यतः बेलायतमा ऊनको उत्पादन गर्न किसानहरूलाई लखेटेर बाडाबन्दी गरेर खेतलाई भेडा चरनमा बदले। हजारौँ किसानहरू रित्तो हात शहरतिर पस्न बाध्य बनाइए । जसलाई सस्तो श्रमको रूपमा शहरका उद्योगहरूमा प्रयोग गरियो । बेलायतमा आज पर्यन्त सामन्ती अवशेष कायम रहनु रूढिवादी भूमिसुधारकै परिणाम हो । फ्रान्समा सन् १७९३ र जर्मनीमा सन् १९४५ पछि पुँजीपतिवर्गको नेतृत्वमा क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागू गरियो । 'जसको जोत, उसको पोत' को नीतिअनुसार सामन्त र जमिनदारहरूको जमिन राज्यले अधिग्रहण गरी किसानहरूलाई वितरण गऱ्यो । रुसमा सन् १९१७, चीनमा सन् १९४९ र भियतनाममा सन् १९५४ मा कम्युनिस्ट पार्टीको अगुवाइमा सर्वहारावर्ग र किसानको पहलमा क्रान्तिकारी भूमिसुधारको कार्यान्वयन भएको थियो । जहाँ सुरुमा सम्पूर्ण जमिन राष्ट्रियकरण गरी नीति बनाएर वास्तविक कृषकहरूलाई खेती गर्न वितरण

गरियो । क्रमिक रूपमा सहकारीकरण गरियो । राष्ट्रिय पुँजीको निर्माण र औद्योगिकीकरणमा क्रान्तिकारी भूमिसुधारले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्यो । जापान, दक्षिण कोरिया र ताइवानमा दोस्रो विश्वयुद्धपछि सामन्तवाद र साम्राज्यवादको गठबन्धनद्वारा निर्देशित सुधारवादी भूमिसुधार अपनाइयो । यसको नियत कम्युनिस्ट प्रभावलाई रोक्नु थियो । यसकारण सामन्तहरूलाई जमिनको मुआब्जा दिने र किसानहरूले त्यही जमिन किन्नुपर्ने नीति अवलम्बन गरियो । यसले उत्पादनमा केही वृद्धि गर्‍यो र औद्योगिकीकरणमा पनि केही मद्दत त पुग्यो तर राष्ट्रिय पुँजीको विकास हुन नसक्दा राष्ट्रिय स्वतन्त्रता कमजोर भयो । अफ्रिकी र दक्षिण अमेरिकी देशहरूमा चलिरहेको भूमिसुधार सुधारवादी र रेडिकल सुधारवादीभित्र पर्छन् । भारतमा केन्द्रले नीति, विधि र प्रक्रिया ठोस नगरी राज्यलाई भूमिसुधारसम्बन्धी अधिकार प्रदान गर्‍यो । जसका कारण भूमिसुधार राज्यहरूको स्वेच्छिक विषय बनेकाले खासै कार्यान्वयन हुन सकेन । पश्चिम बङ्गाल, केरला र कर्णाटकले केही पहल गरे पनि भारत समग्रमा भूमिसुधारको सामान्य सुधारसम्म पनि जान सकेको छैन । यी देशहरूमा अभ्यास गरिएका भूमिसुधारका विविध स्वरूपहरूको सकारात्मक र नकारात्मक अनुभवहरूले हाम्रो देशमा भूमिसुधारको नीतिनिर्माण र कार्यान्वयनमा मद्दत पुग्छ ।

३.५ नेपालमा भूमिसुधार

नेपालमा केन्द्रीकृत राज्यसत्ताको उदयपछि सरकार र नेपाली जनताबीच जमिनमाथिको अधिकारको विषयमा बहस र सङ्घर्ष चलिरहेको छ । सामन्ती भू-स्वामित्वको प्रारम्भिक अवस्थामा भूमिको लेखाजोखा गैह्रप्रशासनिक क्षेत्रबाट हुँदै आयो । फलस्वरूप जमिनदार, मुखिया, जिम्मावाल, 'चौधरी', पटवारी र तहसिलदारहरूको उत्पीडन किसानहरूले बेहोर्दै आए । २००७ सालअघि शासकहरूले केन्द्रीय राज्यसत्ता निर्माण र विस्तारको क्रममा आदिवासी-जनजातिहरूको भूमिमाथि अतिक्रमण र हस्तक्षेप गरेर आफूवरपरका वफादार व्यक्तिलाई हजारौँ बिघा जमिन बक्सिसस्वरूप दिएका थिए । यसका विरुद्ध नागरिक चेतना बिस्तारै बढ्न थालेपछि केन्द्रीकृत सत्ताविरुद्धका आवाजहरू उठ्न थाले । फलस्वरूप २००७ सालमा सीमित नागरिक अधिकार कायम भयो ।

२००७ सालको नेपाली जनताको सङ्घर्ष मध्यमवर्गको नेतृत्वमा सामन्तवादविरुद्ध किसानहरूको सङ्घर्ष थियो । दिल्ली सम्झौताले सामन्ती र जहाँनिया शासनको रूप पक्षमा केही परिवर्तन गरे पनि सारतः सामन्ती राज्यसत्ताको अन्तरवस्तु ज्यूँका त्यूँ रह्यो । राजनीतिक रूपमा गरिएका वाचाहरू दिल्ली सम्झौतापछि जनताको आन्दोलनलाई निर्णायक चरणमा पुग्न नदिन नै थिए भन्ने कुरा आन्दोलनको नेतृत्व गरेको नेपाली काङ्ग्रेसमा फुट पार्न गरिएका प्रयासहरू र मुक्ति बाहिनीलाई विघटन गर्न चालिएका षड्यन्त्रहरूले पुष्टि गर्छन् । नेपाली काङ्ग्रेसले २००७ को सङ्घर्षको क्रममा भूमिको सवालमा *'जमिन जोत्नेको'* नारा दिएको थियो । २००७ मा बनेको अन्तरिम संविधानमा वैज्ञानिक भूमिसुधारको प्रावधान राखिए पनि

राज्यसत्ताको नेतृत्व सामन्ती राजा र राणाहरूको हातमा र सरकारको नेतृत्व नेपाली काङ्ग्रेसको हातमा रहेको विशिष्ट स्थितिमा भूमि सम्बन्धमा आधारभूत परिवर्तन गर्न कठिन हुनु स्वाभाविक थियो । यसका अलावा सामन्तवाद र साम्राज्यवादसँग सम्झौतापरस्त चिन्तनका कारण २०१५ को निर्वाचनमा जमिनदारहरूलाई पनि उल्लेख्य सङ्ख्यामा उम्मेदवार बनाएर विजय हासिल गरेकाले नेपाली काङ्ग्रेसको इच्छाशक्ति पनि कमजोर बन्दै गयो । यिनै कारणले गर्दा दुईतिहाइ बहुमतका साथ सरकारको नेतृत्व गर्न पुगेको नेपाली काङ्ग्रेसले भूमिसुधारलाई प्रमुख मुद्दा बनाउन सकेन । यद्यपि २०१६ को बिर्ता उन्मूलनजस्ता कदमहरू उल्लेखनीय छन् । २०१७ सालमा राजा महेन्द्रको नेतृत्वमा शाह-राणा परिवार र तिनका आसेपासे भूमिपतिहरूले विपी कोइरालाको नेतृत्वको सरकारलाई अपदस्थ गर्नुका पछाडि रहेका मुख्य कारणहरूमध्ये एउटा भूमिसुधारको प्रक्रियालाई अवरुद्ध गर्नु पनि थियो ।

२०१७ सालको कूपछि निरङ्कुश राजतन्त्र र पञ्चायती व्यवस्थाविरुद्ध गैह्रवामपन्थी र वामपन्थी शक्तिहरूले सङ्घर्ष तीव्र पारे । नेपाली काङ्ग्रेसले २०१८ सालमा पुनः हतियार उठायो । नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीले २०१८ सालमा संविधानसभाको अग्रगामी नारा अघि सार्‍यो । यो आन्दोलनमा शिक्षित मध्यमवर्गको सक्रिय सहभागिता थियो भने निम्नवर्गका किसानहरू अग्रपङ्क्तिमा थिए । सामन्तवाद र सामन्ती भू-स्वामित्वको बचाउ गर्दै आएको राजतन्त्र यो आन्दोलनबाट लर्खराउन थाल्यो । भूमिसुधारलाई भ्रमपूर्ण तरिकाले प्रस्तुत गरेर मध्यमवर्ग र निम्नवर्गका किसानबीच फाटो पैदा गरी सत्ताको बचाउ गर्न २०२१ सालमा राजा महेन्द्रले भूमिसम्बन्धी ऐन जारी गरे । यो ऐन रूप पक्षमा सामन्त र जमिनदारको विरुद्ध देखिए पनि यसको अन्तरवस्तु उनीहरूको रक्षा गर्नु थियो । जसका कारण यो भूमिसुधारले सामन्त र जमिनदारको जमिन छुन सकेन । नियमअनुसार नै हदबन्दीभन्दा बढीको जमिन लुकाउन चोर दूलो राखिदिएकाले राज्यसत्ताको आडमा विभिन्न बहानामा जमिन राख्न, लुकाउन र रक्षा गर्न उनीहरू सफल भए । यसका लागि भूमिसुधार पहिलो, दोस्रो र तेस्रो वर्ष गरी तीन चरणमा क्रमशः १६, २५ र ३४ जिल्लामा लागू गरेर थप सहज बनाइएको थियो । महेन्द्रद्वारा निर्देशित यो भूमिसुधारले राष्ट्रिय पुँजीको निर्माण र औद्योगिकीकरणमा खासै योगदान पुर्‍याएन ।

२००७ सालदेखि पटकपटक राजनीतिक दलहरूले उठाएको भूमिसुधारको आवश्यकता, औचित्य र महत्त्वबोध गर्न किसानहरूलाई मद्दत पुर्‍याएको थियो । पश्चिममा भीमदत्त पन्तको नेतृत्वमा र बारा, पर्सा, रौतहट, बर्दियालगायतका जिल्लाहरूमा भएका किसान जागरण र सङ्घर्षले गर्दा शासकवर्ग भूमिसुधारको केही कदम चाल्न बाध्य भएका थिए । वि.सं. २००९ मा जागिर, २०१६ मा बिर्ता, २०१८ मा राज्य, २०२० मा रकम र २०२१ मा उखडा तथा जिमिदारी प्रथा उन्मूलनका ऐननियमहरू जारी गरिएका थिए ।

२०४६ को आन्दोलनको अन्तरवस्तु सामन्ती व्यवस्थाविरुद्ध किसानहरूको सङ्घर्ष थियो । निर्णायक चरणमा नपुगी सम्झौतामा टुङ्गिएकाले यो आन्दोलनले राज्यसत्ताको रूप पक्षमा केही परिवर्तन गरे पनि सामन्ती सारतत्त्वलाई परिवर्तन गर्न सकेन । फलस्वरूप सामन्ती

भू-स्वामित्वको अन्त्य हुने सम्भावना क्षीण हुँदै गयो । सामन्ती राजतन्त्रको सत्तामाथिको पकड कायमै रहेको अवस्थामा राजनीतिक दलहरूले चाहेअनुसार भूमिसुधार गर्ने वातावरण बनेन । २०४६ पछि निर्वाचित नेपाली काङ्ग्रेसको सरकारका भूमिसुधार मन्त्री जगन्नाथ आचार्यले विपी कोइरालाको भाव (Spirit) लाई पक्रँदै भूमिसम्बन्धी सवालमा सापेक्षिक प्रगतिशील सुधारको प्रयास गरेकै कारण उनको राजनीतिक हैसियत समाप्त पारियो । यसै अप्ठेराका बीच २०५१ सालमा केशव बडालको अध्यक्षतामा भूमिसुधार आयोग गठन भयो । उक्त आयोगले आफ्नो प्रतिवेदन बनायो र तत्कालीन सरकारलाई बुझायो । रूपमा संवैधानिक राजतन्त्र तर सारमा सामन्ती व्यवस्थाको परिधिभित्र बसेर प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्ने भएकाले २०१६ सालको जस्तै स्थिति रहेको अवस्थामा कृषि विकास र भू-उपयोगको सवालमा वैज्ञानिक प्रस्तुति गरे पनि भू-स्वामित्वको सवालमा समस्याहरूलाई चिरेर अगाडि बढ्ने हिम्मत गर्न सकेन । त्यो प्रतिवेदन सामन्त, दलाल र नोकरशाही पुँजीपति वर्गलाई पाच्य नहुँदा कार्यान्वयन हुन सकेन । देशमा जनयुद्धको राप र ताप बढिरहेको बेला त्यसलाई निस्तेज गर्ने उद्देश्यसहित २०५८ मा तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाले सुधारवादी भूमिसुधारको निम्ति जग्गाको नयाँ हदबन्दी घोषणा गरे । त्यो पनि राज्यसत्तामा हालीमुहाली गरिरहेका सम्भ्रान्त-कुलिनवर्गलाई स्वीकार्य भएन । बरु त्यो कार्यान्वयन गर्नेभन्दा त्यसलाई सामन्तवर्गले जग्गा लुकाउने अवसरका रूपमा प्रयोग गऱ्यो । यसले वैज्ञानिक भूमिसुधारको कार्यान्वयनमा झन् जटिलता थपिदियो ।

२०५२ सालदेखि नेकपा (माओवादी) ले सुरु गरेको जनयुद्धको अन्तरवस्तु कृषि क्रान्ति थियो । यसले ग्रामीण क्षेत्रमा सामन्तवादको जगलाई हल्लाइदियो र क्रान्तिकारी भूमिसुधारको सम्भावनालाई उजागर गरिदियो । विगतमा सामन्ती सत्ता र शक्तिको आडमा सामन्त-जमिनदारले कब्जा गरेका प्रकृतिप्रदत्त जमिन, जुन किसानहरूले आवादी गरी खेतीयोग्य बनाएका थिए, जनयुद्धको उत्कर्षसँगै किसानहरूले फिर्ता (कब्जा होइन) लिने क्रम सुरु भयो । तर, देशको तत्कालीन नयाँ राजनीतिक घटनाक्रमका कारण क्रान्तिकारी भूमिसुधार केही अंशमा कायम भए पनि यो संस्थागत भएको छैन । जनयुद्धको रापमा सङ्घर्षको बलद्वारा बेदखल मोहीहरूलाई आंशिक रूपमै भए पनि अधिकार दिलाइएका छन् । १० वर्षीय जनयुद्ध र त्यसको जगमा भएको जनआन्दोलनबाट सामन्ती राजसंस्थाको अन्त्य भएपछिको नितान्त नयाँ परिवेशमा अन्य मुख्य राजनीतिक दलहरूले पनि सामन्ती भू-स्वामित्व अन्त्य गर्न वैज्ञानिक भूमिसुधारको एजेन्डामा सहमति जनाएका थिए । यसले भूमिसुधार कार्यान्वयनको सम्भावना बढाएको थियो । तर, सामन्त-जमिनदारवर्गलाई किसानहरूले जमिन फिर्ता गर्नुपर्ने भन्ने माग राखेर केही राजनीतिक पार्टीहरूले नयाँ ढङ्गले फेरि सामन्तवादलाई मजबुत बनाएर प्रतिगमन निम्त्याउन खोजेका त होइनन् भन्ने आशङ्का पैदा भएको छ । जनपरिचालन र सङ्घर्ष एवम् सरकारले पहल लिई तल र माथि दुवैतिरबाट निरन्तर हस्तक्षेप भइरहेमा २००७ देखि थाँती रहेको यो एजेन्डा कार्यान्वयनको सम्भावनालाई वास्तविकतामा बदल्न सकिन्छ ।

परिच्छेद ४

भू-उपयोग र वर्गीकरण

नेपालको कूल जमिन १,४७,१८,१०० हेक्टर छ । यसमध्ये खेती भएको ३०,९०,७८० हे. (२१ प्रतिशत), खेतीयोग्य तर खेती नभएको १०,३०,३९० हे. (७ प्रतिशत), वन ४२,६८,२०० हे. (२९ प्रतिशत), झाडी १५,६०,११० हे (१०.६ प्रतिशत), चरन १७,६६,१६० हे. (१२ प्रतिशत), पानी ३,८२,६६० हे. (२.६ प्रतिशत) र अन्य/हिउँ/चट्टान २६,१९,८०० हे. (१७.८ प्रतिशत) छ । (Source: Development Profile of Nepal 2008) ।

भौतिक विकासका सम्पूर्ण गतिविधिहरू जमिनमा नै केन्द्रित हुनाले पनि यसको भौगोलिक स्वरूप, बनोट, गुण र क्षमताअनुसार बहुआयामिक तथा सन्तुलित विकासका लागि दीर्घकालीन रूपमा भू-उपयोग योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक हुन्छ । नेपाल सरकारको नवौँ पञ्चवर्षीय योजनामा कृषियोग्य जमिनलाई वर्गीकरण गर्ने, २०५७/०५८ सालमा राष्ट्रिय भू-आयोजना स्थापना र २०५८ मा भू-उपयोग परिषद्को गठन भए पनि राष्ट्रिय तहमा नै भू-उपयोगको प्रष्ट नीति र तदनुसारका समसामयिक ऐनकानुनसमेत बनेका छैनन् । जेजति कानुन बनेका छन्, ती व्यवस्थित र पर्याप्त छैनन् । अतः भूमिको सही वर्गीकरण, वैज्ञानिक अभिलेख प्रणाली, त्यसको उपयोगको प्रष्ट नीति र विधि तर्जुमा गर्नुपर्छ ।

भू-उपयोगका दुईवटा पक्ष छन्– सम्पूर्ण जमिनको उपयोग र कृषियोग्य जमिनको उपयोग । सम्पूर्ण जमिनको उपयोगको सवाल सामाजिक उत्पादनका सबै क्षेत्रसँग सम्बन्धित हुन्छ । कृषि भूमिको उपयोग कृषि उत्पादनसँग सम्बन्धित छ । भूमिको वर्गीकरण गर्दा कृषि भूमिले प्राथमिकता पाउनुपर्छ कि पर्दैन भन्ने विषय बहसमा आइसकेको छ । विकसित राष्ट्रहरूले यो दिशामा सोच्न थालिसकेका छन् । अन्य उपभोग्य वस्तु उत्पादन नहुँदा पनि मानवजीवन केही समय चल्न सक्छ तर कृषि उत्पादन नहुने हो भने श्रमशक्तिको बाँच्ने आधार नै सङ्कटमा पर्छ । नाफाको होडमा गलाकाट प्रतिस्पर्धामा अगाडि बढेको पुँजीपतिवर्ग धेरै जोखिम तर कम मुनाफा हुने कृषि क्षेत्रमा पुँजी लगानी गर्न इच्छुक छैन । विकसित देशमा सैद्धान्तिक रूपमा कृषकहरूलाई सम्मानित नागरिकको रूपमा लिए पनि व्यवहारतः यो पेसा रोज्नु र कृषिमा लगानी गर्नु पछाडि पर्नु हो भन्ने मान्यता विकास भइरहेको छ । औद्योगिक क्षेत्रबाट उठेको करबाट कृषि क्षेत्रमा अनुदान दिँदा पनि कृषिमा संलग्न हुनेहरूको सङ्ख्या घट्दो छ । यो समस्या आफ्नै देशभित्र हल गर्नेतिरभन्दा उनीहरू सस्तो श्रमशक्तिको शोषण गर्न विकासशील देशमा खेती गरेर त्यो उत्पादन आफ्नो देशमा लाने हस्तक्षेपकारी

नीति अवलम्बन गरिरहेका छन् । यो उनीहरूको तेस्रो विश्वका देशमा सामन्तवाद र साम्राज्यवादको गठबन्धनलाई टिकाएर यी देशहरूमा औद्योगिक पुँजीवादको विकास रोक्ने षड्यन्त्र पनि हो । कार्बनग्याँस उत्सर्जन गर्ने कार्य रोकेर वा कटौती गरेर पर्यावरणमा परेको नकारात्मक असरलाई रोक्न ती देशहरूले पहल गर्नुपर्नेमा उल्टै पर्यावरण बचाउने सबै बोझ अविकसित देशहरूले लिनुपर्ने हस्तक्षेपकारी नीति अघि सारेका छन् । प्रकृति संरक्षणको कुरा गरेर हरित गृह प्रभाव रोक्ने विषय यसैको उपज हो ।

भूउपयोगको सवालमा कृषि, उद्योग, बसोबास र वनजङ्गलका लागि जमिनको अलगअलग व्यवस्थापन गर्नुपर्छ । एउटा प्रयोजनका लागि छुट्ट्याइएको जमिन अन्य प्रयोजनमा प्रयोग गर्न नपाइने व्यवस्था हुनुपर्छ । उर्वर र सिँचाइयुक्त जमिनमा सहरीकरण र औद्योगिकीकरण गर्दा कृषि उत्पादनमा कमी भई विश्वमा खाद्यसङ्कट थपिँदै गएको छ । बन्जर भूमिमा खेती गर्दा उत्पादन लागत बढी हुने गर्छ र कृषिको व्यावसायीकरणमा बाधा पुग्छ ।

भू-उपयोगको विषयमा चर्चा र निर्णय गर्दा हामीले नेपाली धर्तीमा टेकेर गर्नुपर्छ । उत्पीडक मुलुकद्वारा हामीमाथि आदर्श थोपर्नुलाई उचित मान्न सकिन्न । यो कुरा - 'मेरो काम फोहर गर्नेमात्र हो, तिमीहरूको काम सफा गर्नेमात्र हो' भनेजस्तै हो । उनीहरू जुन बाटो हिँडेर विकसित राष्ट्र बने, त्यो बाटो हिँड्न विकासशील देशलाई तगारो लगाउनु कति युक्तिसङ्गत छ ? तर यसको अर्थ उनीहरूले हिजो विकास गर्दा अज्ञानतावश गरेका कमजोरीको पनि हामीले अन्धानुकरण गर्नुपर्छ भन्ने होइन । बरु सम्भव भएसम्म सच्याउनुपर्छ । यस सवालमा उनीहरूले सुझाव दिन सक्छन् तर 'डिक्टेट' गर्न पाइँदैन । तर, वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्नेतर्फ ध्यान नदिई जमिन प्रयोग गरियो भने दीर्घकालीन रूपमा कृषि उत्पादकत्वमा मात्र प्रतिकूल असर पर्ने होइन कि मानव स्वास्थ्यमा समेत गम्भीर असर पर्छ भन्ने कुरामा हामीले ध्यान दिनै पर्छ । यसर्थ, योजनाबद्ध ढङ्गले हाम्रो देशलाई आधुनिकीकरण तथा औद्योगिकीकरण गर्नु जरुरी हुन्छ । भूमिको वर्गीकरणको आधारभूत मान्यता उत्पादकत्व वृद्धि, पर्यावरणीय सुरक्षा, योजनाबद्ध बस्ती विकास तथा औद्योगिकीकरण हो । यसर्थ, जुन भूमि जेका लागि उपयुक्त हुन्छ, सोही आधारमा वर्गीकरण गर्नुपर्छ । भूमिको वर्गीकरण मुख्यतः निम्नानुसार हुनुपर्छ :-

४.१ कृषि भूमि

कृषियोग्य जमिनको वैज्ञानिक र योजनाबद्ध प्रयोगलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर जमिनको प्रयोग गर्नुपर्छ । माटो, हावापानी, बजार, यातायात, उद्योगलाई ध्यानमा राख्नुपर्छ । भौगोलिक परिवेश, भूधरातल, हावापानी, माटो, यातायातका साधनको प्रकृति, विद्युत्, सिँचाइ, बजारको सुगमता वा दुर्गमता, पर्यटनको सम्भावना, कृषिजन्य कच्चापदार्थ प्रयोग हुने उद्योगको स्थिति आदिलाई ध्यानमा राखेर बालीको छनोट गर्नुपर्छ । वर्गीकरण गर्दा ' जोनिङ सिस्टम'को प्रयोग गर्नुपर्छ । यसो गर्दा विज्ञको सेवा, यातायातका साधनको प्रकृति,

प्रचारप्रसार र अन्य सेवा उपयोगी र किफायती हुन्छ। कृषि भूमिको वर्गीकरण निम्नानुसार गर्न सकिन्छ :-

क) खाद्यान्न उत्पादन क्षेत्र

ख) फलफूल उत्पादन क्षेत्र

ग) तरकारी उत्पादन क्षेत्र

घ) नगदे बाली उत्पादन क्षेत्र

ङ) जडिबुटी

च) चरन क्षेत्र

छ) औद्योगिक बाली (चिया, कफी, अलैंची, उखु, जुट आदि) उत्पादन क्षेत्र

ज) अन्य विशेष

माटोको उर्वराशक्ति र उत्पादनमा ह्रास आउन नदिन प्राविधिकको परामर्शमा भूमिको वर्गीकरण हेरफेर हुन सक्नेछ। यसरी वर्गीकरण गरिसकेपछि यी क्षेत्रको विकाससम्बन्धी विशेष व्यवस्था गर्नुपर्छ।

४.२ गैरकृषि भूमि

४.२.१ आवास तथा शहरी क्षेत्र

आवास क्षेत्रको लागि निश्चित भूमिको प्रयोग गर्दा (१) शहरी क्षेत्र भए दीर्घकालीन सडक, बिजुली, ढलनिकास, खानेपानी र टेलिफोन सेवाको एकीकृत व्यवस्था। खेलकुद मैदान तथा उद्यान आदिको व्यवस्था। नक्सा स्वीकृत गरेरमात्र घर बनाउन पाउने व्यवस्था। (२) गाउँमा भावी शहर विकासको दृष्टिबाट बस्ती व्यवस्थापन गर्ने। हरेक घरमा शौचालय अनिवार्य हुनुपर्ने। खानेपानी, बाटो, ढलनिकास, विद्युत्, हाटबजार, स्वास्थ्यचौकी, खेलकुद मैदान आदिको समुचित व्यवस्था गर्नुपर्ने। घर बनाउँदा स्थानीय निकायबाट इजाजत लिनुपर्ने। (३) संस्थागत आवास (सरकारी र गैह्रसरकारी संस्थाद्वारा सञ्चालित वृद्धाश्रम आदि) बसोबासको 'प्लानिङ' गर्दा कार्यालय, शिक्षण र अन्य सङ्घ-संस्था, खेलकुद मैदान, उद्यान, सडक, पार्किङ, बाटो, गोरेटो, अस्पताल, डम्पिङसाइट, बसपार्क, हेलिप्याड र एयरपोर्टका लागि आवश्यक जमिन पहिले नै छुट्ट्याउनुपर्छ।

विकेन्द्रित बसोबासलाई एकै ठाउँमा केन्द्रित गरी सहरीकरणको पूर्वाधार तयार गर्नुपर्छ। बस्तीहरू विकेन्द्रित हुँदा बाटोघाटोले जमिन बढी ओगट्ने तथा पहाडी भूभागमा हरेक घरमा जानको लागि अगलअलग मोटरबाटो बनाउँदा भूक्षय र पर्यावरणमा प्रतिकूल असर पर्छ। त्यसैले सम्भव भएसम्मका इलाकाहरूका बस्ती शहरीकरणको योजनाका आधारमा एकै स्थानमा केन्द्रित गर्नुपर्छ। यसले जमिनको बचाउ गर्नुका साथै विकास र साधारण खर्चलाई किफायती बनाउँछ। आवासलाई स्वीकृत गर्दा वर्षाको पानी जम्मा गर्ने, सवारीसाधन पार्किङ गर्ने स्थान, हाटबजार तथा अन्य आधारभूत कुराहरूका व्यवस्थापन गर्नुपर्छ।

४.२.२ औद्योगिक क्षेत्र

उद्योगलाई विभिन्न क्षेत्रमा एकै ठाउँमा केन्द्रित गर्नुपर्छ । यसले पूर्वाधार निर्माणमा लाग्ने खर्चमा कमी ल्याउन सकिन्छ । वातावरणलाई सन्तुलित बनाउन सकिन्छ । यसको लागि निम्न व्यवस्था गर्नुपर्छ :-

१. हरेक राज्य तथा स्थानीय निकायहरूले आ-आफ्नो विशेषता (उद्योगका लागि आवश्यक कच्चा पदार्थ, पूर्वाधार विकास, श्रमशक्ति तथा अन्य आवश्यकीय कुराहरू) समेतको आधारमा औद्योगिक क्षेत्रका लागि भूमि छुट्ट्याउनुपर्नेछ । उद्योगको वर्गीकरण गरी कस्ताकस्ता उद्योग कस्ताकस्ता ठाउँमा खोल्न सकिने हो, सो तोकिनेछ । तोकिएको क्षेत्रमा तोकिएका सर्तअनुसार उद्यमीले उद्योग सञ्चालन गर्न आवश्यक भूमि प्राप्त गर्न सक्नेछन् ।
२. गाउँवस्तीलाई प्रदूषित नगर्ने स्थानमा औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गर्नुपर्छ ।
३. तोकिएको उद्योग तोकिएको समयभित्र सञ्चालन नगरिए जमिनबाट हुन आएको उत्पादन ह्रासअनुसारको क्षतिपूर्ति स्थानीय निकायलाई तिर्नुपर्नेछ ।
४. स्थानीय निकायले तोकेअनुसार जमिनकर उठाउनेछ । उक्त रकम औद्योगिक प्रयोजनका लागिमात्र खर्च गरिनेछ ।

४.२.३ पर्यावरणीय संरक्षणको क्षेत्र

१. वनजङ्गल

हरेक क्षेत्रमा पर्यावरणीय सन्तुलन कायम गर्न सार्वजनिक जङ्गलका लागि आवश्यक जमिन छुट्ट्याउनुपर्छ । त्यस इलाकामा खेतीयोग्य जमिनमात्र भएमा जडिबुटी वा फलफूल खेती पनि जङ्गलको विकल्प हुनसक्छ । हरेक परिवारले जमिनको अनुपातमा निजी बृक्षारोपणको कोटा तोकिदिनुपर्छ । जङ्गल बहुउपयोगी बनाउने तथा जङ्गलभित्र जडिबुटी मसलाजन्य खेती सङ्गठित गर्नुपर्छ । जैविक विविधताको संरक्षण एवम् उपयोग गर्ने वैज्ञानिक व्यवस्था अवलम्बन गर्नुपर्छ । वनजङ्गलको संरक्षण विकास र उपयोगसम्बन्धी भूमि ऐन नियमहरू निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । आरक्षण र संरक्षित क्षेत्रको निर्माण र संरक्षण गर्नुपर्छ । सङ्घीयतामा प्रवेश गरिसकेपछि हरेक राज्यले तोकिएको प्रतिशत (४०%) जडिबुटीजन्य र अन्य जङ्गल कायम गर्नुपर्छ । जङ्गल राज्यको अधीनमा रहनेछ ।

२. ताल-तलैया, सीमसार र पोखरी

वातावरण सन्तुलन र जैविक विविधताको संरक्षणका लागि ताल-तलैया, सीमसार र पोखरी महत्त्वपूर्ण सम्पदा हुन् । यिनीहरूको संरक्षण र सदुपयोगका लागि मानवीय अतिक्रमण र प्राकृतिक ढङ्गले क्षय हुनबाट बचाउन उपयुक्त कदमहरू चाल्नुपर्छ । व्यावसायिक हिसाबले मत्स्यपालन, घडियाल गोही पालन आदिलाई सङ्गठित गर्नुपर्छ । पर्यटकीय हिसाबले आकर्षक र सुविधायुक्त बनाइ डुङ्गा तथा नौका बिहारजस्ता व्यवसायलाई सञ्चालन गर्नुपर्छ । फोहरमैला

तथा प्रदूषणबाट पूर्णतः मुक्त राख्नुपर्छ । सिँचाइको सुविधा पुऱ्याउन कठिन स्थानहरूमा पोखरी निर्माण गरी वर्षाको पानी संरक्षण गरी हल्का सिँचाइ आवश्यक हुने बालीका लागि धेरै उपयोगी हुन सक्तछ । हरेक बस्तीमा त्यसको जनघनत्वको अनुपातमा न्यूनतम एउटा पोखरी अनिवार्य हुनुपर्छ ।

३. नदी तथा खोलाहरू

देशका ठूला मझौला र साना नदीहरूको पहिचान गरी तिनीहरूको पानीको बहावको मात्रा एकिन गर्नुपर्छ । तिनीहरूको उपयोग र विकाससम्बन्धी बृहत् योजना बनाउनुपर्छ । सिँचाइ, विद्युत्, मत्स्यपालन आदिलाई समन्वयात्मक रूपमा अघि बढाउनुपर्छ । नदी तथा खोलाहरूले हजारौँ बिघा जमिन क्षति पुऱ्याएको छ । तटबन्धन र बृक्षारोपणको माध्यमबाट नदी तथा बाढी नियन्त्रण गरी ठूलो मात्रामा कृषि जमिन उकास गरेर प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । कृषि तथा पर्यावरणीय योजनालाई ध्यानमा राखी जल उपयोग नीति ल्याउनुपर्छ । विद्युत् विकासलाई जल उपयोग नीतिको महत्त्वपूर्ण अङ्ग बनाउनुपर्छ । कोसी, गण्डकी कर्णालीजस्ता ठूला नदीमा जल यातायात तथा मालढुवानी सेवा सञ्चालन गर्ने विषयमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ ।

४. चुरे तथा महाभारत

चुरे र महाभारत क्षेत्रका अवैज्ञानिक बसोबास र खेतीपातीलाई अन्यत्र व्यवस्थापन गरेर भू-क्षय र बाढीपहिरोबाट भित्री र तराई-मधेसको समथर भूमिलाई क्षति हुनबाट बचाउन सकिन्छ । बाढीपहिरोबाट प्रभावित समथर भू-भागमा तटबन्धन गरेर निकालिएको जमिनमध्येबाट निश्चित हिस्सा साविक जग्गाधनीले पाउनुपर्छ र निश्चित हिस्सा राज्यको अधीनमा ल्याई त्यस ठाउँमा चुरे र महाभारतबाट विस्थापितलाई जमिन सट्टाभर्ना दिनुपर्छ । खाली गरिएका चुरे र महाभारत रेन्जका ती जमिनमा बृक्षारोपण गरी पानीको प्राकृतिक स्रोत वृद्धि तथा वातावरणीय सन्तुलन कायम गर्न सकिन्छ । यी क्षेत्रमा वन्यजन्तु संरक्षण, पर्यटन प्रबर्द्धन र जडिबुटी उत्पादन गर्न सकिन्छ ।

५. हिमाल

नेपालको हिमालय क्षेत्र विश्वकै वातावरण सन्तुलनका लागि महत्त्वपूर्ण बनेको छ । विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा, विश्वको तेस्रो उच्च हिमशिखर कञ्चनजङ्घा र सयौँ हिमशृङ्खलाहरूले नेपाललाई विश्वकै आकर्षक स्थल बनाएको छ । यद्यपि विश्वको बढ्दो औद्योगिकीकरण, कार्बन उत्सर्जन, अव्यवस्थित आरोहण र हिमालको संरक्षण तथा उपयोगसम्बन्धी व्यवस्थित योजना नबनेकोले हिमालमा हिमस्तर घट्दो छ । यसकारण मौसम परिवर्तनले ठूलाठूला खतराहरू पनि नजिकिन थालेका छन् । यसैले हिमालको संरक्षण र सदुपयोग गर्ने कामलाई नेपालले महत्त्वपूर्ण कामका रूपमा लिनुपर्छ । यसका लागि :

१. हिमालको संरक्षण र सही उपयोगसम्बन्धी गुरुयोजना निर्माण गरी विश्वसमक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्छ ।

२. हिमाल आरोहणबाट आम्दानी गर्नेमात्र होइन, प्रदूषण र फोहर नियन्त्रण गरी प्राकृतिक अवस्थामा राख्ने कुरामा ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ ।

३. हिमालमा हुने जीवजन्तुलाई प्रतिकूल असर पार्ने गतिविधिहरू पूर्णतः रोक लगाउनुपर्छ । संरक्षणको उचित योजना बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।

४. यार्चागुम्बा, गुच्ची च्याउ, चौँरी, भेडा, च्याङ्ग्रा पालनलाई व्यावसायीकरण गरी व्यवस्थित गर्नुपर्छ ।

५. हिमाली क्षेत्रलाई सुरक्षित शीतभण्डारका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसबारेमा पनि ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ ।

६. हिउँ पग्लेर आएको पानी सोभ्कै खानेपानीको रूपमा विश्व बजारमा पुऱ्याउन सकिने कुरामा पनि ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ ।

७. हिमतालहरूलाई पर्यटकीय हिसाबले विकास गर्नुपर्छ । यस्ता तालहरू विस्फोट भई हुन आउने विपत्तिप्रति सजग हुनुपर्छ ।

८. हिमाली क्षेत्रमा वन संरक्षण योजना ल्याउनुपर्छ ।

परिच्छेद ५

भू-स्वामित्वको सम्बन्धमा

५.१ भू–स्वामित्वको सैद्धान्तिक पक्ष

भूमि प्रकृतिप्रदत्त उत्पादनको साधन हो । पछौटे उत्पादनका साधनका कारण एकल परिवारले मात्र कृषि उत्पादन सम्भव थिएन । त्यसैले कविलायी समाजमा भूमिको सामूहिक प्रयोग र उत्पादनको सामूहिक वितरणको अभ्यास हुन गयो । धातु, मुख्यतः फलामको आविष्कारले एउटा व्यक्ति वा परिवारले पनि उत्पादनमा पृथक् भूमिका निर्वाह गर्न सम्भव भयो । एकल परिवारको स्वामित्वमा जमिन प्रयोग हुन थाल्यो । जुन दास वा सामन्ती समाजको उदयसँगै निजी सम्पत्ति बन्न गयो । पुँजीवादले निजी सम्पत्तिको स्वरूपलाई अझ विस्तार गऱ्यो । यसले ठूलो सङ्ख्यामा मजदुर र निम्न पुँजीवादी तप्का तयार गऱ्यो । यसर्थ, माल उत्पादनको पुँजीवादी अन्तर्वस्तु कायम रहँदासम्म भूमि राज्यको स्वामित्वमा होस् वा निजी स्वामित्वमा, जनताको सामूहिक सम्पत्ति बन्न सक्दैन । कतिपय पुँजीवादी राज्यहरूमा भूमि राज्यको अधीनमा रहेको देखिए पनि त्यसको अन्तर्वस्तु राज्य पुँजीवाद नै हुन्छ । समाजवादले पनि उच्चता हासिल नगरेसम्म भूमि पूर्णतः जनताको सामूहिक स्वामित्वमा आउन सक्दैन ।

भूमिसुधारको अन्तर्वस्तु सामन्तवादका सबै स्वरूप र सम्बन्धहरूको अन्त्य गरी व्यावसायिक खेतीको माध्यमबाट राष्ट्रिय पुँजी सिर्जना गरी देशलाई औद्योगिकीकरण गर्नु हो । जबसम्म कृषिमा आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरण हुन्न, सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्ध कानुनतः (de jure) नरहे पनि व्यवहारतः (de facto) रहन्छ । यसको अर्थ हुन्छ – पुँजीवादी आर्थिक आधार खडा नगरी सामन्तवादको समूल नष्ट गर्न सकिन्न । समाज मजदुर र पुँजीपतिमा विभाजित नभई पुँजीको सञ्चय र विस्तार सम्भव हुन्न । सामन्ती समाजको पतनसँगै जमिनदार पनि मजदुर वा निम्न पुँजीपति/पुँजीपतिमा बदलिन्छ । किसान पनि पुँजीपति/निम्न पुँजीपति वा मजदुरमा बदलिन्छ । भूमिको पुनर्वितरण र व्यवस्थापन गर्दा यो विषयमा ध्यान दिनुपर्छ । पुँजीवाद निजी सम्पत्ति र व्यक्तिगत पहलकदमीमा आधारित हुन्छ । त्यसैले पुँजीवादको विकासका लागि निजी सम्पत्ति राख्न, बेचबिखन र परिचालन गर्न पाउनुपर्छ । सुरुमै किसानहरूमध्ये एउटालाई निम्न पुँजीपति वा पुँजीपति र अर्कोलाई मजदुर होऊ भनेर घोषणा गर्न सकिन्न । उत्पीडित किसानहरूलाई पहिलोचोटी अग्राधिकारसहित अवसर प्रदान गर्नुपर्छ । यसमध्ये प्रतिस्पर्धाको स्थिति र अवस्थाले केही मजदुर बन्दछन् भने केही पुँजीपति वा निम्न पुँजीपति बन्दछन् । यसरीमात्र

कृषिको व्यावसायीकरण र औद्योगिकीकरण सम्भव हुन्छ । यसका लागि पहिलो चरणमा जमिनमा अलगअलग स्वामित्व कायम गर्ने अर्थात् भूमिको पुनर्वितरण गर्ने, दोस्रो चरणमा लिज वा सहकारीको माध्यमबाट केन्द्रीकरण गर्ने र तेस्रो चरणमा जमिनसहितका उत्पादनका साधनको सामूहिकीकरण गर्ने । यो प्रक्रियाबाट गुज्रेरमात्र भूमिलाई निजी सम्पत्तिका रूपमा बुझ्ने परम्परागत मान्यतामा बदलाव ल्याउन सकिन्छ र समाजवादी समाजमा प्रवेश गर्ने मार्गप्रशस्त हुन्छ ।

५.२ सुधार कि आमूल परिवर्तन ?

उत्पादन वृद्धिका लागि विधि र प्रविधि (उत्पादनका साधन) को विकास आवश्यक र अनिवार्य हुन्छ । उत्पादनका साधन र किसानको श्रमको संयोजन भएपछि उत्पादक शक्ति बन्दछ । उत्पादक शक्तिको मुख्य पक्ष किसानको श्रम, सीप र चेतना हो । किसान यतिबेला निराश छ । आफ्नो भूमिमाथि अधिकार गुमाउँदै उत्पीडनमा बाँचिरहेको किसानलाई कसरी उत्साहित र ऊर्जाशील बनाउने भन्ने सवाल नै भूमिसुधारको केन्द्रीय मुद्दा हो । किसानमा जोस-जाँगर पैदा नभई कृषि औजार र प्रविधिमा गतिशीलता कदापि आउन सक्दैन । यसका लागि जमिनबाट वञ्चित हुन पुगेका किसानलाई जमिनको मालिक बनाउने कुराले सर्वाधिक महत्त्व राख्दछ । यो अभिभारा पूरा गरेरमात्र उत्पादनमा किसानको भूमिकालाई गुणात्मक रूपमा बढाउन सकिन्छ ।

उत्पादनका उन्नत साधन (औजार, मल, बीउ, प्रविधि र विधि) को प्रयोगद्वारा मात्र उत्पादक शक्तिको विकास र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सकिन्छ । त्यसैले उत्पादन सम्बन्ध (सम्पत्ति सम्बन्ध) बदल्न जरुरी छैन भन्ने धारणा कतिपय वृत्तमा पाइन्छ । किसानमाथिको शोषणलाई न्यायोचित मान्नेहरू यस्तो धारणा राख्छन् । यो पुरानो सामन्ती उत्पादन सम्बन्धलाई बदल्न नचाहने यथास्थितिवादी चिन्तन हो । सुधारको माध्यमबाट उत्पादन सम्बन्धको रूप पक्षमा केही परिवर्तन गरेर र उत्पादनका साधनमा सामान्य परिवर्तन गरेर उत्पादन वृद्धि गर्ने जेजति सम्भावना थियो, नेपालमा अभ्यास भैसकेको छ । कुनै पनि उत्पादन प्रणालीमा सुधार निश्चित सीमासम्म मात्र गर्न सकिन्छ । नेपालमा आजसम्म प्रयास भएका सुधारहरूको व्याख्या परिच्छेद २.५ मा संक्षिप्त रूपमा उल्लेख भइसकेको छ । नेपालमा सुधारको यो प्रक्रिया अगाडि बढाउने ठाउँ अब बाँकी छैन । टालटुले सुधार गर्दागर्दा कपडा नै टालोजस्तो भइसक्यो र अब टाल्ने ठाउँ बाँकी नै छैन भन्दा अतिशयोक्ति नहोला । यसर्थ, उत्पादकत्व वृद्धि गर्न उत्पादन सम्बन्धलाई बदल्नुबाहेक अन्य विकल्प छैन । त्यसैले उत्पादन वृद्धि गर्न सामन्ती उत्पादन सम्बन्धको अन्त्य प्राथमिक र अनिवार्य हुन्छ । उत्पादकत्व बढाउन तत्कालीन रूपमा उत्पादन सम्बन्धको परिवर्तन मुख्य कुरा हो भने उत्पादनका साधनमा परिवर्तन सहायक पक्ष हो ।

५.३ भूमिहीन किसान र अग्राधिकार

पुँजीवादको विकासका निम्ति प्रतिस्पर्धा अपरिहार्य छ । प्रतिस्पर्धा समानहरूका बीचमा मात्र हुनसक्छ । सदियौँदेखि उत्पीडनमा परेका महिला, दलित, आदिवासी-जनजाति र शासक

जाति वा लिङ्गबीच अहिलेकै असमानताको स्थितिमा प्रतिस्पर्धा गर भन्दा न्यायपूर्ण र वास्तविक प्रतिस्पर्धा हुन सक्दैन । विद्यमान असमान अवस्था कायमै राखेर उत्पीडित जाति, क्षेत्र र लिङ्गलाई प्रतिस्पर्धात्मक ढङ्गले विकास गराउन सकिन्न । जुन वर्ग र समुदायको अधिकार राज्यसत्ताले कटौती गरेको छ, उनीहरूलाई जस्ताको तस्तै पुरानै अवस्थामा फर्काउन खोज्नु अग्रगमन हुन सक्दैन । त्यसैले उनीहरूलाई ***क्षतिपूर्ति*** दिलाउनुपर्छ । त्यो भनेको दया, माया र निगाहा होइन, खोसिएको अधिकारलाई नयाँ तरिकाले प्रदान गर्नु हो । उनीहरूलाई एकपटक उत्पादनका सबै क्षेत्रमा हावी गराएर प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने स्तरमा पुऱ्याउनु हो । यसको अर्थ केही अवधिका लागि उनीहरूलाई अग्राधिकार प्रदान गरिनुपर्छ । यो अवधारणा 'बलियोले मात्र बाँच्नुपर्छ भन्ने पुँजीवादी मान्यताको विरुद्ध कमजोरले पनि बाँच्न पाउनुपर्छ' भन्ने मान्यतामा आधारित छ ।

आफ्नो स्वामित्वमा एक टुक्रा पनि जमिन नभएका करिब २ लाख १७ हजार र सानो टुक्रा जमिन वा घरघडेरीमात्र भएका करिब ८ लाख ३ हजार परिवार छन् । तर, उनीहरूको पेसा कृषिबाहेक अरू केही छैन । उनीहरूको श्रम र दक्षता कृषि क्षेत्रमै उपयोगी हुने भएकाले जमिन वितरण गर्दा उनीहरूलाई प्राथमिकताका साथ खेती गर्ने जमिन उपलब्ध गराउनुपर्छ । भूमिहीन किसान परिवारलाई वितरण गर्ने जमिन निम्नानुसार प्राप्त गर्न सकिन्छ -

- क) हाल खेतीयोग्य तर खेती नभएको करिब १० लाख ३० हजार हेक्टर जमिन
- ख) हालसम्म बाँझो राखिएको करिब ६ लाख हेक्टर जमिन
- ग) विस्तार गर्न सकिने थप खेतीयोग्य करिब ८ लाख हेक्टर जमिन
- घ) हदबन्दीभन्दा माथिको जमिन
- ङ) सार्वजनिक/ऐलानी जमिन
- च) नदीमा तटबन्धन गरी निकालिएको जमिन

बेदखल मोही तथा कृषि श्रमिकहरूले जमिनमाथि आफ्नो हक प्राप्त गरेपछि भूमिहीनता केही हदसम्म स्वतः अन्त्य हुन्छ ।

५.३.१ सुकुमबासी अधिकार

आसामको सुकुमबासबाट लखेटिएका नेपालीहरू पूर्वी नेपालको झापा, मोरङमा आएर सार्वजनिक जग्गामा बसोबास गरे । सुकुमबासबाट आएको हुनाले जग्गा र घरविहीन उनीहरूलाई सुकुमबासी भनियो । राणाशासनको अन्त्यपछि पहाडबाट मुख्यतः गरिब किसानहरू उत्पादनशील जमिनको खोजीमा तराईको समथर भूमिमा जङ्गल आवादी गरेर बस्न थाले । घरबास छाडेर पहाडबाट झरेका उनीहरूलाई पनि सुकुमबासी भनिन थालियो । अहिले जङ्गल सीमित हुँदै गएको कारण यो प्रक्रियाले भिन्न रूप लिएको छ । कामको खोजीमा पहाडबाट मधेस मुख्यतः सहरी क्षेत्रमा स्थायी रूपमा झरेका किसानहरू न्यूनतम ज्यालामा मजदुरी वा सानो व्यवसाय गरेकाहरू सडक र सहर छेउका सार्वजनिक जग्गाहरूमा घरझुप्रा बनाइ बस्नेहरूलाई पनि सुकुमबासी भन्न थालियो । यसरी सहरी क्षेत्रमा आवास समस्याका कारण

बसोबास गर्नेलाई सुकुमबासीभन्दा नेपाली विशेषतामा पैदा भएको सुकुमबासी समस्या आफ्नो सीमाभन्दा बाहिर गएको छ । पुँजीवादको विकाससँगै पैदा भएको आवासको समस्यालाई हल गर्नेतिर नलागी सुकुमबासी समस्याको रूपमा लिँदा यो समस्या कहिल्यै हल नहुने देखिएको छ र झन्झन् विकराल बन्दै गएको छ । यसको समाधान गर्नका लागि सुकुमबासीको उत्पत्तिकालको परिभाषालाई बदल्नुपर्छ । अब यसलाई आवास समस्याको रूपमा लिएर र यसको समुचित समाधान गरेर सुकुमबासी शब्दलाई नै म्युजियममा राखिदिनुपर्छ ।

विकृत हुँदै गएको सुकुमबासी समस्याको स्थायी समाधानका लागि निम्न नीति तय गर्नुपर्छ :

१. निश्चित ठाउँमा बसोबास गरिरहेका वास्तविक सुकुमबासीको पहिचान गरी निश्चित अवधिभित्र परिचयपत्र दिने । यसपछि सुकुमबासीका रूपमा कहीँकतै जग्गा ओगट्न नपाइने कानुनी व्यवस्था गर्ने ।

२. उनीहरूलाई बसिरहेकै ठाउँमा वा सो ठाउँ अनुपयुक्त भए अन्यत्र उपयुक्त ठाउँमा भूउपयोगको नीतिअनुसार बसोबासको व्यवस्था गर्ने ।

३. ऐलानी जग्गामा खेतीपाती गरेर गुजारा गरिरहेका सुकुमबासीहरूलाई सामाजिक व्यवधान नहुने स्थितिमा सोही जग्गा दर्ता गरिदिने । अथवा, भूमिहीनसरह अन्यत्र व्यवस्था गर्ने ।

४. झुक्की-झुपडीमा बसोबास गर्ने 'सुकुमबासी' का लागि सोही ठाउँमा योजनाबद्ध आवासगृह निर्माण गरी बसोबास गराउने । उक्त ठाउँ आवासका लागि अनुपयुक्त भए अन्य वैकल्पिक ठाउँमा आवास व्यवस्था गर्ने ।

अन्यत्र उपयोगी जमिन, बसोबास वा गुजारामूलक पेसा/व्यवसाय हुँदाहुँदै जमिन ओगट्ने नक्कली सुकुमबासीहरूलाई उपरोक्त व्यवस्थामा समावेश नगर्ने ।

५.३.२. महिलाअधिकार

सर्वप्रथम महिलाहरूलाई दोस्रो दर्जाको नागरिक बनाउने सबै प्रकारका परम्परा, रीतिरिवाज, मान्यता र प्रचलनको अन्त्य हुनुपर्छ । सबै प्रकारका सामाजिक सम्बन्धहरूको आधार सम्पत्ति सम्बन्ध नै हो । उत्पादनका साधनमाथि जसको स्वामित्व हुन्छ, वितरणमा पनि उसको हालीमुहाली हुन्छ । सबै प्रकारका राजनीतिक र सांस्कृतिक अधिकारको निर्धारण उत्पादनका साधनमाथिको हैकमद्वारा हुन्छ । पितृसत्तात्मक समाजमा सम्पत्तिको हस्तान्तरण बाबुको रक्तसम्बन्धमा आधारित भएपछि पुरुषको सत्ता कायम भयो र महिलाहरू सत्ताच्यूत भए । सत्तामा हालीमुहाली जसको हुन्छ, समाजको बौद्धिक सम्पदामाथि उनीहरूकै एकाधिकार हुन्छ । त्यो बौद्धिक सम्पदा प्रयोग गरेर पुरुषहरूले महिलालाई तुच्छ, अवला र पतीत तथा पुरुषलाई महान् नायकका रूपमा चित्रण गरे । 'ढोल, शूद्र, पशु, नारी, ताडनके अधिकारी' जस्ता शास्त्रीय उद्धरणहरूको प्रचलनले यो कुरालाई पुष्टि गर्छ । अहिले भूमिमाथि महिलाको स्वामित्व करिब १६ प्रतिशतमात्र रहेको छ । ५० प्रतिशत जनसङ्ख्या भएका महिलाहरू

आफ्नो अधिकारबाट यसरी वञ्चित गरिएपछि उत्पादकत्वमा समेत नकारात्मक असर परिरहेको छ। त्यसैले महिलाहरूलाई उत्पादनका साधन (सम्पत्ति) माथि समान अधिकार प्रदान गर्नुका साथै समाजका सबै क्षेत्रहरूमा स्थापित नहुँदासम्म कृषि क्षेत्रमा विशेष सहुलियत, अधिकार र छुटहरू प्रदान गर्नुपर्छ । जमिनमाथि उनीहरूको अधिकार प्राथमिकतासहित सुनिश्चित गरिनुका साथै जमिनको स्वामित्व, मोहियानी हक र भूमि वितरणमा अग्राधिकार प्रदान गरिनुपर्छ ।

५.३.३. दलितअधिकार

पशुभन्दा अपहेलित जीवन बिताउन बाध्य पारिएका र जनसङ्ख्याको उल्लेख्य हिस्सा ओगटेका ऐतिहासिक सर्वहाराको सम्मानित विरासत बोकेका दलित भूमिको स्वामित्वबाट मूल रूपमा वञ्चित छन् । सुगौली सन्धिपछि एकातिर दलित समुदायको दस्तकारी उद्योग, सीप र पेसाको विकास प्रक्रिया साम्राज्यवादी औद्योगिक उत्पादनको निर्वाध प्रवेश र अतिक्रमणका कारण अवरुद्ध भयो र यस पेसालाई नै हेय दृष्टिकोणले हेर्न थालियो । अर्कोतिर दलितले जमिन राख्न नपाउने व्यवस्था गरी उनीहरूको भूमिमाथिको अधिकार खोसियो । त्यसैले जमिनको पुनर्वितरण गर्दा उनीहरूलाई अग्रस्थानमा राखिनुपर्छ । जमिनको स्वामित्व, मोहियानी हक र भूमि वितरणमा विशेष व्यवस्था गरिनुपर्छ । राज्यद्वारा प्रदान गरिने अनुदान र अरू कृषि सुविधा अन्यलाई भन्दा बढी मात्रामा दिने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

उनीहरूको उत्पादनका साधन (कृषि औजारहरू) निर्माण गर्ने तथा अन्य उत्पादन गर्ने दस्तकारी उद्योगलाई आधुनिकीकरण गर्न विशेष सहुलियत प्रदान गरिनुपर्छ । कृषि र दस्तकारीको क्षेत्रबाट अलग हुन चाहनेलाई उद्योगमा उनीहरूको सीपअनुसारको रोजगारी सुनिश्चित हुनुपर्छ ।

५.३.४. आदिवासी र जनजातिको अधिकार

सुरुमा भूमिमा आदिवासी र जनजातिको सामूहिक स्वामित्व रहेकामा पृथ्वीनारायण शाहको राज्यविस्तार अभियानको क्रममा उनीहरूको भू-स्वामित्व खोसिएको थियो। पृथ्वीनारायण शाहले सुरु गरेको राज्यविस्तार आदिवासीहरूको जमिन खोस्दै गोरखाली शाह वंश, ६ थरघरका परिवार र सैनिकहरूलाइ बिर्ता र जागिर दिँदै जाने प्रक्रियाले भूस्वामित्वको स्वरूपमा बदलाब आएको थियो। उनले तिमालमा रामकृष्ण कुँवरको भाइ मारिएपछि सान्त्वनास्वरूप किरात क्षेत्रमा आक्रमणको तैयारीको प्रक्रियामा सिम्भु र आसपासको इलाका र धुलिखेलको स्वामित्व प्रदान गर्ने आशयको पत्र लेखेको घटनाबाट पनि त्यसको पुष्टि हुन्छ । लिम्बूहरूसँगको सम्झौतामा पृथ्वीनारायण शाहले उनीहरूको सामूहिक स्वामित्वमा रहेको किपट जग्गा कायम राख्ने भने पनि उनका उत्तराधिकारीहरूले त्यसलाई खारेज गरे। जहानियाँ राणा शासन कालमा पटकपटक आदिवासीको भूमि आफ्ना भाइ-भारदार र आसेपासेलाई बिर्ता, गुठी, रकम, जागिर आदिका रूपमा वितरण गरेका थिए। यसरी आदिवासी र जनजातिहरूको भूमि खोसिएको थियो ।

अहिले राणाशासन र राजतन्त्र अन्त्य भएकाले उनीहरूको गुमेको अधिकार फिर्ता गर्नु आवश्यक छ। आई.एल.ओ. १६९ र संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय आदिवासी र जनजाति अधिकारसम्बन्धी विश्व घोषणापत्रको कार्यान्वयन गर्ने सवाल पनि योसँग जोडिएको छ। आदिवासी र जनजातिको अधिकारलाई पुनःस्थापित नगरेसम्म न त देशको कृषि क्षेत्रको विकास हुनसक्छ, न त राष्ट्रिय एकता मजबुत हुनसक्छ । त्यसैले आदिवासी र जनजातिको गुमेको अधिकार स्थापित गरेर उनीहरूलाई क्षतिपूर्तिको सिद्धान्तअनुरूप विशेष व्यवस्था गरिनुपर्छ। कृषि र कृषिजन्य उद्योगमा अन्यसँग प्रतिस्पर्धा गर्न विशेष सहुलियत दिनुपर्छ। जमिनको स्वामित्व, मोहियानी हक र भूमि वितरणमा विशेष व्यवस्था गरिनुपर्छ।

५.३.४. मधेसी तथा अल्पसङ्ख्यक मुस्लिमको अधिकार

मधेसी जनतालाई पहाडिया शासकवर्गबाट दोस्रो दर्जाको नागरिकको रूपमा व्यवहार गर्नुका साथै उनीहरूलाई सधैँ शङ्काको दृष्टिले हेर्ने गरियो। अङ्ग्रेजविरुद्धको सङ्घर्षमा मधेसी समुदायलाई विश्वासमा लिन नसक्दा यो समुदायको भूमिका राष्ट्रियताको सवालमा जस्तो हुनुपर्थ्यो, त्यो सम्भव भएन। यो तीतो यथार्थको पुनरावृत्ति नहोस् भन्ने कुरामा सदैव सचेत हुनु जरुरी छ। इतिहासको यो जातिगत विभेदलाई अन्त्य गर्न नेपालको मुख्य उत्पादनशील जमिनमा उनीहरूको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नुपर्छ। जमिन वितरण गर्दा आदिवासी मधेसी समुदायका भूमिहीन तथा गरिब किसानलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्छ। उनीहरूलाई क्षतिपूर्तिको सिद्धान्तअनुरूप विशेष व्यवस्था गरिनुपर्छ। यसो नगरेसम्म न त भूमिसुधार सार्थक हुनसक्छ, न त राष्ट्रिय एकता नै मजबुत हुनसक्छ।

त्यसैगरी मुख्यगरी मधेसमा र आंशिक रूपमा पहाडमा बसोबास गर्दै आएका अल्पसङ्ख्यक मुस्लिम समुदायले सदैव आफूलाई असुरक्षित महसुस गर्नुपर्ने स्थितिको अन्त्य गर्न त्यो समुदायका गरिब र भूमिहीन किसानलाई जमिनको स्वामित्व, मोहियानी हक र भूमि वितरणमा अझ बढी प्राथमिकता दिनुपर्छ।

५.३.५. घुमन्ते/अल्पसङ्ख्यक जातिको अधिकार

नेपालमा अहिले पनि राउटे जाति कृषि र पशुपालनबाट अलग शिकारी युगमै छ। यो जातिको विकास तत्कालका लागि त्यस क्षेत्रबाट अलग गरेर गर्नु उपयुक्त हुँदैन। उनीहरूप्रति दया देखाउने होइन, बरु उनीहरूको विकासलाई स्वाभाविक रूपमा अगाडि बढाउनुपर्छ। उनीहरूलाई त्यही क्षेत्रमा कृषि र पशुपालन र घरेलु उद्योगसँग जोड्नुपर्छ। उनीहरू कबिलायी स्वरूपमा पनि नभएको स्थितिले गर्दा प्रारम्भिक चरणमा सामूहिक स्वामित्वमा जमिन उपलब्ध गराउनुपर्छ। आधुनिक प्रविधिसँग सिलसिलेवार ढङ्गले जोड्दै लैजानुपर्छ। यसका लागि व्यावहारिक अभ्यासद्वारा सहयोग पुऱ्याएर उनीहरूको घुमन्ते चरित्रमा बदलाव ल्याउनुपर्छ।

नेपालमा अल्पसङ्ख्यक जाति धेरै छन्। तीमध्ये कतिपय लोपोन्मुख छन्। सङ्ख्या र चेतनाको हिसाबले अत्यन्त न्यून स्थितिमा रहेका कारण यिनीहरूको शक्ति, सामर्थ्य र पहुँच

छैन । कमजोरले बाँच्न पाउनुपर्छ भन्ने समाजवादी मान्यताअनुरूप चेपाङ, डोम, चमारलगायत पिछडिएको अवस्थामा पुऱ्याइएका अल्पसङ्ख्यक जातिहरूलाई विशेष अधिकारको व्यवस्था गरी बसोबास गरिरहेकै क्षेत्रमा जमिन र निःशुल्क कृषि उत्पादनका साधनहरू उपलब्ध गराउनुपर्छ । यसरीमात्र उनीहरूको राजनीतिक, आर्थिक र सांस्कृतिक स्तरलाई माथि उठाउन सकिन्छ ।

५.४ हदबन्दी

नेपालमा २०२१ सालमा हदबन्दी निश्चित गर्दा द्वैध स्वामित्वको अन्त्य गर्ने, अनुपस्थित जमिनदारीको अन्त्य गर्ने अर्थात् सामन्ती उत्पादन सम्बन्धलाई बदल्नेभन्दा पनि यो वा त्यो रूपमा त्यसलाई बचाउनतिर नै केन्द्रित थियो । सामन्ती व्यवस्थाको रक्षक राजतन्त्रबाट यो सम्भव पनि थिएन । २०५१ मा बडाल आयोगले हदबन्दी निश्चित गर्दा खेती गर्ने किसानले मात्र जमिन राख्ने वैज्ञानिक मान्यतालाई ध्यान दिएको थियो । तर, हदबन्दीभन्दा माथिको जमिनको उचित मुआब्जा जग्गाधनीलाई राज्यले दिनुपर्ने र उक्त जमिन किसानले दस वर्ष बिक्री गर्न नपाउने सर्तमा राज्यसँग किस्ताबन्दीमा किन्नुपर्ने सुझाव सामन्ती उत्पादन प्रणली अन्त्य गर्नेतर्फ परिलक्षित नभएर सीमित सुधारमा केन्द्रित थियो । २०५८ मा देउवा सरकारले तोकेको हदबन्दी जनयुद्धलाई मत्थर पार्ने उद्देश्यबाट निर्देशित थियो । तर, यति पनि सामन्तवर्ग र नोकरशाहहरूलाई मान्य भएन । बरु देउवा सरकारको निर्णयले जमिन लुकाउन राम्रो अवसरमात्र प्रदान गऱ्यो । यसले भूमिसुधारको वर्तमान प्रक्रियालाई समेत जटिल बनाइदिएको छ ।

स्वामित्व एउटाको हातमा र जोत अर्काको हातमा रहेको वर्तमान स्थितिको अन्त्य नगरेसम्म भूमिसुधारको कुनै अर्थ छैन । जसको जमिनमा स्वामित्व छ, ऊ कृषिमा संलग्न छैन । जसको जमिनमा स्वामित्व छैन, ऊ कृषिमा संलग्न छ । यसले गर्दा जमिनको व्यवस्थापन, सुधार र विकासमा कसैको ठोस दायित्व नहुँदा कृषि विकास अवरुद्ध भइरहेको छ । कुनै मेहनत र लगानीबिना नै उत्पादनको ठूलो हिस्सा जमिनको मालिकले लिने प्रचलनले खेती गर्ने र जोत्नेलाई कुनै जाँगर नहुने हुनाले समाजको आवश्यकताको तुलनामा उत्पादन वृद्धिको अनुपात एकदम न्यून रहिरहन्छ । कृषिको व्यावसायीकरण र औद्योगिकीकरणमा व्यवधान पैदा हुँदै जाने यो स्थितिको अन्त्य हुनुपर्छ । यसका लागि जुन परिवारले आफ्नै श्रम र पुँजीको लगानी गरेर जति खेती गर्न सक्छ, त्यति जमिनमात्र उसको स्वामित्वमा हुनुपर्छ ।

यसरी धेरै अघिदेखि नै किसानले आवादी गरेको जमिन सामन्त र जमिनदारवर्गले अन्यायपूर्वक हडपेर लिएको र किसानहरूको हितभन्दा उही वर्गलाई नै फाइदा हुने गरी समयसमयमा जमिनको पुनर्वितरण गरिएको हुनाले अहिले भूमिमा असमान वितरण मुख्य समस्याको रूपमा देखा परेको छ । किसानलाई न्याय दिलाउन ठूला जमिनदारको स्वामित्वबाट भूमिहीन तथा गरिब किसानको हातमा जमिन स्थानान्तरण गर्नुपर्छ । जमिनमा अधिकतम हदबन्दी तोकेर अत्याधिक जमिन ओगट्ने र बाँझो राख्ने वा स्वयम् आफूले खेती नगर्ने प्रचलनको अन्त्य गर्दै वास्तविक

जोताहा किसानलाई जमिनको स्वामित्व दिलाएर उत्साहित र ऊर्जाशील बनाउनुपर्छ। यसो गर्दा परिवारको परिभाषा साथै जमिनको प्रकृति र उत्पादनस्तरलाई आधार बनाउनुपर्छ।

वर्तमान अवस्थामा जमिनको न्यायपूर्ण वितरणको निम्ति उपरोक्त विधि नै उपयुक्त हुन्छ। यद्यपि औद्योगिक कृषिको दिशातर्फ अघि बढ्दा खेतीका लागि किसानलाई जमिनको ठूलो क्षेत्रफल आवश्यक हुन्छ। त्यसबेला कृषिमा यान्त्रिकीकरण गरेर एउटै किसानले धेरै जमिनमा खेती गर्न सम्भव हुन्छ। त्यसैले एकपटक भूमिसुधारको सफल कार्यान्वयनपछि पुँजीवादको विकाससँगसँगै तत्कालीन अवस्थामा राज्यको स्वीकृति लिएर जसले आफ्नो श्रम र दक्षता प्रयोग गरेर जति खेती गर्न सक्छ, उसले त्यति नै जमिन राख्न पाउने व्यवस्था गर्नुपर्छ।

५.४.१. हदबन्दीको उद्देश्य

भूमिमाथि सीमित व्यक्तिको आधिपत्य अन्त्य गरी किसानलाई जमिनको मालिक बनाउन भूमिसुधारको प्रारम्भमा हदबन्दी लागू गर्न आवश्यक हुन्छ। हदबन्दीका उद्देश्यहरू निम्नानुसार हुनेछन्।

- क) अनुपस्थित भू-स्वामित्वको अन्त्य गर्न
- ख) जमिनको न्यायोचित वितरण गर्न
- ग) भूमिहीन किसानलाई खेती गर्ने जमिन उपलब्ध गराउन
- घ) सुकुमबासीलाई बसोबासका लागि घडेरी उपलब्ध गराउन
- ङ) परम्परागत बँधुवा कृषि श्रमिक, कमैया, हलिया, हरुवा, चरुवा आदि राखेर खेती गर्ने प्रचलन अन्त्य गर्न
- च) जोत्नेको अधिकार सुनिश्चित गर्न
- छ) उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्न
- ज) खेती गर्नेले मात्र जमिन राख्न पाउने मान्यतालाई स्थापित गराउन।

५.४.२. हदबन्दीका लागि कृषि परिवारको परिभाषा

परिवार भन्नाले एकल, संयुक्त र बृहत् परिवार भन्ने बुझ्नुपर्छ। सगोलमा रहेकाहरूलाई एउटै परिवार मान्नुपर्छ।

एकल परिवार- सगोलमा रहेका दुई पुस्तासम्मलाई मानिनेछ तर दुई पुस्ताभित्र परिवार सदस्य सङ्ख्या १० भन्दा बढी भएमा विशेष व्यवस्थाअनुसार संयुक्त परिवारको परिधिभित्र राख्नुपर्छ।

संयुक्त परिवार- सगोलमा रहेका तीन पुस्तालाई मानिनेछ तर तीन पुस्ताभित्र परिवार सदस्य सङ्ख्या २० भन्दा बढी भएमा विशेष व्यवस्थाअनुसार बृहत् परिवारको परिधिभित्र राख्नुपर्छ।

बृहत् परिवार- सगोलमा रहेका चार पुस्ता वा सोभन्दा माथिलाई मानिनेछ तर यसमा परिवार सदस्य सङ्ख्या ३० भन्दा बढी भएमा २५ प्रतिशत थप जमिन राख्न पाउने विशेष व्यवस्था गर्नुपर्छ।

५.४.३. हदबन्दीसम्बन्धी व्यवस्था

एकल, संयुक्त र बृहत् परिवारको खेती गर्ने जमिनलाई सर्वोत्कृष्ट, राम्रो, मध्यम र कमसलमा वर्गीकरण गर्नुपर्छ । भूउपयोगको नीतिअनुसार बालीको प्रकृति जेसुकै हुनसक्छ, तर वार्षिक उत्पादन सबैभन्दा राम्रो हुन्छ भने त्यस्तो जमिनलाई सर्वोत्कृष्ट मानिनेछ । वार्षिक उत्पादनलाई आधार मानेर अन्य जमिनलाई क्रमशः राम्रो, मध्यम र कमसल छुट्ट्याउनुपर्छ । यसरी वर्गीकरण गरेर निम्नानुसार हदबन्दी लागू गरिनुपर्छ । एउटा परिवारको स्वामित्वमा एकभन्दा बढी किसिमको जमिन भएमा सम्बन्धित परिवारको छनोटअनुसार प्रतिशतका आधारमा हदबन्दी लागू गरिनुपर्छ ।

(जमिनको क्षेत्रफल हेक्टरमा)

परिवार/जमिन	सर्वोत्कृष्ट	राम्रो	दुई बाली (मध्यम)	एक बाली (कमसल)	पाखो/बगर थप	घडेरी (आवास) थप
एकल	२	२.५	३	३.५	०.२५	०.१
संयुक्त	२.६६	३.३३	४	४.६६	०.३३	०.१०३
बृहत्	३.३३	४.१६	५	५.८३	०.४१	०.१०६

(१ हेक्टर बराबर करिब ३० कठ्ठा वा २० रोपनी)

प्रत्येक संयुक्त परिवारका लागि एकल परिवारको भन्दा थप एकतिहाइ र प्रत्येक बृहत् परिवारका लागि एकल परिवारको भन्दा थप दुईतिहाइ जमिन राख्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ ।

५.४.४ हदबन्दीसम्बन्धी विशेष व्यवस्था

क) २५ वर्ष पुगेका तेस्रो लिङ्गी र २५ वर्ष पुगेका अविवाहितले परिवारबाट अलग बस्न चाहेमा एकल परिवारको १/२ बराबर जमिन राख्न पाउनेछन् । समलिङ्गीको जोडी भएमा एकल परिवारको ७५ प्रतिशत बराबर जमिन राख्न पाउनेछन् ।

ख) कृषि परिवारभित्र पुरुष ६५ वर्ष र महिला ६० वर्षभन्दा माथि र वयस्क भैसकेका अशक्तता, अपाङ्गता भएकाहरूलाई जीविकोपार्जनका लागि आवश्यक निवृत्तिभरणको व्यवस्था राज्यले गर्नुपर्छ । यसका लागि आधा किसान परिवारले र आधा राज्यले व्यवस्था गर्नुपर्छ । यसका लागि एकल, संयुक्त र बृहत् परिवारलाई अलगअलग करको निर्धारण गर्नुपर्छ ।

ग) उद्योग सञ्चालन गर्नको निम्ति हदबन्दीभन्दा माथि जमिन आवश्यक भएमा राज्यले जमिनको व्यवस्था (भाडामा) गराउने ।

घ) शहरी वा आवासका लागि निर्धारित क्षेत्रभित्र उपरोक्त हदबन्दीको ५० प्रतिशत मात्र जमिन राख्न पाइनेछ ।

ङ) स्वायत्त सङ्घीय राज्यको स्थापनापछि केन्द्रीय भूमि नीतिभित्र रहेर हदबन्दीसम्बन्धी निर्णय राज्य सरकारले गर्न सक्नेछ ।

५.४.५ हदबन्दीभन्दा माथिको जमिन सम्बन्धमा

क) हदबन्दीभन्दा माथि कुनै पनि अवस्थामा जमिन राख्न पाइनेछैन ।

ख) हदबन्दीभन्दा माथिको जमिन छाड्दा हदबन्दीभित्रको जमिन सम्बन्धित परिवारले रोजेर लिन पाउनेछ ।

ग) लुकाइएको जमिन सर्जमिनको आधारमा राज्यले अधिग्रहण गर्ने ।

५.४.६ हदबन्दीसम्बन्धी जटिलता

भूमिसुधारको नौटङ्कीपूर्ण अभ्यासले हदबन्दी निर्धारण गर्ने कुरामा गम्भीर समस्या पैदा भएको छ । वि.सं. २०२१ मा महेन्द्रले र वि.सं. २०५८ मा शेरबहादुर देउवाले हदबन्दी निर्धारण गरेपछि सामन्त-जमिनदार तथा दलाल पुँजीपतिहरूले हदबन्दी छल्न कीर्ते जालसाँजी गरी लाखौं बिघा जमिन लुकाए । यसले गर्दा वर्तमानमा हदबन्दी कति तोक्ने भन्ने प्रश्न जटिल भएको छ । यसका साथै एकै क्षेत्रका जमिनको गुणस्तरमा विविधता हुनाले भौगोलिक आधारमा हदबन्दी तोक्ने परम्परा युक्तिसङ्गत देखिन्न । अब्बल, दोयम, सीम र चहार गरी चार तहमा जग्गाको वर्गीकरण गरिएकोलाई हदबन्दी तोक्ने आधार बनाउन सकिन्छ । तर, प्रविधिको न्यूनताको कारण त्यसलाई कति सही मान्न सकिन्छ ? यसरी वर्गीकरण गरिएको जमिनमा पनि वातावरणीय बदलाव र सिँचाइको विस्तारले उत्पादनको गुणस्तरमा परिवर्तन भएको छ । भोलि पनि यो उही अवस्थामा पक्कै रहनेछैन । अझ कृषि विकास र भूउपयोगको नीति कार्यान्वयन भइसक्दा कमसल भनिएको जमिनको महत्त्व पनि कम हुनेछैन । यसर्थ, हदबन्दीलाई वैज्ञानिक र न्यायपूर्ण बनाउने हो भने फिल्डमा गएर अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका निम्ति वैज्ञानिक भूमिसुधार जागरण तथा तथ्य सङ्कलन अभियान सञ्चालन गरेर हदबन्दी निर्धारणका आधारहरूको वैज्ञानिकता पुष्टि गर्न सकिन्छ तर हदबन्दी वर्तमानमा तोक्नुपर्ने भएकाले उपलब्ध तथ्याङ्कलाई नै आधार बनाइनुपर्छ ।

५.४.७ क्षतिपूर्तिको सवाल

यतिखेर क्षतिपूर्तिको विषयमा गम्भीर बहस चलिरहेको छ । एकातिर जमिनका मालिकहरू हदबन्दीभन्दा माथिको जमिनको क्षतिपूर्तिस्वरूप मुआब्जा दिनुपर्ने कुरा गरिराखेका छन् । अर्कोतिर भूमिहीन किसान, कृषि श्रमिक र मोहीहरूले भूमिपतिहरूबाट विगतको उत्पीडनको क्षतिपूर्तिको माग गरेका छन् । क्षतिपूर्ति कसले पाउने र कसले नपाउने भन्ने कुरा निर्क्योल गर्नुपर्ने भएको छ । अर्कालाई क्षति पुऱ्याउनेलाई क्षतिपूर्ति दिने कि ऊबाट क्षति पुऱ्याइएकालाई दिलाउने हो ? गम्भीर प्रश्न खडा भएको छ । जसले कमाएको छ, पसिना बगाएको छ, जसको श्रमले सृजना भएको छ, त्यसले क्षतिपूर्ति पाउने कि ? जसले अरूको श्रमको शोषण गरेको छ, सत्ताको दुरुपयोग गरेर किसानको जमिन हडपेको छ, त्यसले पाउने ? क्षतिपूर्ति भनेको जसको क्षति भएको छ, उसले पाउने हो । त्यसैले सामन्त-जमिनदारले किसानहरूको जमिनमाथि आधिपत्य जमाएका हुनाले किसानहरूले उनीहरूबाट

क्षतिपूर्ति पाउने कुरा न्यायसङ्गत हुन्छ । जसको जमिन आर्जन गर्न कुनै पनि लगानी र श्रम गएको छैन, त्यो क्षतिपूर्तिको हकदार कसरी हुनसक्छ ? त्यसैले जसको क्षति भएकै छैन, त्यसलाई क्षतिपूर्ति दिनु उचित हुन्न । यस सवालमा क्षतिपूर्ति पाउने हकदार मोही अर्थात् वास्तविक जोताहा हुनुपर्छ ।

यसकारण हदबन्दीभन्दा माथिको जमिन अधिग्रहण गर्दा आम रूपमा क्षतिपूर्ति दिन आवश्यक देखिँदैन । कुनै व्यक्ति वा समुदायमा विशिष्ट स्थिति देखापरेमा उच्चस्तरीय वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यान्वयन आयोगको सिफारिसमा सरकारले विशेष निर्णय गर्न सक्नेछ । तर, पैतृक सम्पत्तिसँग बिलकुलै नजोडीकन कसैले आफ्नै मेहनतले मात्र कमाएको पुष्टि हुने प्रमाण र स्थानीय पार्टीहरू, नागरिक समाज र खटिएको टोलीसमेतको रोहवरमा फिल्ड सर्जिमिनबाट समेत प्रमाणित भएमा हदबन्दीभन्दा माथिको जमिनको क्षतिपूर्ति त्यस क्षेत्रमा भएका जमिनको न्यूनतम मूल्यबराबर दिने व्यवस्था गर्नुपर्छ । यसलाई विशेष व्यवस्था वा अपवादका रूपमा राखिनुपर्छ । निर्धारित हदबन्दीभन्दा ५० प्रतिशतभन्दा माथिको जमिनको हकमा यो विशेष व्यवस्थाअन्तर्गत क्षतिपूर्ति दिनु आवश्यक हुन्न । तर, दाबी गर्ने सरोकारवालाले क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने कारणको पुष्टि गर्न नसकेमा दण्डस्वरूप उसको बाँकी रहेको जमिनको एक चौथाइ लिने कानुनी व्यवस्था गरिनुपर्छ ।

५.५ मोहीसम्बन्धी व्यवस्था

अरूको स्वामित्वमा रहेको जमिन जोतेर त्यसबापत उत्पादनको केही हिस्सा लिने (मोही) प्रथा नेपालमा प्राचीनकालदेखि नै चलेको पाइन्छ । अरूको जमिन जोत्ने मोहीहरूको उक्त जमिनमा अधिकार र स्वामित्व भने कहिल्यै पनि हुँदैनथ्यो । सर्वप्रथम २०२१ मा भूमिसुधार गर्दा मोहियानी हकसम्बन्धी व्यवस्था गरियो, जसअनुसार जोतेकोमध्ये सीमित (बढीमा ४ बिघा) जमिनको केही भाग (२५ प्रतिशत) मा जोताहाको स्वामित्व रहने व्यवस्था थियो । पूरै जमिन जोत्नेको हुनुपर्ने ठाउँमा थोरै भए पनि यो व्यवस्थाले भूमिसुधारको अन्तरवस्तु सामाजिक न्यायलाई सम्बोधन गर्‍यो । तर, यसले उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिमा झन् नकारात्मक असर पार्‍यो । मध्यम र निम्न-मध्यम किसानहरूले मोही लाग्ने डरले वर्षैपिच्छे जग्गा कमाउने व्यक्ति बदलेको र मोहीलाई उत्पादन कम गर्‍यो भन्ने बहानामा बेदखली गरेका अनगिन्ती घटनाले पनि यो कुराको पुष्टि गर्छ । यस व्यवस्थाले किसानहरूलाई 'घरको न घाटको' स्थितिमा पुर्‍याइदियो । विरासतको रूपमा आएको मोहीसम्बन्धी व्यवस्था सुधारवादी भए पनि भविष्यमा नरहने गरी यसको न्यायोचित सम्बोधन गर्नैपर्छ । जोत्नेको जमिनमाथि स्वामित्व पूरै हुनुपर्ने वैज्ञानिक मान्यता हुँदाहुँदै पनि प्रचलनमा आइसकेको मोही व्यवस्थालाई खारेज गर्नुपूर्व मोही किसानलाई उसको हिस्सा प्रदान गर्नुपर्छ ।

जग्गा मालिकले बाली बुझेको भर्पाइ लिएपछि मात्र मोही दर्ता हुने तथा विभिन्न तरिकाले जग्गाधनीले मोही खारेज गर्न पाउने व्यवस्था ऐनमा राखिएपछि जमिन कमाउनेको पक्ष एकदम

कमजोर हुनपुग्यो। अझ २०५३ मा ऐन संशोधन गरी मोहीको नयाँ दर्ता नगर्ने (जोताहालाई अधिकार वा जोतेको जमिनको हिस्सा नदिई) व्यवस्था गरियो। गयल जमिनदारी प्रथा अन्त्य नगरी भूमिमा दोहोरो स्वामित्व कायम हुन नदिनु किसानमाथि ठूलो अन्याय थियो। त्यसैले आजकाल धेरै वा थोरै जमिन भएका जग्गाधनी जोकोहीले भूमिहीन वा गरिब किसानलाई अधिया/बटैया/ठेक्कामा जमिन जोत्न दिने प्रचलन खुबै बढेको छ। अहिले जेजति मोहियानी कायम छ, त्यो किसान आन्दोलनकै देन हो। जहाँ किसानहरू असङ्गठित थिए, त्यहाँ सहजै बेदखली भयो। अहिले सरकारी अभिलेखमा दर्तावाल मोही २.४ प्रतिशतमात्र भएको ठाउँमा गरिएको एक सर्वेक्षणले फिल्डमा वास्तविक मोही २०.६ प्रतिशत देखाएको छ। सर्वप्रथम यी दर्ता नभएका तर वास्तविक मोही दर्ता गराउनुपर्छ। पटकपटक गरी बेदखल भएका बेदर्ता मोहीको सङ्ख्या ४ लाखभन्दा बढी छ। वर्षैपिच्छे बदलेका मोहीहरू असङ्ख्य छन्। यिनीहरू सबैको अधिकार र क्षतिपूर्ति दिलाउने कुरा निकै जटिल र चुनौतीपूर्ण छ। जमिन प्रकृतिप्रदत्त उत्पादनको साधन भएकोले जमिनमा पसिना बगाउनेको नै जमिनमा पहिलो अधिकार हुन्छ। त्यसैले सबै प्रकारका मोहीलाई स्वामित्व प्रदान गरिनुपर्छ। यस सवालमा निम्नानुसार व्यवस्था गर्नुपर्छ :-

(क) दर्तावाल मोहीलाई वर्तमान कानुनबमोजिम दुईतिहाइ जमिनमा मोहियानी हक दिलाइनुपर्छ।

(ख) बेदर्तावाल मोहीको हक कमाइरहेको जग्गा हदबन्दीको सीमासम्म भए चौखण्डी (१/४) र त्योभन्दा माथि आधा (५० प्रतिशत) हुनेछ।

(ग) दर्तावाल बेदखल मोहीले भूमि (फिल्ड) अदालतमार्फत आफूले जोतेको जमिनमा मोहियानी हक वा जग्गा बिक्री गरिसकेको अवस्थामा उल्लिखित हकको हिस्सालाई आधार मानेर ५० प्रतिशत क्षतिपूर्ति दाबी गर्न सक्छन्। बेदर्तावाल बेदखल मोहीको दाबी फिल्ड सर्जमिनबाट प्रमाणित भएमा जोतेको जमिन हदबन्दीको सीमासम्म भए चौखण्डी (१/४) र त्योभन्दा माथि आधा (५० प्रतिशत) हुनेछ।

५.६. गुठीसम्बन्धी व्यवस्था

नेपालमा गुठीको उदय पाँचौं शताब्दीको सुरुतिरबाट भएको पाइन्छ। विशुद्ध मनसायले वंशजको मुक्ति, पुण्य प्राप्ति, भाकल गरेको कुरा पूरा गर्ने, पर्व र भोज-भतेरका लागि निरन्तर आम्दानीको स्रोत बनाइराख्न गुठीका रूपमा विभिन्न कालखण्डमा समुदायले जमिनलाई गुठीको रूपमा राख्न थालेको पाइन्छ। यो प्रचलन लिच्छवी कालको सुरुबाट भएको प्रमाण भेटिएको छ। वि.सं. ५२१ मा चाँगुनारायणको अभिलेखमा गुठीसम्बन्धी व्यवस्था पाइन्छ। राजा मानदेवले चाँगुनारायणको मन्दिरको सञ्चालनका लागि आर्थिक व्यवस्था मिलाउन वरपरका जग्गालाई गुठीमा केन्द्रित गरेका थिए।

नेपालमा हिन्दू धर्मको प्रवेशपछि यो गुठी विशुद्ध धार्मिक र सामाजिक परम्परामा सीमित रहन सकेन । धार्मिक आवरणमा जमिन हडप्दा जनप्रतिरोध पनि नहुने र धर्मको आडमा मुलुकको शासन सञ्चालन गर्न सहज हुने हुनाले राजा-महाराजाहरूले गुठीको व्यापक विस्तार गरे । यसरी किसानहरूले आवाद गरेको जमिनलाई सामन्तीवर्गले आफ्नो आयु लम्ब्याउने र लाभ प्राप्त गर्ने साधनका रूपमा प्रयोग गरे । गुठीका नाममा रहेको जमिन मठ-मन्दिर र सङ्घ-संस्थाको नाममा राखियो । किसानलाई जमिनको स्वामित्वबाट विमुख बनाएर गुठीलाई मालिक बनाइयो । लिच्छवी, मल्ल कालदेखि सुरु भएको गुठी व्यवस्था पृथ्वीनारायण शाहपछिको कालखण्डमा झनै बढ्यो । हिन्दू धर्मलाई अन्य धर्ममाथि हावी बनाउन मुलुकमा प्रायः हिन्दू मन्दिरका नाममा गुठीको सञ्चालन गरियो । गुठीको आयस्तालाई किसानले पुजारी र व्यवस्थापकलाई बुझाउनुपर्ने र किसानले बुझाएको आयस्ता तिनीहरूले छद्म रूपमा दरबारमा पुऱ्याउनुपर्ने परिस्थिति केही अघिसम्म कायमै थियो । यसरी गुठी किसानमाथि शोषण गर्ने सामन्तवर्गको धार्मिक आधार बन्यो । यो प्रथाको अन्त्य गर्नुभनेको सामन्तवादको अन्त्य गर्नु हो । राज्यले एउटा धर्मविशेषलाई संरक्षण गर्न सञ्चालन गर्दै आएको वर्तमान गुठी व्यवस्था भेदभावपूर्ण छ । सामन्तवादको प्रारम्भिक चरणमा प्रचलनमा आएको गुठीको अन्तरवस्तु सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्ध नै हो । त्यसैले गुठीमा रहेको प्रत्यक्षतः दोहोरो र अप्रत्यक्ष तेहोरो स्वामित्व र उपभोग देखिने गुठी जग्गामा बहुस्वामित्वको अन्त्य गर्नु जरुरी छ । यसका लागि गुठी संस्थान विघटन गरी निम्नानुसार व्यवस्था गर्नुपर्छ :-

(क) हाल कमाइरहेका मोहीलाई आधा, दर्तावाल अनुपस्थित मोही भए उसलाई एकचौथाई र गुठीलाई एकचौथाई (दर्तावाल मोहीले नै कमाइरहेको भए गुठीलाई आधा) हिस्सा प्रदान गर्ने । गुठीको स्वामित्वमा रहेको जमिन बिक्री गरी त्यसलाई सार्वजनिक-निजी साझेदारीको नीतिअन्तर्गत स्थापित भूमि व्यवस्थापन कोषको शेयरमा परिणत गर्ने । उक्त शेयरमाथिको सम्पूर्ण हक राज्यमा रहने गरी लाभांश मात्र गुठीले प्रयोग गर्न पाउनेछ । गुठीको जमिन बिक्री गर्दा मोहीलाई अग्राधिकार हुनेछ ।

(ख) बेदखल मोहीसम्बन्धी क्षतिपूर्तिको व्यवस्था मोहीसम्बन्धी व्यवस्थामा उल्लेख भएअनुसार हुनेछ । गुठीले बेदखल गरेको भए (क) मा उल्लिखित व्यवस्थाको आधारमा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने ।

(ग) मोही र अनुपस्थित मोहीको जमिन हदबन्दीभन्दा माथि भए त्यस्तो हिस्सा राज्यको अधीनमा रहनेछ ।

५.७ भू-स्वामित्वसम्बन्धी अन्य व्यवस्था

५.७.१ जग्गाको स्वामित्वसम्बन्धी अन्य व्यवस्था

(क) उखडा जमिन जसले उपभोग गरिरहेको छ, उसको नाममा दर्ता गरिदिने ।

(ख) बिर्ताको रूपमा रहेको जमिनमा मोही भएमा सो जमिन मोहीको नाममा दर्ता गर्ने । बिर्तावालकै नाममा रैकरको रूपमा रहेको तर दर्ता वा बेदर्ता मोही भएको अवस्थामा मोहीसम्बन्धी व्यवस्थामा उल्लेख भएअनुसार हुनेछ ।

(ग) जागिर, खान्गी आदिको हकमा बिर्ता जग्गाझैँ गर्ने ।

५.७.२ अतिक्रमित सार्वजनिक जग्गा तथा ऐलानी जग्गा

नेपालमा अनधिकृत रूपमा जङ्गल वा चरनहरू अतिक्रमण गरी खेती वा बसोबास गरेको सार्वजनिक जमिनलाई ऐलानी भनिन्छ । सामन्त, जाली-फटाहाहरूले ऐलानी जमिन गलत ढङ्गले नापी गराएको पाइन्छ । पहाडी भू-भागबाट उत्पादनका साधनविहीन किसानहरू समथर भू-भागमा बसाइँ सरी यस प्रकारको जग्गा उपभोग गर्ने गरेको पनि पाइन्छ । ऐलानी जमिन अहिले घरसारबाट स्वामित्व हस्तान्तरण गर्ने गरिएको छ । खासगरी सुकुमबासीहरू यस्ता जमिनहरूसँग जोडिएका छन् । यस्ता जमिनको हकमा निम्नानुसार गर्नुपर्छः-

क) लामो समय ऐलानी जग्गामा किसानले पसिना बगाएका हुनाले यसमा किसानको अधिकार कायम गरिनुपर्छ ।

ख) उनीहरू वास्तविक सुकुमबासी र भूमिहीन हुन् भन्ने कुराको निर्क्योल गरी भू-स्वामित्व प्रदान गरिनुपर्छ ।

ग) उक्त जमिन पर्यावरण र सामाजिक दृष्टिकोणले व्यक्तिको नाममा दर्ता गर्दा उपयुक्त नहुने स्थितिमा उनीहरूलाई वैकल्पिक व्यवस्था गरी त्यसलाई तत्काल सार्वजनिक जमिन कायम गर्नुपर्छ ।

घ) तर, निजी जमिन हुनेले ओगटेको सार्वजनिक जग्गा वा गैह्र-कानुनी वा कीर्ते नापी गरी चर्चेको सार्वजनिक जमिन राज्यले फिर्ता लिनुपर्छ । बिक्री गरिसकेको भए क्षतिपूर्ति लिनुपर्छ ।

ङ) नदीले साविकको धार परिवर्तन गरी छाडेको जग्गाको सन्दर्भमा स्पष्ट नीति बनाएर निजी र सार्वजनिक जग्गाको स्थिति स्पष्ट गर्नुपर्छ ।

५.७.३ राज्यको स्वामित्वमा रहने जग्गा

देहायबमोजिमको जमिन राज्यको स्वामित्वमा रहनेछ –

क) हिमशृङ्खला, जङ्गल, प्राकृतिक तालतलैया, खोला, खेलमैदान, सरकारी कार्यालय रहेका जग्गा, निकुञ्ज, पार्क, सार्वजनिक बाटो

ख) अनधिकृत रूपमा जङ्गल फडानी गरी हाल राजा, रजौटा, व्यक्ति र सामन्तको स्वामित्वमा रहेका जमिन

ग) गैह्रकानुनी तरिकाबाट नापी गराएका सार्वजनिक जमिन

घ) बेनियम गुठीलाई रैकरमा परिणत गरेका जमिन

ङ) व्यक्तिले निजी स्वामित्व कायम गरेका तालतलैया, नदीनाला तथा धार्मिक र सांस्कृतिक महत्त्वका स्थल आदि ।

यी जमिनहरूको समुचित सदुपयोग गर्ने नीति तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।

५.७.४ अन्य आवश्यक व्यवस्था

क) बसोबासको निम्ति एकपटक सबै परिवारलाई जमिन वा बास (क्वाटर) को व्यवस्था गर्नुपर्छ ता कि सङ्घीय गणतन्त्रको अनुभूति सबैले गर्न पाऊन् ।

ख) अनावश्यक रूपमा जमिन ओगट्ने प्रचलनले जमिनको पूरा उत्पादन क्षमताको सदुपयोग नहुने हुनाले खेती नगर्नेले जमिन राख्न नपाइने व्यवस्था उपयुक्त हुन्छ । खेती नगर्नेको स्वामित्वमा जमिन राखिएको भए कि त सहकारी कि त भाडामा दिनुपर्छ । एक वर्षभन्दा बढी जमिन बाँझो रहने स्थितिको अन्त्य गरिनुपर्छ ।

ग) परम्परागत भूदास प्रथाको अवशेषका रूपमा रहेको हलिया, गोठाला, कमलरी, हरुवा, चरुवा आदि प्रथाको अन्त्य गरी आफ्नो परिवारको श्रममा मात्र खेती गर्ने प्रचलन सुरु गर्नुपर्छ । भिन्न भएका दाजुभाइको हकमा पनि एकअर्कालाई कमाउन दिन पाइनेछैन । दाजुभाइ भिन्न भई कसैले खेती गर्न नचाहेमा सो जग्गा अंशियार वा दाजुभाइले प्रचलित सरकारी मूल्यमा नबढाइ हदबन्दीको दायराभित्र रही किन्न पाउनेछन् । यसका लागि रकम आवश्यक परेको खण्डमा सोही जमिन धितो राखेर राज्यले ऋण दिने व्यवस्था गर्ने ।

घ) जमिनको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सहकारी र उद्योगलाई भने निश्चित सर्तमा जमिन कमाउन दिन पाइनेछ ।

ङ) अनुपस्थित भूस्वामीले आफ्नो जमिनलाई कृषि प्रयोजनका लागि सहकारीमा समावेश गरेको वा उद्यमीलाई लिजमा दिएको अवस्थामा आफूले प्राप्त गर्ने उत्पादनको हिस्साको एकतिहाइ राज्यमा दाखिला गर्नुपर्छ ।

च) अनुपस्थित भूस्वामीले आफ्नो जमिन उद्यमीलाई लिजमा दिएको अवस्थामा भूस्वामीले आफूलाई प्राप्त हिस्साको आधा राज्यमा दाखिला गर्नुपर्नेछ ।

छ) कसैले बेरोजगार रहनुपर्ने र कसैको दोहोरो वा तेहोरो पेसा हुने स्थितिको अन्त्य गर्नुपर्छ । यसका लागि **एक व्यक्ति एक पेसा**को नीति बनाउनुपर्छ ।

परिच्छेद ६

कृषि विकास

नेपालमा सामन्तवादी उत्पादन प्रणालीका कारण कृषि उत्पादन परम्परागत र निर्वाहमुखी नै छ । उत्पादनका साधनहरू जस्तै- जमिनको व्यवस्थापन, सडक, विद्युत्, औजार, मल-बीउ, सिँचाइ, उत्पादन विधि र प्रविधि, बजार आदिको अभाव र पछौटेपन कायमै छ । पछौटे उत्पादनका साधनको प्रचलनले गर्दा उत्पादक शक्तिको रूपमा रहेको किसानको दक्षता र क्षमता न्यून छ । कृषि उत्पादकत्वको वृद्धि दर एकदम न्यून छ । कृषिको आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण अत्यन्त पछाडि छ । सामन्त र जमिनदारहरू राज्यसत्ता र सरकारका विभिन्न ओहोदामा पुगेकाले कृषि उत्पादन न्यून भए पनि उनीहरूको चिन्ता र चासोको विषय बनेन । भ्रष्टाचार, कमिसनतन्त्र, र सहयोगको नाममा आएको विदेशी रुपैयाँले उनीहरूको सामन्ती ठाँटबाट कायम राख्न सम्भव भएपछि कृषि उत्पादनमा जमिनदार र सामन्तहरूको कुनै चासो रहेन । जमिनको मूल्यप्रति मात्र उनीहरूको चासो रह्यो । उनीहरूले वित्तीय परिचालनमार्फत सामन्ती हैसियत कायम गरेका छन् । फलस्वरूप कृषि विकासको त कुरै छाडौं, यसको आधार नै तहसनहस हुनपुग्यो ।

कृषि विकासका नाममा आएको विदेशी सहायता दाताहरूकै विशेषज्ञको एउटा तप्कामा खर्च हुने र सत्तामा हालीमुहाली गरेका सामन्त र नोकरशाहले विभिन्न बहानामा कब्जा जमाएकाले सानो हिस्सामात्र कृषि विकासमा लगानी हुन गयो । कृषि विकास जनतालाई भुलभुलैयामा राख्ने प्रचारात्मक विषयमात्र बन्न गयो । यसबाट किसानहरू परम्परागत कृषिलाई छाडेर आधुनिकतिर लागेजस्तो देखिए पनि दीर्घकालीन रूपमा कृषि क्षेत्रबाट पलायन नै भइरहेका छन् । कृषि विकासका समग्र पक्षलाई ख्याल गरेर नीतिनिर्माण गर्नतिर भन्दा आंशिक कुराहरूलाई समातेर प्रयोग गर्दा उत्पादनको विकास प्रक्रियालाई झन् असन्तुलित बनाइदियो । जमिनको स्वाभाविक उर्वरा शक्तिलाई विकास होइन, विकृत गराइदियो ।

कतिपय सन्दर्भमा विदेशीहरूले जोखिमपूर्ण प्रयोगलाई नेपालको कृषि क्षेत्रमा अगाडि बढाउँदा पैदा भएको नकारात्मक परिणाम नेपालीले भोग्नुपरिरहेको छ । विदेशमा उत्पादन भई त्यहाँको जमिनमा नकारात्मक असर देखाउन थालिसकेका कृषि विकाससँग सम्बन्धित सामग्रीहरूलाई नेपालमा निर्यात गर्नाले कृषि क्षेत्रमा दुष्प्रभाव पर्न गयो । सूर्ती र जुटको उत्पादन एकपटक उत्कर्षमा पुगेर आज उत्पादन शून्यताको स्थितिमा झरेर विदेशबाट आयात हुन थालेको यथार्थता जगजाहेर छ । यसका अलावा बजार विदेशी उत्पादनको कब्जामा भएकोले सीमित स्वदेशी उत्पादनले संरक्षण नपाउँदा कृषि विकास अवरुद्ध भएको छ ।

आ.व. २०६५/६६ मा नेपालमा कृषि उत्पादनको वृद्धिदर २.१ प्रतिशत छ। छिमेकी मुलुक भारत र चीनमा यो वृद्धिदर क्रमशः ७.२ र ९.५ प्रतिशत छ। यसले नेपालमा श्रमको उत्पादकत्व न्यून भएको दर्शाउँछ। कृषि उत्पादकत्व न्यून हुनाको कारण ग्रामीण क्षेत्रबाट युवा जनशक्तिको पलायन बढेको छ। यसले ग्रामीण क्षेत्रको उत्पादकत्वमा झन् नकारात्मक असर पारेको छ। उत्पादनका साधन अझै पनि पछौटे छ। यसको मुख्य कारण सामन्ती उत्पादन प्रणाली अद्यावधि कायम रहनु हो। फलस्वरूप उत्पादक शक्तिको विकास अवरुद्ध हुँदा उत्पादनमा ह्रास आइरहेको छ। कृषि विकासका आधारहरू प्रचूर हुँदाहुँदै पनि कृषि क्षेत्र र किसान पछाडि पर्दै गइरहेका छन्।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय खाद्य तथा कृषि सङ्गठनको कृषि तथा पर्यटन विकास विज्ञका रूपमा कार्यरत रहिसक्नुभएका मदनकुमार राईका अनुसार कृषि उत्पादन वृद्धिका लागि आवश्यक सबै उपायहरू अवलम्बन गरेर प्रतिहेक्टर पाँचदेखि सात टनसम्म अनाज उत्पादन गर्न सकिन्छ, जबकि अहिले यो दुई टनमा सीमित छ। अहिलेको २२ प्रतिशत सिँचाइ व्यवस्थालाई सहजै ८० प्रतिशतमा पुऱ्याउन सकिने स्थिति छ। यसमा उन्नत बीउबिजन र मेसिनरी प्रयोग गर्न सकियो भने १२ लाख हेक्टरमा मात्र धान लगाउँदा पनि सवा तीन करोड जनसङ्ख्यालाई खान पुग्ने करिब ८४ लाख टन धान प्रतिसिजन उत्पादन गर्न सकिन्छ। तराई-मधेसमा वर्षमा ३ बाली लिन सकिने सम्भावनालाई सदुपयोग गर्न सक्ने हो भने उत्पादन वृद्धिलाई अझ विस्तार गर्न सकिन्छ।

कृषि उत्पादन र कृषि विकासको कुरा गर्दा प्रायः हाम्रो ध्यान अन्न उत्पादनतर्फ नै बढी जाने गर्छ। कृषिको व्यावसायीकरण र औद्योगिकीकरणबिना २१औं शताब्दीको कृषिको खासै महत्त्व हुन्न। त्यसैले कृषि विकासको कुरा गर्दा दुई पक्षमा ध्यान दिनुपर्छ। पहिलो एकीकृत कृषि विकास र दोस्रो व्यावसायिक कृषि। कृषि उत्पादनका विभिन्न शाखा छन्, अन्नबाली, बागवानी, पशुपालन, मत्स्यपालन, वन पैदावार, जडिबुटी र तरकारी उत्पादन आदि। यिनीहरू एकअर्कामाथि निर्भरमात्र छैनन्, कतिपय एकअर्कासँग प्रत्यक्ष जोडिएका छन्। खासगरी पशुपालन र वन पैदावार सबैसँग अन्तरसम्बन्धित छन्। कृषि विकासमा वन पैदावार र जडिबुटी प्रत्यक्ष जोडिन पुग्छ। वनको विकास गर्दै प्राकृतिक स्रोतहरूको संरक्षण गर्नुपर्छ। अर्कोतर्फ कृषिलाई औद्योगिकीकरण गर्न व्यावसायिक कृषि विकासको योजना ल्याउनुपर्छ। व्यावसायिक कृषिलाई राज्यले संरक्षण गर्ने नीति ल्याउनुपर्छ, जसअन्तर्गत ऋणको उपलब्धता, बजार व्यवस्थापन तथा बीमालाई ध्यान दिनुपर्छ। कृषि पेसालाई आकर्षक बनाउन कृषि विकासमा मुख्य गरी निम्नानुसार व्यवस्था गर्नुपर्छ :-

६.१ चक्लाबन्दी

नेपालको कृषियोग्य जमिन जनसङ्ख्या वृद्धि र एकल परिवारको बढ्दो प्रचलनले गर्दा विखण्डित भएर खेती गर्न कठिनमात्र भएको छैन, सिमाना थपिँदै जाँदा बाली लाग्ने जमिन पनि

घट्दै गइरहेको छ । आदिम प्रकृतिका गह्राहरू अहिले पनि प्रायः यथावत् छन् । जमिनको हरेक गह्रामा प्रत्यक्ष सिँचाइ नहुने र हरेक जमिनका चक्लाहरूमा यातायातको साधन नपुग्ने स्थिति यत्रतत्र छ । त्यसैले आधुनिक, व्यवसायिक र औद्योगिक कृषिको लागि चक्लाबन्दी अपरिहार्य छ। चक्लाबन्दीले श्रमलागत घटाउँछ, पानीको बचत हुन्छ, यातायात र आधुनिक प्रविधि प्रयोग गर्न सहज हुन्छ । यसका लागि निम्नअनुसार गर्नुपर्छ :-

क) निश्चित इलाकाको जमिन एउटै ठाउँमा केन्द्रित गरी बाटो, नहर/कुलो, विश्रामगृहमा प्रयोग हुने जग्गा छुट्ट्याउने,

ख) बाँकी रहेको जग्गा चक्लाबन्दी गरी नयाँ नक्साङ्कनको आधारमा सम्बन्धित व्यक्तिको हिस्सा सीमाबद्ध गर्ने । यसो गर्दा जमिनको गुणस्तरअनुसार क्षेत्रफल छुट्ट्याइ नयाँ नक्सा तयार गर्ने,

ग) सहकारीमा प्रयोग भएको जमिनको हकमा स्याटेलाइट नक्सा तयार गर्ने र आवश्यकताअनुसार चक्लाबन्दी गर्ने,

घ) लिजमा जमिन लिएर कम्पनी बनाई उद्यमीले खेती गरेको जमिन पनि सहकारी जस्तै गर्ने,

ङ) अंशबण्डा वा खरिद-बिक्रीबाट जमिनको अति खण्डीकरण हुन जाने स्थितिमा सम्बन्धित सबै पक्ष उत्पादन सहकारीमा जाने वा एक वा अर्कोले लिजमा लिने सर्तमा मात्र कारोबार गर्ने, कृषियोग्य भूमि निश्चित परिमाणभन्दा कम कित्ताकाट गर्न नपाइने व्यवस्था गर्ने,

चक्लाबन्दी आधुनिक औजार, प्रविधि र विधिको प्रयोगका लागि अनिवार्य भएकाले जमिनको चक्लाबन्दी गर्नेलाई निश्चित अवधिका लागि करमा विशेष छुट दिने, सहुलियतमा ऋृण उपलब्ध गराउने र कृषि अनुदानमा प्राथमिकता दिएर आवश्यक पूर्वाधर विकास गर्न सहयोग गर्नुपर्छ । उक्त व्यवस्थाबाट कृषि उत्पादनमा वृद्धिमात्र हुनेछैन, वास्तविक खेती पनि वृद्धि हुनेछ । श्रमशक्ति र अन्य कृषि स्रोतसाधनहरूको पनि प्रभावकारी उपयोग हुनेछ ।

६.२ उत्पादनका साधन र उत्पादक शक्ति

उत्पादनका साधनको निरन्तर विकास नगरी उत्पादक शक्तिको विकास गर्न सकिन्न । उत्पादक शक्तिको विकास नगरी उत्पादकत्व वृद्धि हुन सक्दैन । नेपालको मुख्य उत्पादक शक्ति किसान हुन् । यसमध्ये पनि कृषि मजदुर प्रमुख हुन् । यसको ठूलो हिस्सा तराई-मधेस र उपत्यकाहरूमा विद्यमान छ । पिछडिएका उत्पादनका साधन, शिक्षा र प्रशिक्षणको अभावमा श्रमको उत्पादकत्व न्यून छ । निर्वाहमुखी कृषिका कारण उत्पादनका साधनको विकासमा पछौटेपन देखिन्छ । केही आधुनिक प्रविधि प्रयोग भए पनि दक्ष र अनुभवी जनशक्ति सोअनुरूप नहुँदा त्यसको पनि समुचित प्रयोग हुन सकिरहेको छैन । उन्नत उत्पादनका साधन र अदक्ष मजदुरका कारण पैदा भएको अन्तरविरोधले आधुनिक उत्पादनका साधन झन् अनुपयोगी

बनेका उदाहरण असङ्ख्य छन् । साम्राज्यवादी हस्तक्षेपका कारण तत्काल नेपालको उत्पादक शक्ति, उत्पादन सम्बन्ध र उत्पादन प्रणालीसँग मेल नखाने प्रविधि तत्कालिक प्रभावकारिता र कमिसनका लागि भित्र्याइँदा कालान्तरमा यसको दुष्प्रभावले उत्पादनमा झन् ह्रास आएको छ । यो अन्तरविरोधको हल गर्न पोलिटेक्निक शिक्षा र प्रशिक्षणको विशेष व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

आधुनिक प्रविधिहरू भित्र्याउँदा उत्पादक शक्तिको विकासको आधारलाई ख्याल गर्नुपर्छ । कृषिको औद्योगिकीकरण र व्यावसायीकरणको प्रतिस्पर्धामा उच्चता हासिल गर्न उत्पादनका साधन जस्तै- जमिनको व्यवस्थापन, सडक, विद्युत्, औजार, मल-बीउ, सिँचाइ, विधि र प्रविधि, बजार आदिको विकास गर्नुपर्छ । त्यसैले उत्पादनका साधनको निर्माण, प्रयोग, परिचालन र विकासलाई राज्यले प्राथमिकता दिनुपर्छ । आधुनिक उत्पादनका साधन परिचालन गर्न कृषक र कृषि श्रमिकलाई शिक्षा, तालिम र प्रशिक्षणको व्यवस्था गरेर दक्ष जनशक्ति तयार गर्नुपर्छ ।

उन्नत प्रविधिका अलावा कृषिमा हाम्रो देशमा आफैँले विकास गरेका घरेलु प्रविधिको प्रयोगलाई बढावा दिनुपर्छ । परम्परागत रूपमा मल, कीटनासक औषधी आदिको रूपमा प्रयोग गरिएका जैविक वस्तुको प्रयोग स्वास्थ्यमैत्री हुन्छ । त्यसैले यिनको उचित र वैज्ञानिक प्रयोगमा ध्यान दिनुपर्छ ।

६.३ कृषि श्रमिक

नेपालमा अहिले कृषि श्रमिकको सङ्ख्या पूर्णकालीन र अल्पकालीन गरी जम्मा १० लाखभन्दा बढी छ । कृषि श्रमिकहरू दैनिक ज्यालादारीको रूपमा मात्र होइन, कमैया, हलिया, हरुवा-चरुवा, गोठाला, कमलरी, कमाराकमारी आदिको रूपमा रहेका छन् । नेपालमा कृषि श्रमिकको स्थिति भयावह छ । पश्चिम पहाडी क्षेत्रमा रहेका अधिकांश दलित हलिया छन् ।

पुष्पकमल दाहाल 'प्रचण्ड' नेतृत्वको सरकारले कृषि श्रमिकहरूको ज्याला दक्षको दैनिक रु. २५० र अदक्षको दैनिक रु. १५० निर्धारण गरेको छ । व्यवहारमा यो कार्यान्वयन भइरहेको छैन । वास्तवमा श्रमिकको ज्याला सामाजिक र सांस्कृतिक जीवनस्तरअनुरूप निर्धारण हुन्छ । स्थानैपिच्छे फरकफरक ज्याला हुनुपर्छ । उत्पादनका साधनको विकाससँगै मानिसको श्रमदक्षता मात्र अभिवृद्धि हुँदैन, सामाजिक चेतनामा पनि अभिवृद्धि हुन्छ । त्यसैले जहाँ चेतना अगाडि छ, त्यहाँ कृषि श्रमिकहरूले केही हदसम्म केही पाएजस्तो देखिन्छ । जहाँ पिछडिएको चेतना छ, त्यहाँ परिवारलाई एक छाक खान पुग्ने ज्याला पनि पाउने गरेका छैनन् । अन्य सुविधाहरूको त कुरै छाडौं, सामान्य उपचार नपाएर मर्ने धेरै पाइन्छन् । आवास, तालिम, शिक्षा, लाभांश, बीमा र कामको ग्यारेन्टीको कुरा त आकाशको फल, आँखा तरी मर भनेजस्तै छ ।

कमैयालाई २०५७ साउन २ गते र हलियालाई २०६५ भाद्र २१ गतेदेखि मुक्त घोषणा गरिएको छ । उनीहरूलाई जोतेको जमिनमाथिको हकअधिकार कत्ति पनि दिलाइएको छैन । अहिले पनि कृषि श्रमिकहरूलाई बँधुवा मजदुरको रूपमा राख्ने प्रथा व्यवहारमा कायमै छ ।

यसर्थ भू-दास, अर्धभू-दासको अवशेषको रूपमा रहेको परम्परागत कृषि श्रमिक राख्ने प्रथा निम्न व्यवस्था गरी अन्त्य गरिनुपर्छ ।

६.३.१ कृषि श्रमिकको अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था

क) कमैया प्रथाको अन्त्यको घोषणा गर्दा जग्गाधनीले कुनै पनि दायित्व व्यहोर्नुनपर्ने व्यवस्था त्रुटिपूर्ण छ । कमैया मुक्तिको घोषणा र उनीहरूको व्यवस्थापन सम्बन्धमा तत्कालीन सरकारले अपनाएको नीतिले हाल उनीहरूलाई समाजबाट अलग्याएको छ । रोजगारीलगायतका नयाँ समस्या सिर्जना भएका छन् । कमैयालाई अन्यत्र लगेर राख्नुको सट्टा सम्बन्धित जग्गामा नै उनीहरूको अधिकारको हिस्सा पाउने व्यवस्था गर्नुपर्छ । जग्गा बिक्री भइसकेको भए क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

ख) हलिया, कमलरी, हरुवा, चरुवा, गोठालाको सन्दर्भमा निरन्तर ५ वर्षभन्दा बढी काम गर्नेको हकमा जमिनमा मोहियानी हक दिलाइ उनीहरूलाई मुक्त गर्नुपर्छ। जग्गा बिक्री भइसकेको भए क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गराइनुपर्छ । ५ वर्षसम्म बसेको भए १/४ र ५ वर्षभन्दा माथि बसेको भए आधा पाउने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

६.३.२ कृषि श्रमिकसम्बन्धी विशेष व्यवस्था

क) कृषि मजदुर न.पा./गा.वि.स.मा दर्ता गर्ने र उनीहरूलाई परिचयपत्र दिने व्यवस्था गर्नुपर्छ । कृषि मजदुरसम्बन्धी सम्पूर्ण अभिलेख न.पा./गा.वि.स.ले अनिवार्य रूपमा राख्नुपर्छ ।

ख) कृषि मजदुरको दर्ता दुई किसिमको हुनेछ– स्थायी (स्थायी भन्नाले ५ वर्षदेखि निरन्तर कृषि मजदुरको काम गरिरहेका) र अस्थायी ।

ग) बेदर्ता मजदुरलाई कसैले पनि काममा लगाउनु हुँदैन ।

घ) कृषि मजदुरको लागि एक भलाईकोषको स्थापना गर्नुपर्छ, जसमा मजदुरले आफ्नो ज्यालाको १० प्रतिशत, काम लगाउने र राज्यले १०/१० प्रतिशत रकम योगदान गर्नुपर्छ। अस्थायी मजदुर काममा लगाउनेले सबै २० प्रतिशत रकम जम्मा गर्नुपर्नेछ ।_

ङ) कृषक र कृषि मजदुरलाई आधुनिक तालिमको व्यवस्था अनिवार्य रूपमा सरकारले गर्नुपर्छ । यसको निम्ति आवश्यक बजेटका लागि गैह्रकृषि क्षेत्रमा कार्यरत प्रत्येक नागरिकबाट वार्षिक १ प्रतिशत आयकर लगाउनुपर्छ ।

च) कृषि मजदुरलाई ८ घन्टाभन्दा बढी काममा लगाउन पाइनेछैन । मजदुरले स्वेच्छामा बढी काम गर्न चाहेमा ओभरटाइम पारिश्रमिक दिने व्यवस्था गर्नुपर्छ । तर, ओभरटाइम पनि हप्तामा १४ घन्टाभन्दा बढी गर्न पाइनेछैन ।

छ)	कृषि मजदुरका छोराछोरीलाई शिक्षामा विशेष छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

ज)	औद्योगिक मजदुर र कृषि मजदुरबीच ज्याला र सुविधामा रहेको अन्तरलाई घटाउँदै लैजानुपर्छ। कृषि मजदुरलाई पनि पेन्सन, उपदान एवम् बीमालगायतका सुविधाको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

६.४ सिँचाइ

नेपालमा पूर्ण सिँचित २२.४८, अर्ध-सिँचित २४.२९ र असिँचित ५३.२३ प्रतिशत जमिन छ । तराई/मधेसमा तीन बाली खाद्य उत्पादन गर्न सकिन्छ । जसले नेपालको सम्पूर्ण आवादीको लागि पर्याप्त मात्र हुन्न, निर्यात पनि गर्न सकिन्छ। तर, आज सुख्खाका कारण त्यस क्षेत्रको कतिपय उर्बरा जमिनमा एक बाली पनि उत्पादन गर्न सम्भव भइराखेको छैन । नेपालका यी नदीहरूमा नहर निर्माण गरेर भारतले करोडौं हेक्टर जमिन सिँचाइ गरेको छ । असमान सन्धिसम्झौताका कारण आज हामीले नहर निर्माण गर्नुपर्‍यो भने भारतको स्वीकृति लिनुपर्ने हुन्छ ।

नेपालको महाभारत शृङ्खलाबाट बगेका नदीहरूले भित्री तराई र मध्यपहाडमा परम्परागत सिँचाइ भइराखेको छ । सुख्खा याममा यो क्षेत्रमा पानीको सङ्कट हुने गर्छ । जलाशय निर्माण गरेर एकीकृत सिँचाइ योजना बनाइ कार्यान्वयन गरिएमा नेपालको कूल खेतीयोग्य जमिन (६० प्रतिशत)मा सिँचाइको व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

तर, नेपालमा सामन्ती व्यवस्थाका कारण यी सबै सम्भावनाको उपयोग हुन सकेको छैन । शासन सत्तामा बस्ने र जमिनका मालिकहरूको सिँचाइसम्बन्धी कुनै चिन्तन र सोच छैन । प्रचूर सम्भावना 'आकाशको फल आँखा तरी मर' जस्तै भएको छ । सिँचाइका लागि आएको अनुदान र बजेट भ्रष्टाचार र कमिशनका कारण आंसिकमात्र प्रयोग भएका छन् । यसरी निर्माण भएका सिँचाइ योजनाहरू टिकाउ र भरपर्दा छैनन् ।

हामीले कृषि विकास गर्न सिँचाइलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्छ । सम्भव भएसम्म भरपर्दो र किफायती सिँचाइ व्यवस्था अवलम्बन गर्नुपर्छ । त्यसैले नेपालको समग्र जमिनको सिँचाइका लागि दीर्घकालीन र अल्पकालीन योजनाको तर्जुमा गर्नुपर्छ र सिँचाइका सम्भावित सबै स्रोतहरूको एकीकृत परिचालन गर्नुपर्छ । सिँचाइका विभिन्न साधनहरूको समुचित प्रयोग गर्न निम्नानुसार गर्नुपर्छ :-

६.४.१ जलाशय निर्माण

नेपालमा 'ग्लोबल वार्मिङ' र हरितगृह प्रभावले गर्दा हिमाली क्षेत्रमा घट्दो हिमपात र अस्वाभाविक हिउँ पग्लाइका कारण हिमनदीहरूको सन्तुलन बिग्रँदै गएको छ । सुख्खा मौसममा पानीको स्रोत कम भएको छ । वर्षा याममा वर्षा नै नहुने, भइहालेमा मुसलधारे वर्षा हुने, जसले जमिनभित्र पानीको सञ्चय हुन नपाउने र उल्टो भूक्षय भएर स्रोतहरू सुक्ने कारणले कृषिमा पानीको परम्परागत स्रोत न्यून हुँदै गएको छ ।

एकातिर विश्वव्यापी रूपमा ओजोनको तह घट्न नदिन कार्बन उत्सर्जनको बढ्दो मात्रा घटाउन आन्दोलनको आवश्यकता छँदै छ, अर्कोतिर तत्कालिक रूपमा पानीको अभाव हुन नदिन सानाठूला हजारौँ जलाशय निर्माण गरी वर्षात्को पानी सञ्चय गर्न जरुरी देखिन्छ। यसका लागि पोखरी वा दुई पहाडको खोँचमा बाँध बाँधी जलाशय निर्माण गर्नुपर्छ। यसले कृषि उत्पादनमा मात्र नभई माछा र हाँसको उत्पादनमा पनि उल्लेख्य वृद्धि हुनेछ। विद्युत् उत्पादन गरी राज्यलाई पर्दै आएको सङ्कट घटाउन सकिन्छ। घरघरमा वर्षात्को पानी जमाउने सानासाना भूमिगत पोखरीको निर्माण आवास क्षेत्रमा अनिवार्य गर्नुपर्छ।

६.४.२ नहर ⁄ कुलो ⁄ ट्युबबेल, डिप बोरिङ, लिफ्टिङ

विद्युत् उत्पादनलाई समेत मध्यनजर गर्दै आधुनिक नहर र कुलोको सञ्जाल निर्माण गर्नुपर्छ। मुख्यतः उत्तर-दक्षिण बगेका हिमनदीहरूमा पूर्व-पश्चिम नहर र कतिपय क्षेत्रमा उत्तर-दक्षिण डाइभर्सन निर्माण गर्ने हो भने नेपालको २१ प्रतिशत समथर तराई र भित्री तराईको जमिन पूरै सिँचित गर्न सकिन्छ। हिमनदीहरूलाई बाँध बाँधेर वा डाइभर्सन गरी तराई-मधेसमा पूर्व-पश्चिम नहर निर्माण गर्न सकिन्छ। कुलो वा नहरको सम्भावना नभएका ठाउँमा जमिनको सुरक्षा र वातावरणलाई ख्याल गर्दै मुख्यतः समथर भू-भागमा डिप बोरिङ, बोरिङ, र इनारको पानी पम्पिङ गरी सिँचाइको प्रबन्ध गर्नुपर्छ। पहाडी क्षेत्रमा तल हिमनदी बग्ने त्यसैसँग जोडिएको भूमि सुख्खा हुने विडम्बना अन्त्य गर्न लिफ्टिङ सिँचाइको व्यवस्था गर्नुपर्छ।

६.५ कृषि औजार, रासायनिक मल, बीउ तथा विषादी

आधुनिक कृषिका लागि आधुनिक कृषि उपकरण, आधुनिक मल ⁄ बीउ ⁄ विषादीको आवश्यकता पर्छ। त्यसैले राज्यले कृषिजन्य उत्पादनका साधनलाई पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्छ। आमकिसान, उद्यमी र सरकारको संयुक्त लगानीमा यसको उत्पादन गरिनुपर्छ। यस सम्बन्धमा दुईवटा कार्ययोजनाको आवश्यकता पर्छ। पहिलो, स्वदेशमै यस्ता उपकरण, बीउ उत्पादन गर्ने र दोस्रो, किसानलाई गुणस्तरीय कृषि उपकरण तथा मल, बीउको प्रयोग गर्न सहज वातावरण बनाउने। यस्तो वातावरण बनाउन कृषि सहकारी तथा कृषि बैङ्कमार्फत सहज ऋण उपलब्ध गराउनुपर्छ।

६.६ अनुसन्धान, तालिम र प्रशिक्षण

उत्पादन सम्बन्धको परिवर्तनपछि उत्पादक शक्तिको विकासले प्राथमिक महत्त्व राख्दछ। आधुनिक प्रविधि र विधिको प्रयोगबिना भूमिसुधार आफ्नो लक्ष्यमा पुग्न सक्दैन। उत्पादक शक्तिको विकासबिना उत्पादकत्व वृद्धि सम्भव हुन्न। त्यसैले कृषि उपकरण, बीउ-बिजन, मलखादको प्रयोग र विधि (कृषि सङ्गठन) को निरन्तर विकास गरिरहनुपर्छ। तर, कृषि विकासमा उपकरण, साधन र विधिको विकास गरेरमात्र पनि पुग्दैन। ती साधनहरूको प्रयोग, परिचालन र विकास गर्न अध्ययन, अनुसन्धान, तालिम र प्रशिक्षणको आवश्यकता पर्छ। यसका

लागि अनुसन्धान केन्द्रका विभिन्न शाखाहरू निर्माण गरेर परिचालन गर्नुपर्छ। उत्पादित वस्तुको परीक्षण गर्न आधुनिक प्रयोगशालाहरू स्थापना गर्नुपर्छ । अनुसन्धान केन्द्र, प्राविधिक तालिम केन्द्र, प्राविधिक शिक्षा, जसको केन्द्रविन्दु कृषि विश्वविद्यालय हुनुपर्छ ।

यो कार्यलाई प्रभावकारी र सफल बनाउन देशबाट पलायन भएका विज्ञहरूलाई अभियानात्मक रूपमा फर्काउन पहल गर्नुपर्छ । हरेक जिल्लामा सरकारले आधुनिक तालिम केन्द्र स्थापना गर्नुपर्छ ।

६.७ कृषि सडक, रोपवे, सञ्चार र ऊर्जा

कृषिको विकास मुख्यतः कृषिको व्यावसायीकरण र औद्योगिकीकरणको लागि सडक र सञ्चारको विस्तार र विकास अपरिहार्य छ। कृषि उत्पादनका लागि आवश्यक सामग्रीको पहुँच सुगम बनाउन र कृषि उत्पादनलाई बजार र उपभोक्तासम्म पुऱ्याउन सञ्चार र यातायातका लागि कृषि सडक र सञ्चारको सञ्जाल निर्माण गरिएन भने कृषि विकासका सबै योजना निरर्थक हुन्छन् । यसर्थ, हरेक गाउँमा सार्वजनिक, निजी साझेदारीमा कृषि सडकको विकास विस्तार गर्ने योजना ल्याउनुपर्छ। त्यस्तै कृषिलाई आवश्यक पर्ने पेट्रोलियम पदार्थहरू र बिजुली सुलभ मूल्यमा सरल र सहज रूपमा कृषकलाई उपलब्ध गराउनुपर्छ।

६.८ श्रम विभाजन

निर्वाहमुखी कृषिमा श्रम विभाजन अत्यन्त न्यून हुन्छ। जसका कारण श्रम उत्पादकत्व न्यून हुन्छ । कृषिको व्यावसायीकरण र औद्योगिकीकरणका लागि श्रम विभाजन जति सूक्ष्म हुँदै गयो, उति श्रम उत्पादकत्व वृद्धि हुँदै जान्छ । माल उत्पादनको प्रक्रियामा प्रवेश गरेपछि उत्पादनका शाखाहरू अलगअलग परिचालन गर्ने सम्भावना पैदा हुन्छ । अलगअलग उत्पादन शाखामा ज्ञानको विशिष्टीकरण हुन्छ, फलस्वरूप कृषि क्षेत्रमा नयाँनयाँ आविष्कारहरू हुँदै जान्छन्। त्यसैले कृषिका शाखाहरूको विभाजन र अलगअलग परिचालन हुनुपर्छ। श्रम विभाजनले उत्पादकत्व र उत्पादन वृद्धिमा गुणात्मक भूमिका निर्वाह गर्छ । त्यसैले अन्तरसम्बन्धितलाई एकीकृत र अन्यलाई सम्भव भएसम्म विशिष्टीकृत गर्दै लैजानुपर्छ । यसो गर्दा सामान्य र विशिष्टको अन्तरसम्बन्धलाई ठीक ढङ्गले बुझ्न र लागू गर्न सक्नुपर्छ । यसका लागि एकाङ्की चिन्तनबाट मुक्त हुन जरुरी छ । अनुसन्धान, तालिम र प्रशिक्षणको कार्ययोजनामा विशिष्टिकरणलाई जोड दिनुपर्छ।

६.९ खेती प्रणाली

कृषि विकासका लागि उत्पादन सङ्गठनका तीन विधिहरू – निजी, सहकारी र सार्वजनिक अबलम्बन गर्नुपर्छ। यी तीनवटै क्षेत्रबीच स्वस्थ प्रतिस्पर्धा हुन दिनुपर्छ। निजीले व्यक्तिगत पहलकदमीलाई प्रोत्साहित गर्छ। सहकारीले सामूहिक शक्तिलाई उजागर गर्छ। कृषि क्षेत्र नै राष्ट्रिय पुँजीको आधारशीला हुने हुनाले उद्यमीहरूलाई कृषिमा लगानी गर्न प्रेरित नगरी

कृषि विकासले गति पक्रन सक्दैन । सार्वजनिकले यी दुवै क्षेत्रलाई प्रोत्साहित र समन्वय गर्नुका साथै अति र न्यून उत्पादनको समस्यालाई नियन्त्रण गर्न सक्छ । जमिनको विखण्डित स्वरूप, उत्पादनका साधन र श्रमशक्तिको पछौटेपनका कारण सहकारीले सर्वाधिक महत्त्व राख्दछ । चाहे निजी होस् वा सार्वजनिक, चक्लाबन्दी अनिवार्य बन्न जान्छ । यसका साथै कृषि विकासका हिसाबले दीर्घकालीन महत्त्व राख्ने तर तत्काल बढी फाइदा नहुने क्षेत्रमा निजी र सहकारी क्षेत्रले लगानी नगर्ने हुँदा राज्यले अनुसन्धानमूलक र परीक्षण उत्पादनमा लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि राज्यको तर्फबाट मोडेल फार्मिङ सञ्चालन गरी अरूलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्छ ।

साना किसानहरू मिलेर सहकारीमार्फत चक्लाबन्दी गर्ने र त्यसमा आबद्ध किसानहरूले जग्गा र श्रमअनुसारको हिस्सा पाउने व्यवस्था गर्नुपर्छ । अर्को, पुँजीपतिहरूलाई कृषिमा आकर्षित गर्न सकेमा निजी वा सार्वजनिक जग्गा भाडामा लिएर उच्चप्रविधिको प्रयोगसहित आधुनिक तरिकाबाट खेती गर्न सकिन्छ । यसले कृषिजन्य उद्योगमा आवश्यक कच्चापदार्थ उत्पादनमा सघाउ पुऱ्याउँछ । यसरी प्रतिस्पर्धाबाट गुणात्मक रूपमा उत्पादन वृद्धि गरेर राष्ट्रिय पुँजीको विकास गर्न सकिन्छ ।

६.९.१ सहकारी

उत्पादनका साधन परिस्कृत हुँदै जाँदा श्रम विभाजनको पनि विस्तार हुँदै जान्छ । फलस्वरूप उत्पादनको सामाजिक स्वरूप झन् बृहत् हुन्छ । उत्पादनको सामाजिक स्वरूप र स्वामित्वको निजी स्वरूप टकराउन थाल्दछ । यो अन्तर्विरोध सहकारीको माध्यमबाट घटाउन सकिन्छ । सहकारीको क्षेत्र व्यापक छ । उत्पादन सहकारी, श्रम सहकारी, बजार सहकारी, वित्तीय सहकारी र उपभोक्ता सहकारी आदि यसभित्र पर्छन् । श्रम, सीप र दक्षता भएका तर न्यून पुँजी र जमिन भएका किसान र उद्यमीहरूका लागि सहकारी धेरै लाभदायक हुन्छ । श्रम सहकारीले श्रमशक्तिको बचत गर्छ । श्रम सहकारीमार्फत आलोपालो प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्दा श्रमिकबीचको सहकार्य बढ्ने तथा उत्पादकत्व वृद्धिमा सकारात्मक प्रभाव पर्छ । उत्पादन र बजार सहकारीले उत्पादन र आपूर्ति लागत कम गर्छ । वित्तीय सहकारीले पुँजीको निर्माण, परिचालन र विस्तारमा मद्दत गर्छ ।

६.९.२ कम्पनी वा निजी क्षेत्र

साधनको निर्माणमा मात्र होइन, कृषि उत्पादनको क्षेत्रमा पनि पुँजीको लगानी नगरी कृषिको व्यावसायीकरण र औद्योगिकीकरण सम्भव हुँदैन । यसका लागि उद्यमीहरूलाई कृषिमा लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्छ । मुख्य उत्पादनका साधन जमिन र मुख्य उत्पादक शक्ति किसान भएकाले हाम्रो देशमा राष्ट्रिय पुँजीको सिर्जना गर्ने मुख्य क्षेत्र कृषि नै हो । उद्योग र कृषिमा लगानी गर्ने उद्यमीहरूलाई सार्वजनिक र निजी जमिन लिजमा लिएर वा खरिद गरेर निश्चित सीमाभित्र खेती गर्ने स्थितिको सृजना गर्नुपर्छ । यस विषयमा विशिष्ट निर्णय गर्नुपर्छ । कम्पनी ऐन तथा आयकर ऐनमा विशेष छुटको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

६.९.३ सार्वजनिक

कृषि क्षेत्रमा राज्यले लगानी नगरीकन अन्य क्षेत्रले लगानी गर्ने सम्भावनाहरू कम हुन्छ । मुख्यतः कृषि औजार, आधुनिक बीउबिजन, मलखाद, औषधी र उन्नत प्रविधिको विकासको क्षेत्रमा राज्यले निजी क्षेत्रलाई पनि समावेश गरेर सार्वजनिक निजी साझेदारी कायम गरिनुपर्छ । मुख्यतः कृषि विकासका लागि अनिवार्य तर नाफा कम हुने क्षेत्रमा राज्यले लगानी गर्नुपर्छ । कृषि अनिश्चितताको क्षेत्र हुनाले नयाँ प्रयोग गर्न निजी क्षेत्र र किसानहरू हिचकिचाउँछन् । राज्यले ती क्षेत्रमा हात हालेर त्यसको उपादेयता प्रमाणित गर्नुपर्छ । किसानहरूलाई उत्पादनमा सघाउ पुऱ्याउन उत्पादनका साधन निर्माण गर्ने कुरालाई राज्यले प्राथमिकता दिनुपर्छ । यसका लागि राज्यको तर्फबाट मोडेल फार्मिङ सञ्चालन गरी अरूलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्छ ।

६.१० बजार व्यवस्थापन

कृषिको व्यावसायीकरण माल उत्पादनसँग प्रत्यक्ष जोडिएको हुन्छ । माल उत्पादन स्वतः बजारमुखी हुन्छ । बजारको व्यवस्थापन समुचित ढङ्गबाट नहुँदा वस्तु उत्पादन मालमा बदलिन सक्दैन । जब उत्पादन बजारको अभावमा मालमा बदलिन पाउँदैन, तब उत्पादक शक्तिको क्षय हुन्छ । पुँजी सङ्कुचन हुँदै जान्छ । बेरोजगारीको वृद्धि हुन्छ । त्यसैले कृषिको व्यावसायीकरण र औद्योगिकीकरणका लागि स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय बजारको समुचित व्यवस्थापन र पहुँच हुनुपर्छ । बजारको समुचित व्यवस्थापन नहुँदा कृषि विकासमात्र होइन, औद्योगिकीकरण र व्यावसायीकरणमा पनि बाधा पर्छ र किसानहरूलाई कङ्गालसमेत बनाउँछ । माग र आपूर्तिको लेखाजोखा राज्यले गर्नुपर्छ । यसमा राज्यले पहल लिएर कृषकको उत्पादनको बजारको ग्यारेन्टी गर्नुपर्छ । उत्पादन बिक्रीको लागिमात्र होइन, उत्पादनका साधनको उपलब्धताका लागि स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय बजारसम्मको पहुँच राज्यले मिलाउनुपर्छ । असीमित नाफाको होडले गर्दा हाम्रोजस्तो देशमा राज्य नियन्त्रित पुँजीवादी उत्पादन र बजार हुनुपर्छ । उत्पादन र उपभोक्ताबीचमा रहेका व्यापारीहरूले मात्र एकलौटी फाइदा लिने प्रथाको अन्त्य गरिनुपर्छ ।

६.११ बीमा तथा अनुदान

कृषि क्षेत्र उद्योगको सापेक्षतामा धेरै अनिश्चित क्षेत्र हो । । बाली लगाएदेखिको पाक्ने बेलासम्म आफ्नो नियन्त्रणभन्दा बाहिर हुन्छ । प्राकृतिक प्रकोपहरूको शिकार कुनै पनि बेला हुनसक्छ । बाढी, पहिरो, अनावृष्टि, अतिवृष्टि, बदली, खडेरी, शीतलहर, हिमपात, आँधीबेहरी, अप्रत्यासित रोग र सलहको दुष्प्रभावमा कुनै पनि बेला पर्न सक्छ । त्यसैले कृषिमा लगानी गर्ने कुरामा अविकसित देशहरूमा मात्र होइन, विकसित देशहरूमा पनि उदासिनता देखिन्छ । मानिसलाई बाँच्नका लागि नभइनहुने कृषि उत्पादनको क्षेत्रमा उदासिनता देखिनु निश्चय पनि राम्रो होइन । त्यसैले यो अनिश्चितताबाट पैदा हुने चिन्तालाई कम गर्न र राष्ट्रलाई नोक्सानीबाट

बचाउन अनिवार्य बाली तथा पशुबीमाको व्यवस्था गर्नुपर्छ । यसका लागि आमकृषकहरूलाई बीमा संस्थाको न्यूनतम शेयर अनिवार्य गराएर बीमाको स्थानीय स्तरदेखि केन्द्रसम्म सञ्जाल खडा गर्नुपर्छ । केन्द्र स्तरमा नै निजी सार्वजनिक साझेदारीमा आधारित कृषि तथा पशुबीमाको लागि छुट्टै संस्था खोल्नुपर्छ । कृषिमा संलग्न व्यक्ति वा संस्थाले बीमाको कूल रकमको आधा र बाँकी आधा राज्यले जम्मा गर्नुपर्छ ।

यसैगरी कृषि क्षेत्रलाई आकर्षक बनाउन कृषकहरूलाई बीउ, मल, कीटनासक औषधी, कृषि औजार, सिँचाइ आदिमा अनुदान दिने व्यवस्था गर्नुपर्छ । कृषि सहकारीलाई पनि आवश्यक अनुदानको व्यवस्था गर्नुपर्छ । कृषिजन्य उद्योग र कृषिमा लगानी गर्ने उद्यमीलाई उत्पादन र बजारमा विशेष सहुलियत दिनुपर्छ ।

राज्यबाट स्वीकृतिप्राप्त बजारमुखी कृषि तथा पशुपालनका लागि बीमा तथा अनुदानमा प्राथमिकता दिनुपर्छ ।

६.१२ आयात/निर्यात

कृषि सामग्री (उत्पादनका साधन) आयात गर्न राज्यले शून्य भन्सार नीति लागू गर्नुपर्छ । यसका साथै कृषिजन्य उत्पादनको निकासा अभिवृद्धि गर्न निर्यात कर अत्यन्तै न्यून र अन्य देशहरूबाट भित्रिने कृषि उत्पादनलाई निरुत्साहित गर्न कृषि उत्पादनको आयातमा उच्च कर प्रणाली लागू गरिनुपर्छ । यसले कृषकहरूलाई खेती गर्न र उत्पादन बढाउन प्रोत्साहित गर्छ ।

परिच्छेद ७

राष्ट्रिय पुँजी र औद्योगिकीकरण

इतिहासमा सभ्यताको विकास तिनै ठाउँमा भएको छ, जहाँ कृषिबाट उपभोग र बचतको प्रचूर सम्भावना थियो । सिन्धु घाँटी, पाटली पुत्र (पटना) र काठमाडौँ उपत्यकाको सभ्यता यसका ठोस सबुतहरू हुन् । मोहन्जोदाडोको उत्खनन्ले भारत वर्षमा आर्यहरूको आगमनपूर्व नै जुन सभ्यताको विकास भएको छ, त्यसपछि काठमाडौँ उपत्यकाको सभ्यतालाई लिन सकिन्छ । नेपालको मध्यकालीन इतिहास अध्ययन गर्दा काठमाडौँ उपत्यका दक्षिण (भारत) र उत्तर (तिब्बत) को व्यापारिक केन्द्र बनेको प्रष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ । लिच्छवी र मल्लकालसम्म आइपुग्दा काठमाडौँ उपत्यकामा शिल्पकारी र दस्तकारी विकसित अवस्थामा थियो । यसको जेजति आधार खडा भयो, यसका पछाडि उपत्यकाको कृषि उत्पादनको प्रधान भूमिका सहजै देख्न सकिन्छ । जमिनको उर्वराशक्ति र श्रमअनुकूलको हावापानी एकीकृत हुँदा अन्यत्रभन्दा यहाँको कृषि उत्पादकत्व तेब्बर हुने गरेको देखिन्छ । यहाँको कृषि उत्पादन तिब्बत निर्यात हुने र तिब्बतको ऊन, लाहा र अन्य जडिबुटीद्वारा निर्मित सामानहरू दक्षिणतिर निर्यात हुने र यसबाट सञ्चित पुँजीले हस्तकला, शिल्पकला र दस्तकारीजस्ता घरेलु उद्योगहरूको स्थापना र यसबाट हुने उत्पादनको निर्यातले अर्थतन्त्रलाई तीव्रतामा अगाडि बढाइरहेको थियो ।

पृथ्वीनारायण शाहको राज्य विस्तार अभियानमा उपत्यकाका उद्यमी व्यापारीको मौन सहमति पुँजीको अन्तर्राष्ट्रिय चरित्रका कारणले नै पैदा भएको थियो । राज्य विस्तारपछि पनि धातुका सामान, हातहतियार, सुती र अन्य कपडा, चिनी, कागज, फलाम र तामाका शिल्पकारी र हस्तकारी उत्पादन भारत र तिब्बतमा निर्यात गरिन्थ्यो । सुगौली सन्धिपछि नेपाल अङ्ग्रेज-भारतको अर्धउपनिवेश भएपछि राष्ट्रिय उत्पादन अवरुद्ध भयो । दलाल र नोकरशाही पुँजीले औद्योगिक राष्ट्रिय पुँजीलाई अवरुद्ध गऱ्यो । अङ्ग्रेजले मेचीपूर्व अधीनमा लिएपछि, चीनमा पनि ब्रिटिशको आधिपत्य कायम भएपछि र सन् १९०४ देखि सिक्किमको चुम्बी उपत्यका हुँदै ल्हासासम्म व्यापारी मार्ग खोलेपछि तिब्बतसँगको नेपालको व्यापार गुम्न पुग्यो । फलस्वरूप राष्ट्रिय पुँजीको विकास पूरै अवरुद्ध भयो । तयारी वस्तु निर्यात गर्ने नेपाल तिनै वस्तु आयात गर्ने देश बन्न पुग्यो । आर्थिक विकासको मुख्य आधार औद्योगिकीकरण हो । यसका लागि राष्ट्रिय पुँजीको आवश्यकता पर्छ । प्रमुख उत्पादक शक्ति र प्रमुख उत्पादनको साधनलाई परिचालन गरेरमात्र राष्ट्रिय पुँजीको सिर्जना गर्न सकिन्छ । नेपालमा मुख्य उत्पादक शक्ति किसान र मुख्य उत्पादनको साधन भूमि हो । दुईतिहाइ श्रमशक्ति कृषिमा संलग्न भए पनि कूल गार्हस्थ

उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको भूमिका एकतिहाइमात्र छ। नेपालको आर्थिक विकासमा यो अन्तर्विरोध मुख्यरूपमा बाधक रहेको छ।

यो अन्तर्विरोधको हल गर्न निर्वाहमुखी कृषिको ठाउँमा कृषिको आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरण अपरिहार्य छ। यसका लागि कृषि क्षेत्रमा श्रमशक्तिको मात्रा घटाउन आधुनिक विधि र पद्धतिद्वारा श्रमशक्तिको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न जरुरी छ। यसले एकातिर उत्पादनमा वृद्धि गर्छ भने अर्कोतिर कृषिमा निर्भरता कम गरेर पुँजी सञ्चित गर्न सकिन्छ। यसरी सञ्चित पुँजीद्वारा शिल्पकारी, हस्तकारी, निर्माण हुँदै आधुनिक उद्योगको विकास गर्न सकिन्छ। अर्धसामन्ती र अर्धऔपनिवेशिक उत्पादन सम्बन्धका कारण नेपालमा यो प्रक्रिया सुगौली सन्धिपछि अवरुद्ध भएको छ। वर्तमानमा देखापरेको वैदेशिक व्यापार घाटा इतिहासको यही नकारात्मक सुगौली सन्धिको परिणाम थियो।

नेपालमा भूमिसुधारको माध्यमबाट भूमिमाथिको सामन्ती स्वामित्व अन्त्य र आधुनिक सिँचाइ र आधुनिक खेतीप्रणाली अवलम्बन गर्ने हो भने तराई मधेसमा रहेको सत्र प्रतिशत समथर भूभागबाट कृषि उत्पादनद्वारा राष्ट्रिय पुँजी सिर्जना गर्न सकिन्छ। आधुनिक कृषि प्रणालीको विकासले मुख्यतः चुरे, महाभारत र हिमाली रेञ्जमा जडिबुटी खेती र त्यसको प्रशोधन र निर्यातद्वारा राष्ट्रिय पुँजी विकास गर्न सकिन्छ। यसका साथै कृषि, साना जलविद्युत् र पर्यटनलाई एकीकृत गरेर राष्ट्रिय पुँजीको सिर्जना गर्न सकिन्छ। तराई मधेसको उत्तरी भागमा जैविक इन्धन उत्पादनको सम्भावनालाई प्रयोग गरेर पनि इन्धनको आवश्यकता परिपूर्ति गरेर राष्ट्रिय पुँजीको पूर्वाधार विकास गर्न सकिन्छ।

सामन्ती उत्पादन सम्बन्धको अन्त्य गरेर पुँजीवादी उत्पादन सम्बन्ध कायम भएपछि कृषिलाई उद्योगको स्वरूपमा नलगी औद्योगिकीकरण हुन सक्दैन। पुँजीवादको अन्तरवस्तु मालवस्तुको बृहत् उत्पादन हो। निर्वाहमुखी उत्पादनबाट उपयोग मूल्यमात्र सिर्जना हुन्छ। विनिमय मूल्य सिर्जना हुँदैन। माल हुनको लागि उपयोग मूल्य र विनिमय मूल्यको संयोजन हुनु जरुरी छ। यसका लागि कृषिको व्यावसायीकरण र औद्योगिकीकरण अनिवार्य छ। यसरी मात्र पुँजीको परिचालन, विस्तार र विकास हुन्छ। कृषि उत्पादनको प्रयोग दुई तरिकाले हुन्छ– प्रत्यक्ष उपभोग र अप्रत्यक्ष उपभोग। प्रत्यक्ष उपभोगको हिसाबले मात्रै उत्पादन गर्दा कृषि विकास र पुँजी निर्माणको प्रक्रिया मात्रात्मक (अङ्कगणितीय) हुन्छ। र, अप्रत्यक्ष उपभोग्य वस्तुको उत्पादन गर्दा कृषिको विकास र पुँजीको निर्माण र विस्तार गुणात्मक (ज्यामितीय) हुन्छ। त्यसैले पुँजीको निर्माण र विस्तारको तीव्रता तथा रोजगारीको रचना र विस्तार गर्न उद्योगजन्य कृषिले सर्वाधिक महत्त्व राख्दछ। यसर्थ, राज्यले यस क्षेत्रलाई विशेष प्राथमिकता दिनुपर्छ।

कृषिजन्य उद्योगको विकास गर्न ठूलो मात्रामा लगानी गर्नुपर्छ। कृषिको औद्योगिकीकरण गर्न राम्रो सम्भावना भएका क्षेत्र र बाली तथा वस्तुहरूमा प्राथमिकता दिएर उद्योग स्थापना गर्नुपर्छ। निर्वाहमुखी कृषि व्यवस्थामा विकास गरी औद्योगिकीकरण प्रक्रियामा उत्पीडित किसानहरू लाभान्वित हुने अवस्था सिर्जना गर्नुपर्छ।

कृषि र उद्योग एकअर्कासँग घनिष्ठ रूपले जोडिएका छन् । यसको अन्तरसम्बन्ध चक्रीय प्रणालीमा हुने गर्छ । कृषि उत्पादनको वृद्धिले पुँजीको सिर्जना गर्छ । र, त्यो पुँजीलाई कृषिजन्य उद्योगमा लगानी गरेपछि त्यो उद्योगको लागि कृषिजन्य कच्चापदार्थ आवश्यक पर्छ । यस्ता कच्चापदार्थको उत्पादन गर्दा पुनः पुँजीको सिर्जना हुन्छ र त्यो पुँजीले पुनः कृषिजन्य उद्योग निर्माण गर्न सकिन्छ । कृषिबाट सिर्जित पुँजीलाई उत्पादनका साधनको निर्माण गर्ने उद्योगमा लगानी गरेपछि आधुनिक उत्पादनका साधन उत्पादन हुन्छन् । ती आधुनिक र उन्नत उत्पादनका साधनको प्रयोगले उत्पादक शक्तिको विकाससँगै उत्पादकत्व र उत्पादनमा गुणात्मक वृद्धि गर्न सकिन्छ । त्यो उत्पादन वृद्धिले समग्र (macro) पुँजीको सञ्चय बढाउँछ, त्यो पुँजी पुनः उत्पादनका साधन निर्माण गर्न परिचालित हुन्छ । जसले उत्पादन गरेका नयाँ उत्पादनका साधन प्रयोग गरेर कृषिलगायत समग्र उत्पादनमा अझ गुणात्मक परिणाम हासिल हुन्छ । यो चक्रीय प्रणाली नियमअनुसार निरन्तर निम्न स्तरबाट उच्च स्तरमा विकास हुन्छ । राष्ट्रिय पुँजी वृद्धि गरी औद्योगिकीकरणलाई तीव्रता दिन कृषि क्षेत्र एउटा मुख्य क्षेत्र हो । यस सन्दर्भमा तलका कुराहरू गर्नुपर्छ :-

७.१ **कृषि उपकरण, मल र बीउ उत्पादन** :-

राज्यले औद्योगिक नीतिमार्फत कृषि उपकरण, मल, बीउ उत्पादनलाई निजी, सार्वजनिक र साझेदारीमार्फत अगाडि बढाउनुपर्छ । यस्ता उद्योगलाई कर छुट, सञ्चालनमा सहुलियत प्रदान गर्नुपर्छ । स्वस्थ्य प्रतिस्पर्धा तथा गुणस्तरलाई कायम राख्ने सुनिश्चितता प्रदान गर्नुपर्छ ।

७.२ **कृषि र पर्यटनको एकीकृत परिचालन** :-

नेपालमा कृषि विकासको सम्भावना प्रचूर छ । कृषिलाई पर्यटनसँग जोड्न सकिने आधारहरू प्रशस्त छन् । कृषि फार्म र किसानको प्रत्येक घरलाई रिसोर्टमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । अर्थात् एकमा दुईको विधि सहजै प्रयोग गर्न सकिन्छ । पर्यटनलाई कृषिसँग जोड्न विभिन्न प्रकृतिका कृषि फार्महरूमा पर्यटकहरूलाई मनोरम वातावरण प्रदान गरी युवाहरूको विदेश पलायनलाई रोक्न सकिन्छ । विश्वको सर्वोच्च शिखरदेखि लिएर विश्वप्रसिद्ध नेपाली कला (वास्तुकला, शिल्पकला, हस्तकला, चित्रकला) उद्योगलाई यससँग जोड्ने प्रचूर सम्भावना छ । कृषि अनुसन्धान, अर्गानिक खेती प्रणाली, पर्यटन खेती (Tourism farming) मार्फत कृषिलाई पर्यटनसँग जोड्ने योजना ल्याउनुपर्छ ।

७.३ **जैविक खेती** :-

जैविक खेतीले पर्यावरणीय सन्तुलन एवम् पर्यटन प्रबर्द्धन र निर्यातबाट वैदेशिक मुद्रा र पुँजी आर्जन गर्न नेपालका लागि सर्वाधिक महत्त्व राख्दछ । नेपाल सगरमाथाको काखमा अवस्थित हुनाले पर्यावरणीय हिसाबले यहाँको जैविक कृषि उत्पादनप्रति अन्तर्राष्ट्रिय आकर्षण

रहेको छ । दुई ठूला औद्योगिक राष्ट्रको बीचमा रहेकाले जैविक उत्पादनका लागि बजारको ठूलो सम्भावना छ । विकसित देशहरूबाट आउने पर्यटकहरू स्वभावैले स्वास्थ्यप्रति सचेत हुन्छन् । जैविक कृषि उत्पादनप्रति उनीहरूको रुची हुन्छ । यसप्रकारका खेतीका केन्द्रहरू पर्यटकहरूका लागि आकर्षक पनि बन्दछ । यस्ता हरेक कृषि फार्म, फार्म हाउस र निजी घर पर्यटकका लागि आकर्षक रिसोर्ट बन्दछन् । जैविक प्रविधिबाट उत्पादित वस्तुहरू अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा ठूलो मात्रामा खपत हुने भएकाले निर्यातको राम्रो सम्भावना हुन्छ । यसलाई प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाउनुपर्छ ।

७.४ **जोनिङ प्रणाली** (Zoning system) :-

यसले उत्पादनमा दक्ष जनशक्ति, प्रविधि र विशेषज्ञलाई केन्द्रित गर्नुका साथै अनुसन्धानलाई पनि सहज बनाउँछ। प्रचार र बजारलाई व्यवस्थित र उद्यमीलाई आकर्षित गर्छ। यसले उत्पादन वृद्धिमात्र गर्दैन, कृषिको व्यावसायीकरण र औद्योगिकीकरण गरेर रोजगारीका अवसरहरूलाई पनि वृद्धि गर्छ । जैविक कृषि, उद्योगजन्य उत्पादन र मुख्य अन्नबालीका उत्पादनका क्षेत्रहरू निश्चित गरिदिनुपर्छ । मुख्यतः हिमाल र लेकमा जैविक कृषि, जडिबुटी र पशुपालन, पहाडी क्षेत्रको फाँटहरूबाहेकका भूभागमा चिया, कफी, अलैंची, फलफूल र तरकारी तथा तराई-मधेसमा उद्योगजन्य बाली उखु, जुट, मुख्य अन्नबाली धान, मकै, गहुँ र तेलन आदिको उत्पादन क्षेत्र छुट्ट्याउन सकिन्छ ।

७.५ **खाद्य भण्डारण र सुरक्षा :–**

नेपालमा एक त उत्पादन कम, अर्को उत्पादित खाद्य सामग्रीको वैज्ञानिक भण्डारण नहुँदा उत्पादित वस्तु सुरक्षित भण्डारण नहुने वा सड्ने हुनाले खाद्यसङ्कट बढ्नेमात्र होइन, कृषिको व्यावसायीकरणमा पनि व्यवधान पैदा हुने गर्छ। यसका लागि कोल्ड स्टोरेज र वैज्ञानिक गोदाम प्रणाली (Storage System) आवश्यक हुन्छ। मुसा र कीराहरूबाट पनि जोगाउनुपर्ने हुन्छ । यस प्रयोजनका लागि सहकारी, निजी उद्यमी र सरकारी पहलमा आधुनिक भण्डारणको सञ्जाल टोल, गाउँ, इलाकामा निर्माण गर्नुपर्छ। यसले खाद्यसुरक्षामात्र होइन, उत्पादनको राम्रो मूल्य लिने अनुकूलता पनि पैदा गर्छ । सामूहिक भण्डारणले अलगअलग भण्डारणको खर्चमा पनि कमी ल्याउँछ। उत्पादन अनुपातमा भण्डारण क्षेत्र निर्धारण गर्ने र त्यसको विकासका लागि आवश्यक आधार तयार गर्न र आवश्यक पुँजीको व्यवस्था गर्न प्राथमिकता दिनुपर्छ ।

७.६ **खाद्यान्नको समुचित उपयोग :–**

नेपालमा खाद्यान्नको वैज्ञानिक उपभोगबारे परम्परागत र विशुद्ध व्यावहारिक प्रचलन व्याप्त छ । मानव जीवनका लागि कुन कुन तत्त्व र कतिकति मात्रा आवश्यक छ भन्ने कुरा नगण्यलाई मात्र थाहा छ । खानपानसम्बन्धी व्यवहारिक अनुभवलाई सैद्धान्तिकीकरण गर्ने काम भएको छैन । एकथरीले विकसित देशहरूको अन्धानुकरण गरेर नेपाली विशेषतालाई ख्याल

नगर्दा विज्ञानको अवैज्ञानिक अभ्यास गरिरहेका छन् भने अर्कोथरीले आफ्नै सीमित अनुभवलाई पूर्ण ठानेर विज्ञानको एकाङ्गी प्रयोग गरी विज्ञानलाई एकअर्का विरुद्ध उभ्याएर दुरुपयोग गरिरहेका छन् । यसरी एकथरी जडसूत्रवादी र अर्कोथरी अनुभववादी बनेका छन् । यी दुइटै गलत चिन्तनबाट मुक्त भएर खाद्यान्नको वैज्ञानिक प्रयोग गर्नुपर्छ । खानपान बानीलाई वैज्ञानिकीकरण गर्ने कार्ययोजना कृषि तथा स्वास्थ्य क्षेत्रले एकीकृत रूपमा गर्नुपर्छ । यसका लागि खाद्यान्न बालीहरूको उचित प्रशोधन र विश्लेषण गरेर त्यसको महत्त्वबारे व्यापक प्रचारप्रसार गर्नुपर्छ ।

७.७ **कृषि फार्म** :-

सहकारी तथा निजी क्षेत्रबाट हुने कृषि फार्मलाई प्राथमिकतामा राखेर यसको परिचालन तथा विस्तारमा छुट्टै व्यवस्था गर्नुपर्छ । कृषिमा व्यावसायीकरण गर्न तथा उत्पादनकरण वृद्धि गरी राष्ट्रिय पुँजी निर्माण गर्न ठूलाठूला कृषि फार्म आवश्यक पर्छन् । यस्ता फार्ममा मजदुरको हिस्सासमेत सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।

७.८ **रोजगारी** :-

नेपालमा अहिले १० प्रतिशत पूर्ण बेरोजगार, ६० प्रतिशत अर्ध बेरोजगार वा छद्म बेरोजगार र वैदेशिक रोजगारको सङ्ख्या ३० लाखभन्दा बढी छ । भूमिसुधारको मुख्य उदेश्य कृषि उत्पादकत्व र उत्पादन वृद्धि गरेर राष्ट्रिय पुँजीको सिर्जना गर्नु हो । राष्ट्रिय पुँजीको निर्माण कृषिको व्यवसायीकरण र औद्योगिकीकरणबाट मात्र सम्भव हुन्छ । यसरी निर्वाहमुखी कृषिको ठाउँमा माल (Commodity) उत्पादन अर्थात् व्यावसायिक कृषि अवलम्बन गर्नुका साथै कृषिजन्य र अन्य स्वदेशी कच्चा पदार्थमा आधारित उद्योगहरूको विकासले रोजगारीको चक्रीय विस्तार गर्न सकिन्छ । यो प्रयोजनका लागि आधुनिक विधि र प्रविधि प्रयोग गर्नुपर्छ । आधुनिकीकरणको लागि दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता पर्छ । यो जनशक्तिको निर्माणले आधुनिक रोजगारीका लागि आधार तयार गर्छ । कृषि र उद्योगलाई एकअर्कासँग जोडेर रोजगारीका अवसरहरू अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ । पर्यटन र जडिबुटी प्रशोधन उद्योग र विद्युत् उत्पादनसँग कृषिलाई जोडेर विदेशतिर पलायन हुने युवाहरूलाई देशभित्रै रोजगारी प्रदान गर्न सकिन्छ । व्यावसायिक प्रकारका खेती चिया, अलैंची, चिराइँतो, उखु, जुट, सूर्ती, कुरिलो र फलफूल उत्पादन गरेर पनि रोजगारी सृष्टि गर्न सकिन्छ । नेपालमा अर्ध-बेरोजगारको अर्थात् छद्म बेरोजगारी (disguised unemployment) को समस्या चुनौतीपूर्ण छ । कृषिको पूरकको रूपमा घरेलु उद्योगको परिचालन गरी ग्रामीण क्षेत्रको जीवनस्तर उठाएर लुकेको बेरोजगारीको समस्या हल गर्न सकिन्छ । कृषि मजदुरहरूलाई औद्योगिक मजदुरसरह सुविधा दिएर शहरमा बढिरहेको बेरोजगारको चापलाई घटाउन सकिन्छ । गाउँ र शहरबीचको असमानतालाई पनि घटाउनुपर्छ । गाउँमा पनि सुविधाहरू पुऱ्याउने कुरामा ध्यान दिइएन भने ग्रामीण क्षेत्रमा रोजगारीका अवसरहरू हुँदाहुँदै शहर पलायन हुने प्रक्रिया बढ्दछ । यसका लागि उद्योगका केन्द्रहरू विकेन्द्रित हुनुपर्छ । यसो गरियो भने ग्रामीण उत्पादनका लागि बजार सुगम हुनेछ । र, ग्रामीण क्षेत्रमा बेरोजगारी अन्त्य गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ ।

परिच्छेद ८

भूमि प्रशासन तथा व्यवस्थापन

नेपालमा अहिले अभ्यास भइरहेको भूमि प्रशासन र व्यवस्थापन सामन्तवाद र साम्राज्यवादको गठबन्धनमा आधारित छ। सामन्तवादी पछौटे सोच परम्पराको दास बनिरहेको छ र कथित अग्रगामी पुँजीवादी सोच साम्राज्यवादी विकृतिको दास बनिरहेको छ। फलस्वरूप नीति, योजना, कार्यक्रम र कार्यान्वयनबीच एकआपसमा तादाम्यता छैन । एउटा शाखा र अर्को शाखाबीच समन्वय र तालमेल छैन । विधान र कानुन एकअर्कासँग बाझिरहेका छन् । कतिपय विषयमा पुराना सामन्ती विधि र कानुनहरू यथावत् छन् । कतिपय साम्राज्यवादले लादेका अव्यवहारिक नीति र नियमहरू कार्यान्वयनमा जाँदा न हाँसको चाल न बकुल्लाको चाल भइरहेको छ । भूमि प्रशासन र व्यवस्थापनको पक्ष लहडको शिकार बनेका छन् । हाम्रो आफ्नै स्वाभाविक विकासलाई अन्य देशको अन्धानुकरण गरेर अवरुद्ध गरिएको छ । भाङ्ग्राको टोपीमा गुयँलाको फूल भएको छ। कथित सहयोगको नाममा आएका विदेशी अनुदान भ्रष्टाचार र कमिशनको स्रोत बनेको छ। समग्रमा भूमि प्रशासन र व्यवस्थापन सामन्तवादको बचाउ गर्ने र साम्राज्यवादको सेवा गर्ने औजार बनेको छ । जसको मार नेपाली किसानहरूले भोग्नुपरेको छ। राज्यसत्तामा सामन्तवर्गको वर्चस्व कायम रहँदासम्म साम्राज्यवादको हस्तक्षेप जारी रहन्छ। भूमिसुधार र कृषि विकास जनता भुल्याउने र सत्ता टिकाउने 'मीठो' नारा बनिरहन्छ । त्यसैले भूमि प्रशासन र व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन राज्यसत्ताको प्रतिगामी अन्तरवस्तुमाथि प्रहार गरेर जनमुखी नीति, विधि र प्रशासन कायम गर्नुपर्छ। यसलाई ठोकठाक गरेर कामचलाउ बनाउनेमात्र होइन, पूरै सच्याउनु (Overhaul) पर्छ ।

१. भूमि प्रशासन र व्यवस्थापनमा राजनीतिक परिर्वनलाई सम्बोधन गर्ने गरी नयाँ नीति, नियम र कानुनको तर्जुमा गर्नुपर्छ । भूमि प्रशासनलाई प्राथमिकताका साथ समानुपातिक र समावेसी बनाउनुपर्छ ।
२. भूमि र कृषि विकाससँग सम्बन्धित सबै मन्त्रालय र मातहतका निकायहरूलाई केन्द्रीकृत र एकीकृत गरी नयाँ मन्त्रालयको संरचना तयार गर्नुपर्छ। भूमिसुधार, वन, कृषि, सिँचाइ, वातावरणलगायतका सम्बन्धित मन्त्रालय समावेश गरी भूमि तथा कृषि विकास र पर्यावरण मन्त्रालय गठन गर्नुपर्छ।
३. एउटा शक्तिशाली संवैधानिक भूमि आयोग बनाउनुपर्छ । यसको संरचना राज्य र जिल्लास्तरमा स्थायी हुन्छ। भूमिसुधार कार्यान्वयनको अवधिभरि यो आवश्यकताअनुसार

स्थानीय तहसम्म हुनसक्छ । आयोगको काम मुख्यतः जमिनको स्वामित्व, भू-उपयोग र कृषि विकासको सवालमा हुनेछ ।

४. भूमि आयोगको कामलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि केन्द्रीय न्याय प्रणालीसँग जोडिने गरी अभियान अवधिभरका लागि फिल्डमै निर्णय गर्ने अधिकारसम्पन्न भूमि अदालत गठन गर्ने । यसका लागि राज्यले घुम्ती सुरक्षा निकायको छुट्टै सञ्जाल निर्माण गर्ने । अनुसन्धान र न्याय सम्पादन प्रक्रियामा राजनीतिक दलका आधिकारिक स्थानीय प्रतिनिधिहरूलाई समावेश गर्नुपर्छ ।

५. सार्वजनिक-निजी साझेदारीको नीतिमा आधारित केन्द्रीय बैङ्किङ प्रणालीसँग जोडिने गरी भूमि व्यवस्थापन कोष स्थापना गर्नुपर्छ । हरेक किसान परिवारले आफ्नो वार्षिक कृषि उत्पादनको १० प्रतिशत बराबर रकमको शेयर अनिवार्य रूपमा लिने व्यवस्था हुनुपर्छ ।

६. भूमि व्यवस्थापन कोषको लागत र व्यवस्थापनमा केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म कृषि तथा पशुबीमा संस्था स्थापना गर्नुपर्छ ।

७. स्वामित्वको प्रमाणपत्र परिवारभित्रका सबै महिला र पुरुषको नाममा संयुक्त रूपमा दिने । यसमा उक्त परिवारको नाममा रहेको सबै प्रकारका जग्गाको विस्तृत विवरण उल्लेख हुनुपर्छ । यसबाट 'एक परिवार एक लालपूर्जा' कायम हुन्छ ।

८. भूमिसम्बन्धी तथ्याङ्क प्रणालीलाई एकीकृत र केन्द्रीकृत गरी सम्पूर्ण अभिलेखलाई कम्प्युटराइज्ड गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

परिच्छेद ९

निष्कर्ष तथा सुझाव

स्वाधीन, शान्त र समुन्नत नयाँ नेपालको निर्माण गर्न नेपाली जनताको चाहनाअनुसार भूमिसुधारको कार्यक्रमलाई सफल पार्नु अत्यावश्यक भएको छ । भूमिसुधारका तीन आधारभूत पक्षहरू भू-उपयोग र वर्गीकरण, भू-स्वामित्वको सवाल तथा कृषि विकास हुन् ।

भूमिसुधारको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि भू-उपयोगको आधारमा भूमिको वर्गीकरण प्राथमिक कार्य हो । यसको आधारभूत मान्यता उत्पादकत्व वृद्धि, पर्यावरणीय सुरक्षा, योजनाबद्ध बस्ती विकास तथा औद्योगिकीकरण हो । भूमिको सही वर्गीकरण, वैज्ञानिक अभिलेख प्रणाली, त्यसको उपयोगको प्रष्ट नीति र विधि तर्जुमा गर्नुपर्छ । यसर्थ, जुन भूमि जेका लागि उपयुक्त हुन्छ, सोही आधारमा वर्गीकरण गर्नुपर्छ । वैज्ञानिक भू-उपयोगको नीति लागू गर्नुपर्छ । पर्यावरणलाई ध्यानमा राख्दै कृषि, उद्योग, पशुपालन, बसोबास र जङ्गलका लागि अलगअलग जमिन छुट्ट्याउनुपर्छ । बस्तीहरूलाई सम्भव भएसम्म केन्द्रित गरी शहरीकरणलाई व्यवस्थित गर्नुपर्छ । माटो, हावापानी र भौगोलिक धरातलअनुरूप बालीनाली छनोट गर्नुपर्छ । कृषिको व्यावसायीकरणलाई केन्द्रविन्दु बनाएर Zoning System को नीति र विधि अवलम्बन गर्नुपर्छ । पहिरो र भूक्षय रोक्न चुरे र महाभारत क्षेत्रका अवैज्ञानिक बस्तीहरूलाई अन्यत्र सार्नुपर्छ । त्यहाँबाट बग्ने नदीहरूले कटान तथा क्षति गरेको समथर भूभागमा तटबन्धन गरी उकास भएको जमिन सट्टाभर्ना दिनुपर्छ । ती क्षेत्रमा वन्यजन्तु संरक्षण, पर्यटन प्रबर्द्धन र जडिबुटी उत्पादन गर्नुपर्छ ।

भू-स्वामित्वको समस्या भूमिसुधारको सबैभन्दा जटिल प्रश्न हो । जोसँग श्रमशक्ति छ, त्योसँग जमिन र पुँजी छैन । जोसँग जमिन र पुँजी छ, त्यो उत्पादन प्रक्रियामा सहभागी हुँदैन र उसको कृषि विकासमा कुनै रुची छैन । यसले कृषि उत्पादनको क्षेत्रमा ठूलो अन्तरविरोध सृष्टि गरेको छ । जमिन प्रकृतिप्रदत्त भएकोले यो अन्तरविरोधको हल गर्न भूमिमा जोत्नेको अधिकार सुनिश्चित हुनुपर्छ र अनुपस्थित भू-स्वामीलाई जमिनबाट अलग गर्नुपर्छ । यसका लागि सामन्ती भू-स्वामित्वका सबै स्वरूप र सम्बन्ध (बन्धन) को अन्त्य गर्नुपर्छ ।

अहिलेकै स्थितिमा पनि खेती भएको, बाँझो र थप खेतीयोग्य बनाउन सकिने जमिन वास्तविक कृषि परिवारमा समान वितरण गर्ने हो भने प्रत्येक परिवारलाई करिब १ हेक्टर (१.५ बिघा वा २० रोपनी) जमिन पुग्ने देखिन्छ । त्यसैले खेती गर्न चाहने सुकुमबासी तथा भूमिहीन किसानको पहिचान गरी उनीहरूलाई प्रतिपरिवार कम्तिमा १० कट्ठा (करिब ७ रोपनी) र अन्यलाई आवासका निम्ति कम्तिमा १ कट्ठा (करिब १२ आना) जमिन उपलब्ध गराइ विशेष

कार्यक्रम अन्तर्गत भू-उपयोगका आधारमा भूमिको वर्गीकरण अगावै गणतन्त्रको उपहारस्वरूप एकपटक भूमिहीनताको अन्त्य गर्नुपर्छ ।

महिलाहरूलाई दोस्रो दर्जाको नागरिक बनाउने प्रचलनको अन्त्य हुनुपर्छ । जमिनमाथि उनीहरूको अधिकार प्राथमिकतासहित सुनिश्चित गरिनुपर्छ । पैतृक सम्पत्तिमा छोरीलाई पनि समान अंशियार बनाइनुपर्छ । परिवारका मूली महिला र पुरुष दुवैको संयुक्त नाममा लालपूर्जा बनाउनुपर्छ । तर, विवाहित महिलाको नाममा एकल लालपूर्जा बनाएमा कुनै कानुनी अवरोध नहुने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

अमानवीय जीवन बिताउन बाध्य पारिएका, जनसङ्ख्याको उल्लेख्य हिस्सा ओगटेका र ऐतिहासिक सर्वहाराको सम्मानित विरासत बोकेका दलित भूमिको स्वामित्वबाट मूल रूपमा वञ्चित छन् । जमिनको पुनर्वितरण गर्दा उनीहरूलाई अग्रस्थानमा राखिनुपर्छ । गरिब र भूमिहीन दलितलाई खेती गर्ने जमिन उपलब्ध गराउँदा अन्य भूमिहीनको डेढी (५० प्रतिशत बढी) व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

पृथ्वीनारायण शाहको राज्यविस्तार अभियानको क्रममा भू-स्वामित्व खोसिएका आदिवासी-जनजाति र मधेसीको अधिकारलाई पुनर्स्थापित नगरेसम्म न त देशको कृषि क्षेत्रको विकास हुनसक्छ, न त राष्ट्रिय एकता मजबुत हुनसक्छ । त्यसैले आदिवासी-जनजाति र मधेसीको गुमेको अधिकार स्थापित गरेर उनीहरूलाई क्षतिपूर्तिको सिद्धान्तअनुरूप विशेष व्यवस्था गरिनुपर्छ । आदिवासी-जनजाति र मधेसीलाई क्षतिपूर्तिवापत् निश्चित रकम भूमि व्यवस्थापन कोषको शेयरको रूपमा प्रदान गर्नुपर्छ ।

१५औं-१६औं शताब्दीको भू-दास प्रथाको नेपाली संस्करण बँधुवा मजदुरका रूपमा विद्यमान कमैया, हलिया, कमलरी, हरुवा, चरुवाजस्ता लज्जास्पद प्रचलनको पूर्ण रूपमा अन्त्य गरिनुपर्छ । उनीहरूले जसको जमिन जोतेको हो वा जसको घरमा काम गरेको हो, तिनै भूमिपतिको जमिनमा उनीहरूको हक कायम गरिनुपर्छ । अधिकतम हदबन्दी तोक्दा निस्कने बढी जमिन राज्यको स्वामित्वमा ल्याएर प्राथमिकताका आधारमा उनीहरूलाई वितरण गर्नुपर्छ । उनीहरूको परिवारका सदस्यलाई निःशुल्क उच्चशिक्षा र रोजगारीको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

सामान्यतया एउटा कृषि परिवारले आफ्नो श्रमशक्ति प्रयोग गरेर खेती गर्न सक्ने जमिनमात्र राख्न पाउने गरी हदबन्दी तोक्नुपर्छ । विशिष्ट अवस्थामा बाहेक जमिन आर्जन गर्न कुनै पनि श्रम र लगानी नगरेका सामन्त-जमिनदार (जसको कुनै क्षति भएकै छैन) लाई हदबन्दीभन्दा माथिको जमिनको क्षतिपूर्ति दिनु उचित हुन्न ।

दर्ता भएका मोहीलाई हिस्सा छुट्ट्याएर, दर्ता नभएका मोहीलाई उनीहरूको हिस्सा दिलाएर, बेदखल भएका दर्ता वा बेदर्ता मोहीलाई क्षतिपूर्ति दिलाएर जमिनमाथिको द्वैध स्वामित्वको अन्त्य गर्नुपर्छ । मोहीले पाएको क्षतिपूर्तिको रकम बराबरको कृषि विकास कोषको शेयर प्रदान गर्नुपर्छ ।

राज्यलाई धर्मबाट अलग गर्नुपर्छ । सबै प्रकारका गुठीको जमिन राज्यको अधीनमा लिई जोताहा किसानहरूको हिस्सा तोकिएबमोजिम उनीहरूलाई प्रदान गर्नुपर्छ ।

सत्ता र शक्तिको प्रयोग गरेर व्यक्तिले जालसाँजी गरी नापी गराएको सार्वजनिक जमिन राज्यको अधीनमा ल्याउने र बिक्री गरिसकेको भए राज्यले सम्बन्धित व्यक्तिबाट क्षतिपूर्ति असुल गर्नुपर्छ । वास्तविक सुकुमबासीहरूको पहिचान गरी उनीहरूले बसोबास गर्दै

आएको जमिन उनीहरूकै नाममा दर्ता गर्नुपर्छ तर बसोबासलाई वैज्ञानिक बनाउँदा उक्त जमिन अपुग भएमा अन्यत्र व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

उद्योग-व्यवसाय र पर्यटनको लागि राज्यले जमिनको व्यवस्था गर्नुपर्छ । हाल उद्योग, व्यवसाय र पर्यटनमा प्रयोग भइरहेको जमिन हदबन्दीभन्दा माथि परे त्यो जमिन राज्यको स्वामित्वमा रहनुपर्छ र सम्बन्धित उद्यमीले राज्यले निर्धारित गरेको सर्तभित्र रहेर उपयोग गर्ने अधिकार पाउनुपर्छ ।

कुनै पनि बहानामा प्रकृतिप्रदत्त उत्पादनको साधन जमिन पूर्णतः बाँझो राख्नु वा वैधानिकताका लागि झारामेटाइ खेती गर्नु राष्ट्र र जनताप्रति अनुत्तरदायी काम भएकोले राज्यले यसमा पूरै बन्देज लगाउनुपर्छ । दुई वर्ष बाँझो राखिएको जमिन राष्ट्रियकरण गर्नुपर्छ ।

अन्य पेसामा संलग्न व्यक्ति उही समयमा कृषि पेसामा पनि संलग्न हुने वर्तमान प्रचलनलाई निरुत्साहित गरिनुपर्छ । एक व्यक्ति एक पेसाको वैज्ञानिक मान्यतालाई स्थापित गर्नुपर्छ ।

सामन्ती भू-स्वामित्वका सबै स्वरूपहरू अन्त्य गरेपछि कृषि उत्पादकत्व र उत्पादन स्वतः वृद्धि हुन सक्दैन । यसले त निराशामा रहेको किसानलाई ऊर्जाशील मात्र बनाउन सक्छ । त्यसैले कृषि उत्पादन वृद्धिका लागि आधुनिक विधि र प्रविधि (कृषि औजार, मलखाद, बीउ-बिजन, चक्लाबन्दी, सिँचाइ, सहकारी र फार्मिङ, सूचना-सञ्चार, यातायात र बजार आदि) निर्माण र परिचालन गर्नुपर्छ ।

कृषि विकास गर्न सिँचाइलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्छ । नेपालको समग्र जमिनको सिँचाइको लागि दीर्घकालीन, मध्यकालीन र अल्पकालीन योजनाको तर्जुमा गर्नुपर्छ र मुख्यत हिमनदीबाट विद्युत् उत्पादनका साथै सिँचाइका सम्भावित सबै स्रोतहरूको एकीकृत परिचालन गर्नुपर्छ ।

कृषिमा उत्पादनका तीन क्षेत्र– सहकारी (Co-operative), सार्वजनिक (Public) र निजी वा कम्पनी (Private) लाई प्रतिस्पर्धात्मक बनाउनुपर्छ । उत्पादन सहकारीलाई प्रोत्साहित गर्न यसमा संलग्न किसानहरूलाई विशेष छुट र सेवाहरू दिनुपर्छ ।

सबै प्रकारका कृषि श्रमिकहरूमाथिको परम्परागत शोषण र उत्पीडन अन्त्य गरी उनीहरूको पेसालाई औद्योगिक मजदुरको जस्तै संस्थागत गरिनुपर्छ । कृषि पेसा र कृषि श्रमिकलाई मर्यादित बनाउनुपर्छ ।

कृषि र पर्यटनलाई एकअर्कासँग जोड्नुपर्छ । यसअनुरूप ग्रामीण क्षेत्रमै रोजगारीको सृष्टि गरी युवाहरूको विदेश पलायनलाई रोक्नुपर्छ । कृषिलाई उद्योगसँग जोड्नुपर्छ । उद्योगजन्य कृषि उत्पादनलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्छ । कृषि उत्पादन मानव अस्तित्वको लागि अनिवार्य भएकोले कृषि विकासको लागि व्यावसायिक उत्पादनका आधार खडा गर्न राज्यले किसानहरूलाई अनुदान दिनुपर्छ । कृषिजन्य उद्योगलाई प्रोत्साहित गर्न अनुदान र अन्य उद्योगसँग प्रतिस्पर्धा गर्न संरक्षणको विशेष व्यवस्था गर्नुपर्छ । राज्यले विशेष व्यवस्था गरेर कृषि भूमि, बाली र उपजको बीमा अनिवार्य गराउनुपर्छ ।

कृषिको व्यावसायीकरण गर्दै राष्ट्रिय पुँजीको सिर्जना गर्नुपर्छ । निर्यातमूलक प्राङ्गारिक (Organic) खेतीलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । कृषिबाट सिर्जित राष्ट्रिय पुँजीको मातहतमा वैदेशिक पुँजी परिचालन गरी औद्योगिकीकरणको ढोका खोल्नुपर्छ । तर, औद्योगिकीकरणको एकीकृत

कार्ययोजना तयार गर्दा जलवायु परिवर्तनको कुरालाई पनि ध्यान दिनुपर्छ । विकसित देशहरूको कारणले जलवायु परिवर्तनमा भएको असरलाई रोक्न हाम्रोजस्तो देशको औद्योगिकीकरणको प्रक्रिया अवरुद्ध गर्ने हस्तक्षेपकारी नीतिविरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने कुरालाई प्राथमिकता दिँदै पर्यावरण-मैत्री उद्योग स्थापनालाई प्राथमिकता दिनुपर्छ ।

कृषि विश्वविद्यालयको स्थापना गरेर मुख्यतः बहुप्राविधिक (Polytechnical) शिक्षालाई ग्रामीण तहसम्म विस्तार गर्नुपर्छ । कृषिमा आधुनिक प्रविधि र विधिको विकासका लागि बृहत् अनुसन्धानशाला र कृषि औजार कारखानाको स्थापना प्राथमिकताका साथ गरिनुपर्छ ।

परम्परागत भूमि प्रशासनलाई आधुनिकीकरण गरी चुस्त-दुरुस्त बनाउनुपर्छ । भूमि प्रशासनलाई सहज र सरल बनाई आमकिसानको पहुँचभित्र राख्नुपर्छ । भूमिको व्यवस्थापन गर्न र कृषि विकासका लागि आवश्यक पुँजी उपलब्ध गराउन कृषि क्षेत्रमा संलग्न सबैको आय र बचतलाई भूमि व्यवस्थापन कोषमा केन्द्रित गर्नुपर्छ । यसले कृषिको व्यावसायीकरण र औद्योगिकीकरणलाई विकास र विस्तार गर्न मार्गप्रशस्त गर्नेछ ।

संविधानमा राज्यको निर्देशक सिद्धान्त सामन्ती उत्पादन सम्बन्धको अन्त्यको सुनिश्चितता गर्ने हुनुपर्छ । भूमि प्रकृतिप्रदत्त उत्पादनको साधन भएकोले यसलाई निजी सम्पत्तिको रूपमा बुझ्ने अवैज्ञानिक सोचाइ र व्यवहारमा परिवर्तन गर्न भूमिलाई राज्यको सम्पत्तिको रूपमा उल्लेख गर्नुपर्छ । वर्तमानमा प्रचलित भूमिको बेचबिखनलाई उपयोगको हस्तान्तरणको रूपमा परिभाषित गर्नुपर्छ ।

भूस्वामित्व, भू-उपयोग, कृषि विकास, कृषि व्यवसाय र उद्योगसँग सम्बन्धित सबै विवादहरूको समाधान गर्न शक्तिशाली भूमि अदालत केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म स्थापना गरिनुपर्छ । भूमिसम्बन्धी सबै समस्याको पहिचान गरी समाधानका उपाय पत्ता लगाई कार्यान्वयन गर्नका लागि शक्तिसम्पन्न भूमि आयोग गठन गरिनुपर्छ । देशलाई औद्योगिक राष्ट्रमा बदल्न भूमिसुधारको कार्यान्वयन प्रमुख सर्त हो । तर, यतिबेला दलाल र नोकरशाही पुँजीपतिको एकछत्र बोलवाला छ । प्रतिगामी अन्तर्वस्तु भएको यसप्रकारको पुँजीलाई राष्ट्रिय पुँजीको अधीनमा नराखेसम्म नेपालमा पुँजीवादको विकास कोरा कल्पनाजस्तै हुनेछ ।

त्यसैले नेपालमा एकपटक भूमिसुधारको माध्यमबाट राष्ट्रिय औद्योगिक जागरण पैदा गर्नुपर्छ । यसका लागि केन्द्र र राज्यको भूमिकालाई ठोस गरेर एकीकृत कार्यक्रम चलाउनुपर्छ । दुई वर्षभित्र भूउपयोग र भूस्वामित्व तथा थप तीन वर्षभित्र कृषि विकाससम्बन्धी कामहरू सम्पन्न गर्ने गरी केन्द्र र राज्यले कम्तिमा पाँच वर्ष आफ्ना सम्पूर्ण कामको केन्द्रविन्दु भूमिसुधारलाई बनाउनुपर्छ । कृषि क्षेत्रलाई आकर्षक, सम्मानित र फलदायी बनाउन **"सबै अवसर किसान र कृषि विकासका लागि, वैज्ञानिक भूमिसुधार नयाँ नेपालका लागि"** भन्ने नारा तय गरी अभियान सञ्चालन गर्नुपर्छ । यस अभियानमा कृषि, पर्यटन र विद्युतीकरण कार्यक्रमलाई एकीकृत र योजनाबद्ध ढङ्गले सञ्चालन गर्नुपर्छ । यसका लागि राज्यको कूल वार्षिक बजेटको २५ प्रतिशत परिचालित गर्नुपर्छ । राज्यका अन्य सबै अङ्गहरूको कामलाई पनि यही अभियानसँग जोड्नुपर्छ । स्वाधीन र समृद्ध नयाँ नेपाल यसैभित्र अन्तर्निहित छ ।

●●

सन्दर्भ सामग्री

१. Marx, Karl (1859), ***A Contribution to the Critique of Political Economy,*** *Progress publishers, Moscow*.

२. एङ्गेल्स, फ्रेडरिक (२०५६), **परिवार, निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्ति**, प्रगति प्रकाशन, काठमाडौँ । (अनुवादक : राजेन्द्र मास्के)

३. लेनिन, भी. आई., **गाँवके गरिबोँके साथ** (हिन्दी संस्करण)

४. माओ र प्रचण्डका भूमि तथा कृषिसम्बन्धी रचनाहरू

५. सांस्कृत्यायन, राहुल, (२०५७), **मानव समाज**, निरन्तर प्रकाशन काठमाडौँ । (अनुवादक : युवराज पन्थी)

६. Bhattarai, Baburam (2003), The Nature of Underdevelopment and Regional Structure of Nepal : A Marxist Analysis. Adroit Publishers, New Delhi

७. गजुरेल, हरिबोल (२०६६), **मार्क्सवादी दर्शन र जनयुद्ध**, केन्द्रीय प्रचारप्रसार तथा प्रकाशन विभाग, एकीकृत नेकपा (माओवादी)

८. बडाल, केशव (२०५२), **उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग २०५१ को प्रतिवेदन**

९. **कृषि क्रान्तिको कार्यक्रम**, २०६४, अखिल नेपाल किसान महासङ्घ

१०. उप्रेती, विष्णुराज; शर्मा, सागरराज र बस्नेत, जगत (२०६६), **नेपालमा भूमि राजनीति र द्वन्द्व**, NCCR, North-South, CSRC, HNRAC-KU (अनुवादक : सफल घिमिरे)

११. **भूमिसँग सम्बन्धित ऐनहरूको सँगालो** (२०६३), नेपाल सरकार भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभाग, काठमाडौँ ।

१२. **भूमि अधिकारबारे पढ्ने सामग्री-११**, सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र, काठमाडौँ ।

१३. **हलिया प्रथा**, २०५८, राष्ट्रिय दलित नेटवर्क

१४. **नयाँ नेपाल निर्माणको सन्दर्भमा कृषि नीति, कार्यक्रम तथा साङ्गठनिक संरचना**, २०६६, कृषि सरोकार समाज नेपाल ।

१५. Regmi, Mahesh Chandra (1976), **Land Ownership in Nepal**, University of California, Berkeley.

१६. **Land First**, Volume 9 (2009), Community Self -Reliance Centre, Kathmandu

१७. Adhikari, Jagannath (2008), **Land Reform in Nepal**: Problems and Prospects.

१८. Wily, Liz Alden (2009), **Land Reform in Nepal: Where is it coming from and where is it going?**

अनुसूचीहरू

अनुसूची १

आयोग गठनको निर्णय तथा यसको कार्यक्षेत्रगत सर्तहरू

नेपाल सरकार
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
(मन्त्रिपरिषद् बैठक शाखा)

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल ।

प.सं.: म.बै./०६५
च.नं.: ९६४

मिति : २०६५।८।२५

श्री सचिव,
भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय ।

उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग गठन गर्ने विषय मं.प.बै.सं. ३२।०६५ मिति २०६५।८।२५ को मन्त्रिपरिषद्को बैठकमा पेश हुँदा त्यसमा नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्ले देहायबमोजिम निर्णय गरेकोले सो बमोजिम कार्यान्वयन हुन नेपाल सरकार (कार्यसम्पादन) नियमावली, २०६४ को नियम २९ बमोजिम अनुरोध गरेको छु -

नेपाल सरकारको निर्णय -

"नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (च) बमोजिम वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्ने प्रयोजनका लागि देहायबमोजिम गर्ने-

(क) श्री हरिबोल गजुरेलको अध्यक्षतामा उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग गठन गर्ने ।

(ख) खण्ड (क) बमोजिमको आयोगमा रहने सदस्यहरु सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले तोक्ने ।

(ग) यसैसाथ संलग्न आयोगको कार्यक्षेत्रगत शर्तहरु (TOR) स्वीकृत गर्ने ।"

(डा. भोजराज घिमिरे)
मुख्य सचिव

बोधार्थ तथा कार्यार्थ

श्री सचिव,
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय ।

टेलिफोन : ४२११०००, ४२११०२५, ४२११०४०, ४२११०३५, ४२११०८०, ४२११०७३, ४२११०२१, ४२११०३८
फ्याक्स : ४२११०६५, ४२११०८६, ४२११०३८, ४२११०२१, ४२११०४७, पो.ब.नं. : २३३१२, काठमाडौं, नेपाल
इमेल : info@opmcm.gov.np
वेब साइट : http://www.opmcm.gov.np

भूमिसुधारसम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोग

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (च) को व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई आवश्यक सुझाव दिन नेपाल सरकार, मन्त्रिपषिद्ले भूमिसुधारसम्बन्धी एक उच्चस्तरीय आयोग (आयोग) गठन गरी सो आयोगको कार्यक्षेत्रगत सर्तहरू (टर्म्स अफ रिफरेन्स) देहायबमोजिम निर्धारण गरेको छ -

१. **आयोगको गठन :**

(१) आयोगको गठन विधि देहायबमोजिम हुनेछ :-

(क) श्री हरिबोल गजुरेल, सिन्धुली - अध्यक्ष

(ख) नेपाल सरकारबाट नियुक्त बढीमा आठजना व्यक्ति - सदस्य

(ग) नेपाल सरकारले तोकेको नेपाल सरकारको विशिष्ट श्रेणीको अधिकृत - सचिव

(२) आयोगको बैठकमा आयोगले आवश्यकताअनुसार कुनै सरकारी कर्मचारी, सम्बन्धित विषयको स्वदेशी वा विदेशी विशेषज्ञलाई आमन्त्रण गर्न सक्नेछ ।

२. **आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार :**

(१) सामन्ती भू-स्वमित्वको अन्त्य गरी जोताहा किसानको अधिकार सुनिश्चित गर्न र वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्ने प्रयोजनका लागि मुलुकमा उपलब्ध भूमिको समग्र रूपमा सुधार गरी यसको अधिकतम उपयोग गर्न आवश्यक अध्ययन र विश्लेषण गरी नेपाल सरकारलाई सुझाव दिनु आयोगको प्रमुख काम, कर्तव्य र अधिकार हुनेछ ।

(२) उपदफा (१) को सर्वमान्यतामा प्रतिकूल नहुने गरी आयोगले खासगरी देहायका विषयमा अध्ययन गरी नेपाल सरकारलाई सुझाव दिनेछ :-

(क) मुलुकको भूमिको स्थिति र यसको अधिकतम उपयोग र संरक्षणका उपायहरू,

(ख) सामन्ती भू-स्वामित्वको अन्त्य गरी भूमिको वैज्ञानिक रूपमा उपयोग गर्ने उपायहरू,

(ग) मुलुकको भूमि व्यवस्थापनको समग्र समस्या पहिचान गरी समाधानका उपायहरूको सिफारिस,

(घ) भूमिको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न अपनाउनुपर्ने उपायहरू,

(ङ) कृषिको उत्पादकत्व वृद्धि गरी रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न अपनाउनुपर्ने उपायहरू,

(च) भूमिको खण्डीकरण अन्त्य गरी चक्लाबन्दी कार्यक्रमलाई प्रोत्साहन गर्न अपनाउनुपर्ने उपायहरू,

(छ) भूमिको वैज्ञानिक हदबन्दी र यसको कारण र आधारहरू,

(ज) कृषिको सहकारीकरण तथा औद्योगिकीकरणलाई प्रोत्साहन गर्न अपनाउनुपर्ने उपायहरू,

(झ) भूमिको वैज्ञानिक रूपमा अधिकतम उपयोग गरी वास्तविक जोताहालाई अधिकतम लाभ पुऱ्याउन अपनाउनुपर्ने अन्य उपायहरू,

***(३) भूमिसम्बन्धी समस्यालाई समग्र रूपमा समाधान गर्नुपर्ने भएकाले नेपाल सरकारद्वारा गठन भएका अन्य आयोग (सुकुमबासी, मुक्त कमैया आदि) सँग कार्यगत सम्बन्ध राखी एकीकृत ढङ्गले कार्यहरू अघि बढाउन सक्नेछ ।*

३. आयोगको बैठकसम्बन्धी कार्यविधि :

(१) आयोगको बैठक आवश्यकताअनुसार बस्नेछ ।

(२) आयोगको बैठक आयोगको अध्यक्षले तोकेको मिति, समय र स्थानमा बस्नेछ ।

(३) आयोगको बैठकको सूचना आयोगको अध्यक्षको निर्देशनमा सचिवले आयोगका सदस्यलाई उपलब्ध गराउनेछ ।

(४) आयोगका अध्यक्ष सहित कम्तिमा दुई तिहाइ सदस्य उपस्थित भएमा आयोगको बैठकको गणपूरक सङ्ख्या पुगेको मानिनेछ ।

(५) आयोगको बैठकको अध्यक्षता आयोगको अध्यक्षले गर्नेछ ।

(६) आयोगको बैठकमा बहुमतको राय मान्य हुनेछ र मत बराबर भएमा आयोगका अध्यक्षले निर्णयक मत दिनेछ ।

(७) आयोगको बैठकको निर्णयको अभिलेख सचिवले गर्नेछ र अध्यक्ष र सचिवबाट बैठकको निर्णयको प्रमाणीकरण हुनेछ ।

(८) आयोगको बैठकसम्बन्धी अन्य कार्यविधि आयोग आफैँले निर्धारण गरेबमोजिम हुनेछ ।

४. पद रिक्त हुने अवस्था :

(१) देहायका अवस्थामा आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको पद रिक्त हुनेछ :-

(क) निजले आफ्नो पदबाट नेपाल सरकारसमक्ष राजीनामा दिएमा,

(ख) बिनासूचना वा मनासिव कारणबिना आयोगको सातवटा बैठकमा लगातार अनुपस्थित भएमा,

(ग) मृत्यु भएमा ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम पद रिक्त भएमा बाँकी अवधिको लागि नेपाल सरकारले अर्को व्यक्तिलाई आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यमा नियुक्ति गर्नेछ ।

५. पारिश्रमिक र सुविधा :

(१) आयोगका अध्यक्षले मन्त्रीसरहको पारिश्रमिक र नेपाल सरकारले निर्धारण गरेको अन्य सुविधा प्राप्त गर्नेछ ।

(२) आयोगका सदस्यहरूले मासिक पच्चीस हजार रूपैयाँ पारिश्रमिक र सवारी सुविधा, टेलिफोन, घरभाडा वा घरमर्मत खर्चवापत एकमुष्ट पन्ध्र हजार रुपैयाँ सुविधा प्राप्त गर्नेछन् ।

६. आयोगका कर्मचारी :

(१) आयोगलाई आवश्यक पर्ने कर्मचारी नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउनेछ ।

(२) आयोगले आवश्यक देखेमा नेपाल सरकारका स्वामित्वमा रहेका सार्वजनिक संस्थान वा निकायका कर्मचारीलाई आयोगमा काजमा पठाउन अनुरोध गर्न सक्नेछ । त्यसरी अनुरोध गरेमा त्यस्तो कर्मचारीलाई आयोगमा खटाउनु सम्बन्धित संस्थान वा निकायको कर्तव्य हुनेछ ।

*****(३) उपदफा (२) बमोजिम आयोगमा खटिएका कर्मचारीहरूले सुरु तलब स्केलको २५ प्रतिशतका दरले भत्ता पाउनेछन् ।*

७. आयोगको कार्यालय :

(१) आयोगको कार्यालय काठमाडौँ उपत्यकामा रहनेछ ।

(२) आयोगको कार्यालयको लागि आवश्यक स्थान भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयले उपलब्ध गराउनेछ ।

८. नेपाल सरकारसँग सम्पर्क :

**आयोगले नेपाल सरकारसँग सम्पर्क राख्दा *भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयसँग सहकार्य एवम् समन्वय गर्दै प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमार्फत राख्नुपर्नेछ ।*

९. आयोगको प्रतिवेदन :

कार्यसम्पादन गरी आयोगले आफ्नो प्रतिवेदन नेपाल सरकारसमक्ष पेस गर्नेछ ।

***तर भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान गर्न आयोगले जुनसुकै बेला नेपाल सरकारलाई सुझाव दिन सक्नेछ ।*

१०. आयोगको कार्यअवधि :

(१) आयोगको कार्यअवधि आयोगले कार्य प्रारम्भ गरेको मितिबाट छ महिनाको हुनेछ ।

(२) उपदफा (१) को अवधिभित्र आयोगले आफ्नो कार्य सम्पन्न गर्न नसकी कार्य अवधि बढाउनुपरेमा आयोगको सिफारिसबमोजिम नेपाल सरकारले बढीमा छ महिना थप गर्न सक्नेछ ।

(३) आयोगले दफा (९) बमोजिम प्रतिवेदन पेस गरेपछि आयोग स्वतः विघटन हुनेछ ।

***मिति २०६५/११/२६ को निर्णयअनुसार संशोधित*

अनुसूची २

आयोगका कर्मचारीहरू

क्र. सं.	नाम	तह
१	कृष्णराज बिसी	सहसचिव
२	हरिराज पन्त	उपसचिव
३	गान्धीप्रसाद सुवेदी	शाखा अधिकृत
४	विदुर खनाल	शाखा अधिकृत
५	निर्मल न्यौपाने	शाखा अधिकृत
६	भरत सुवेदी	शाखा अधिकृत
७	शिवहरि भट्टराई	कम्प्युटर अधिकृत
८	पुष्पराज गुरागाईं	नायब सुब्बा
९	मुकुन्दप्रसाद पोखेल	नायब सुब्बा
१०	पिताम्बर भण्डारी	नायब सुब्बा
११	ढाकाप्रसाद अधिकारी	लेखापाल
१२	कृष्णबहादुर खत्री	लेखापाल
१३	रवीन्द्र गौतम	कम्प्युटर अपरेटर
१४	राजमणि खनाल	खरिदार
१५	शिवप्रसाद गौतम	खरिदार
१६	हरिहर शर्मा	खरिदार
१७	तेजनाथ पौडेल	खरिदार
१८	रुद्रप्रसाद अधिकारी	खरिदार
१९	सोमन्तराज घिमिरे	खरिदार
२०	निमाछिरिङ लामा	खरिदार
२१	आत्माराम गिरी	हलुका सवारी चालक
२२	ज्ञानेन्द्रमान महर्जन	हलुका सवारी चालक
२३	शिवबहादुर खड्का	हलुका सवारी चालक
२४	सविन खड्का	हलुका सवारी चालक
२५	अश्विनी घिमिरे	हलुका सवारी चालक
२६	पूर्णबहादुर खडगी	हलुका सवारी चालक
२७	सानुमैया नेपाली	कार्यालय सहायक
२८	लक्ष्मणप्रसाद कँडेल	कार्यालय सहायक
२९	उद्धव न्यौपाने	कार्यालय सहायक

अध्यक्षको सचिवालयका कर्मचारी

क्र. सं.	नाम	तह
१	रमेश गुरागाईं	स्वकीय सचिव (उपसचिव)
२	भूपेन्द्रकुमार यादव	सहायक स्वकीय सचिव (शा.अ.)
३	टीकारामभक्त हमाल	कम्प्युटर अपरेटर (ना.सु.)
४	हरि न्यौपाने	हलुका सवारी चालक
५	रवीन्द्र सुडी महतो	हलुका सवारी चालक
६	गुरेप्रसाद भण्डारी	कार्यालय सहायक
७	गीता रोकाया	कार्यालय सहायक
८	टोपबहादुर बिसी	कार्यालय सहायक

अनुसूची ३
आयोगद्वारा सम्पादित कार्यक्रमको विवरण

२०६५ मङ्सिर २५ गते नेपाल सरकारले हरिबोल गजुरेलको अध्यक्षतामा उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगको गठन गर्‍यो । अध्यक्षको नियुक्तिपत्र भने २०६५ माघ ८ गते मात्र प्राप्त भयो । त्यसपछि क्रमशः सदस्यहरूको नियुक्ति विभिन्न मितिमा हुँदै आयोगले पूर्णता भने ०६५ चैत्र १४ गते मात्र पायो । आयोगले पूर्णता नपाएको अवस्थामा पनि व्यवस्थापकीय कार्य र सरोकारवाला, स्वदेशी तथा विदेशी विज्ञहरूसँग अनौपचारिक छलफल थालिसकेको थियो । आयोगले आफ्नो अभिभारा पूरा गर्न नेपाल सरकारले दिएको अधिकार प्रयोग गरी दैनिक कार्य सञ्चालनमा सहयोग पुर्‍याउन केही स्थायी अधिकृत तथा अन्य कर्मचारी विभिन्न निकायबाट काजमा ल्याउनुका साथै केही करारमा नियुक्त गरी कर्मचारीको आवश्यक व्यवस्था गर्‍यो । २०६५ माघ २७ गते आयोगका सदस्य धर्मदत्त देवकोटाको उपस्थितिमा रूपन्देहीमा वैज्ञानिक भूमिसुधारसम्बन्धी प्रारम्भिक अन्तरक्रिया सम्पन्न भयो, जसमा सरोकारवाला विभिन्न सङ्गठन र सरकारी कार्यालयका प्रतिनिधिहरूको सहभागिता रहेको थियो ।

२०६५ चैत्र १४ गते आयोगले पूर्णता पाएकै दिन काठमाडौँको गैह्रीधारास्थित भवनमा उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग कार्यालयको समुद्घाटन कार्यक्रम प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल 'प्रचण्ड' बाट सम्पन्न गरी आयोगले आफ्नो कार्य प्रारम्भ गर्‍यो । प्रमुख राजनीतिक दलहरू, नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरू (मन्त्रालय, विभाग), सार्वजनिक संस्थान, विभिन्न राजनीतिक दलका भ्रातृ सङ्गठनहरू (मुख्यतः किसान तथा सुकुमबासी सङ्गठनहरू), भूमि समस्यासँग सम्बद्ध विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ/संस्थाहरू, यससँग सम्बद्ध विज्ञहरू, सञ्चारकर्मी, नागरिक समाज, कानुन व्यवसायी, पेसागत सङ्गठनहरू, बुद्धिजीवीलगायतका वर्ग र समुदायबाट केन्द्र र केही जिल्लास्तरमा व्यापक रूपमा छलफल, अन्तरक्रिया र गोष्ठीहरूमार्फत राय तथा आमजनताका गुनासाहरूसमेत सङ्कलन गरी लोकतान्त्रिक प्रक्रियाअनुरूप आयोगले भूमिसुधार गरी उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने उपायहरूमा केन्द्रित रहेर आफ्नो कार्यलाई अघि बढाएको थियो ।

आयोगका पदाधिकारीहरूबीच अनौपचारिक छलफलको क्रममा आयोगको कार्यक्रमबारे समान धारणा बन्यो र चैत्र १७ गतेको बैठकमा स्थानीय स्तरसम्म ***भूमिसुधार जागरण तथा तथ्य सङ्कलन अभियान*** सञ्चालन गर्ने निष्कर्षमा आयोग पुग्यो । यो बृहत् अभियान सम्पन्न गर्न आयोगले सबै राजनीतिक दल, सम्बद्ध किसान सङ्गठन, सरोकारवाला र भूमिसँग सम्बन्धित विज्ञहरूको समेत सहयोगको आवश्यकता महसुस गर्‍यो । यसै सिलसिलामा चैत्र १९ गते अ.ने.कि.महासङ्घ (२००७) सँग छलफल कार्यक्रम भयो । सोही दिन आयोगको बैठक बस्यो । बैठकमा आयोगको कार्यप्रणाली, कार्यक्रम, बजेट र अवधारणापत्रमाथि छलफल भयो । छलफलबाट आयोगको अवधारणा पास गरियो । सोही बैठकबाट आयोगको कार्य प्रारम्भ

गरेको मिति २०६५ चैत्र १४ गते तोकियो र आयोगका क्षेत्रीय सम्पर्क कार्यालयहरू स्थापना र आवश्यक कर्मचारीको व्यवस्था गर्ने निर्णय भयो ।

भूमिसुधारसम्बन्धी स्थलगत अध्ययन र छलफल गर्न भियतनाम भ्रमणमा गएको आयोगका अध्यक्ष सहितको भ्रमणदल, व्यवस्थापक र आयोगका पदाधिकारीबीच चैत्र २२ गते पाटनको यलमाया केन्द्रमा भियतनामको भूमिसुधारबारे समीक्षात्मक छलफल कार्यक्रम सम्पन्न गरियो । ***भूमिसुधार जागरण तथा तथ्य सङ्कलन अभियान***को विषयमा २०६६ वैशाख ३ गते सम्माननीय प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल 'प्रचण्ड' सँग आयोगका पदाधिकारीको बैठक प्र.म. कार्यालयमा भयो । उक्त बैठकमा तत्कालीन भूमिसुधार मन्त्री मा. महेन्द्र पासवानसमेतको उपस्थिति थियो । प्रधानमन्त्रीले आयोगको तर्फबाट पेस गरेको अभियानको नीति, योजना र कार्यक्रममा सहमति जनाउनुभयो । यसको सञ्चालनका लागि आवश्यक थप रु.६४ करोड बजेट स्वीकृत गर्ने प्रतिबद्धता जनाउनुभयो । यसै आधारमा आयोगले वैशाख ६ गतेको बैठकको निर्णयअनुसार अभियानसँग सम्बन्धित अवधारणा, निर्देशिका निर्माण र प्रश्नावलीलाई अन्तिम रूप दिन आयोगकै परिसरमा विज्ञ, किसान सङ्घका प्रतिनिधि, सरोकारवाला संस्थाका प्रतिनिधि, सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिव र प्रतिनिधिहरू, तथ्याङ्क विभागका प्रतिनिधि र अन्तर्राष्ट्रिय गैह्रसरकारी संस्थाका प्रतिनिधि एवम् आयोगका पदाधिकारीबीच वैशाख ९ गते अन्तरक्रियाको आयोजना गरियो । सहभागीहरूले आयोगले अगाडि सारेका विषयहरूको मूल पक्षमा सहमति जनाउँदै थप सुझावहरू दिनुभयो । आयोगले आवश्यकताअनुसार सुझावहरू समावेश गरी योजना र कार्यक्रमलाई अन्तिम रूप दियो ।

यस अघि वैशाख ७ गते अर्किड होटलमा आयोगको परामर्शमा कोलार्पद्वारा आयोजित ***नेपालमा वैज्ञानिक भूमिसुधार र यसका आधारहरू*** विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रममा आयोगले आफ्नो सहभागिता जनायो । वैशाख ८ गते स्थानीय विकास मन्त्री रामचन्द्र झासँग उहाँकै कार्यकक्षमा आयोगको प्रतिनिधि मण्डलले भेट गर्‍यो र तीनमहिने अभियानमा स्थानीय निकायको सहयोग र सहभागिताबारे छलफल गर्‍यो । उक्त दिन गृह मन्त्रालयसमेत सम्हाल्नुभएका माननीय उपप्रधानमन्त्री वामदेव गौतमसँग छलफल गर्ने कार्यक्रम रहेकोमा उहाँको आकस्मिक काम परेकाले उहाँको सल्लाहअनुसार गृहसचिव गोविन्द कुसुमसँग अभियानमा मन्त्रालयको भूमिका र सहयोगबारे छलफल भयो । सोही दिन आयोगले मधेसी जनअधिकार फोरमका अध्यक्ष तथा परराष्ट्रमन्त्री उपेन्द्र यादवसँग परराष्ट्र मन्त्रालयमा प्रमण्डलको भेट गर्‍यो । र, अभियानबारे छलफल भयो । अभियानसँग सम्बन्धित वैदेशिक अध्ययन भ्रमणमा सहयोग पुर्‍याउन अनुरोध गरियो । वैशाख ९ गते आयोग र नेकपा (एमाले)का महासचिव ईश्वर पोखरेलबीच अभियानका विषयमा छलफल सम्पन्न भयो । उहाँहरू सबैबाट आयोगले केही सुझावसहित सकारात्मक जवाफ प्राप्त गर्‍यो ।

वैशाख ८-१० मा काठमाडौँमा सम्पन्न ILC को अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन, जुन प्रधानमन्त्री प्रचण्डद्वारा उद्घाटन गरिएको थियो, मा अध्यक्ष र सदस्यले नेपालमा भूमिसुधारको आवश्यकता

र आयोगको कार्ययोजनाबारे विचार राख्नुभयो । सम्मेलनमा ४३ देशका १८० भन्दा बढी प्रतिनिधिको सहभागिता थियो । वैशाख ११ गते आयोग र अ.ने.कि. सङ्घ २००७ बीच सङ्घको कार्यालयमा छलफल भयो भने १३ गते अध्यक्षले आयोगका कर्मचारीहरूलाई सम्बोधन गर्दै अभियान सम्पन्न गर्न उनीहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका आवश्यक हुने कुरा बताउनुभयो । वैशाख २५ गते आयोगका पदाधिकारी र बेलायती अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग (DFID) का Liz Alden Wily सँग छलफल भयो । जेठ ६ गते Leitner Centre for Interntional Law and Justice का Scholar सँग आयोगमा छलफल भयो ।

जेठ ११ गते अखिल नेपाल किसान महासङ्घका अध्यक्ष वामदेव गौतमसँग परामर्श भयो । जेठ २१ गते आयोगको समीक्षा बैठक बस्यो । जेठ २८ गते आयोगका ३ जना सदस्यसहित ७ जनाको भ्रमण टोलीले मुख्यतः सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको सहिद स्मृति बहुउद्देश्यीय सहकारी र काभ्रेका विभिन्न उत्पादन सहकारीको भ्रमण गऱ्यो । असार १० गते आयोगको प्रतिनिधि मण्डलले भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्री डम्बर श्रेष्ठसँग आयोगका कामका विषयमा उहाँकै निवासमा छलफल गऱ्यो । सोही दिन आयोगका पदाधिकारी र अर्थमन्त्री सुरेन्द्र पाण्डेबीच बजेटसम्बन्धी छलफल अर्थ मन्त्रालयमा भयो । त्यसपछि साउन २ गते अध्यक्षको नेतृत्वमा गएको प्रतिनिधि मण्डलले अर्थमन्त्री सुरेन्द्र पाण्डेसँग अर्थ मन्त्रालयमा बजेटको निकासामा आएका समस्या र थप बजेट व्यवस्था गर्ने सम्बन्धमा छलफल भयो । उहाँले बजेट निकासामा आएको जटिलता फुकाइने आश्वासन दिँदै बृहत् कार्यक्रम र थप बजेटबारे प्रधानमन्त्रीसँग छलफल हुनुपर्ने धारणा राख्नुभयो ।

साउन ५ गते CSRC र भूमिअधिकार मञ्चका प्रतिनिधिले आयोगलाई सुझाव प्रस्तुत गरे । साउन ८ गते नेकपा मालेका अध्यक्ष सिपी मैनालीसँग आयोगका पदाधिकारीहरूले संसदीय दलको कार्यालयमा भेट गरी आयोगले अघि सारेका योजना, अवधारणा, सम्भावना र सहकार्यका विषयमा छलफल गऱ्यो । त्यसको भोलिपल्ट साउन ९ गते आयोगको बैठक बसी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई आयोगको म्याद ६ महिना थप्न सिफारिस गर्ने निर्णय गऱ्यो । साथै, आयोगको प्रगति विवरण र म्याद थप गर्ने निर्णय प्रधानमन्त्रीसमक्ष प्रस्तुत गर्ने निर्णय गऱ्यो । आयोगका पदाधिकारीहरूले साउन २३ गते प्रधानमन्त्री माधवकुमार नेपालसँग उहाँकै कार्यकक्षमा भेट गरी आयोगको प्रगति विवरण, आयोगको म्याद थप र जागरण अभियान, आयोगको पूर्णता र बजेट उपलब्ध गराउने विषयमा छलफल कार्यक्रम सम्पन्न भयो । उहाँले निर्धारित भारत भ्रमणबाट फर्किएपछि योजना आयोग र भूमिसुधार मन्त्रीसमेतको उपस्थितिमा छलफल चलाएर आयोगको प्रस्तावबारे निर्णय लिने आश्वासन दिनुभयो ।

लामो समयको प्रतीक्षापछि पनि तत्कालीन सरकारबाट कुनै सकारात्मक पहल नभएपछि आयोगको समयावधि छोट्टिँदै गइरहेको स्थितिमा नयाँ ढङ्गले कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुभन्दा अर्को विकल्प नदेखिएपछि सरोकारवाला सङ्घसंस्थाहरूको सहयोगमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने निर्णय गरी सम्बन्धित निकायमा जानकारी पठाइयो । यसअनुरूप साउन २७ गते बेलायती सहयोग

नियोग DFID का Simond Lucas सँग र भदौ ८ गते CSRC को संयोजनमा उसकै कार्यालयमा आयोगलाई कार्यक्रम (गोष्ठी, अन्तरक्रिया र छलफल) सञ्चालन, नमुना सर्वेक्षण र विदेश अध्ययन भ्रमणमा सहयोग गर्ने विषयमा छलफल भयो ।

यसबीच साउन १५ गते एमाले अध्यक्ष झलनाथ खनाल र आयोगका पदाधिकारीबीच खनाल निवासमा छलफल भयो । उहाँले आयोगको पुनर्गठनको कुनै सम्भावना नरहेको, बरु यसै आयोगलाई राजनीतिक सहमतिको आधारमा पूर्णता दिई काम गर्ने वातावरण मिलाउन पार्टीको तर्फबाट पहल गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्नुभयो । साउन २० गते फोरम लोकतान्त्रिकका महासचिव जितेन्द्र देव, २१ गते युवा तथा खेलकुद मन्त्री गणेश नेपाली तिवारी, २२ गते नेकपा संयुक्तका अध्यक्ष चन्द्रदेव जोशी र महासचिव सुनिल मानन्धर, ३० गते प्रधानमन्त्रीका सल्लाहकार रघुजी पन्त र नेपाली कांग्रेसका प्रमुख सचेतक लक्ष्मणप्रसाद घिमिरेसँग छुट्टाछुट्टै छलफल भयो । छलफलमा आयोगको पूर्णता, अभियान सञ्चालन र बजेट विन्यासमा पैदा भएको जटिलताका विषय उठाइएको थियो । उहाँहरूले आफ्नो तर्फबाट सकारात्मक पहल हुने विश्वास दिलाउनुभयो ।

भदौ २१ गते आयोगले आफ्नो प्रारम्भिक प्रतिवेदन-लेखनमा सहयोग पुऱ्याउनका लागि विज्ञ दीपेन्द्रकुमार काफ्लेलाई परामर्शदाताको रूपमा नियुक्ति गऱ्यो । भदौ २४ गते आयोगको बैठकले आयोगको ६ महिने म्याद थपको ताकेता गर्ने निर्णय गऱ्यो ।

उपरोक्त छलफल र ताकेतापछि पनि सम्बन्धित निकाय र व्यक्तित्वहरूले आयोगलाई दिएको आश्वासनअनुरूप कुनै परिणाममुखी काम भएको देखिएन । आयोगको म्याद थप गर्ने र कार्यक्रम सञ्चालन गर्न बजेट निकासा गर्ने विषय मा सरकारले उदासिनता देखाएर कुनै प्रतिक्रिया वा जानकारी नदिएपछि आयोगले नयाँ ढङ्गले पहल लिन आवश्यक सम्झेर सरोकारवाला सरकारी तथा गैह्रसरकारी संस्थाहरूसँगको सहकार्यमा तीव्रताका साथ गोष्ठी तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरियो ।

यसै सिलसिलामा भदौ ३० गते CSRC को सहकार्यमा ***सामन्ती भू-स्वामित्वको अन्त्य र वैज्ञानिक भूमिसुधार/भूमिसुधारका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव*** विषयक गोष्ठी सम्पन्न गरियो । उक्त विषयहरूमा क्रमशः नागरिक समाजका अगुवा श्याम श्रेष्ठ र भूमिअधिकारकर्मी जगत बस्नेतले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभयो । यी कार्यपत्रका टिप्पणीकारमा क्रमशः डा.कैलाशनाथ प्याकुरेल र केशव बडाल हुनुहुन्थ्यो । उक्त कार्यक्रममा सभासद्हरू, विज्ञहरू, भूमिअधिकारकर्मीहरू, सङ्घ/संस्थाका प्रतिनिधिहरू, बौद्धिक व्यक्तित्वहरू, नागरिक समाजका प्रतिनिधि, भूमिसुधार मन्त्रालयका प्रतिनिधि र सञ्चारकर्मीहरूको सहभागिता थियो ।

भदौ ३१ गते ***नयाँ संविधानमा भूमिसम्बन्धी सवाल****बारे गोष्ठी* MS Nepal को सहकार्यमा सम्पन्न भयो । उक्त कार्यक्रममा अधिवक्ता मुक्ति प्रधानले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभयो । उक्त कार्यपत्रमाथि संविधानसभाको प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समितिका सभापति अमृता थापा र वरिष्ठ अधिवक्ता बद्रीबहादुर कार्कीले टिप्पणी गर्नुभएको

थियो । कार्यक्रममा संविधानसभाका सभासद्, कानुन व्यवसायी र भूमिअधिकारकर्मीहरूको सहभागिता थियो ।

भूमिसम्बन्धी कार्य गर्ने गैह्रसरकारी संस्थाहरूको समूहसँगको सहकार्यमा असोज २ गते सबै राजनीतिक दलसम्बद्ध किसान सङ्घ/सङ्गठन, भूमिअधिकारका लागि कार्यरत अन्य सङ्गठन र विज्ञहरूको सहभागितामा अन्तरक्रिया तथा छलफल कार्यक्रम सम्पन्न गरियो । उक्त कार्यक्रममा अ.ने.कि.सङ्घ (२००७) का अध्यक्ष चित्रबहादुर श्रेष्ठ, अ.ने.कि. महासङ्घका अध्यक्ष वामदेव गौतमलगायत अन्य प्रतिनिधिहरूले पनि वैज्ञानिक भूमिसुधारसम्बन्धी आ-आफ्नो सङ्गठनको तर्फबाट सुझाव दिनुभएको थियो । कार्यक्रममा उठेका सवालहरूमाथि डा.शिव शर्मा र दीपेन्द्रबहादुर क्षेत्रीले टिप्पणी गर्नुभयो ।

आधा आकाश ओगटेका महिलाहरूको जमिनमाथि अधिकार कसरी स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा आयोगले असोज ४ गते गोष्ठीको आयोजना गऱ्यो । नेपाल विकास अध्ययन संस्थान (निड्स) र राष्ट्रिय महिला आयोगसँगको सहकार्यमा आयोजित उक्त कार्यक्रममा संविधानसभा सदस्य सावित्रा भुसालले ***वैज्ञानिक भूमिसुधार र महिला अधिकारको सवाल*** विषयक कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभयो । उक्त कार्यपत्रमाथि सञ्चारकर्मी रघुनाथ लामिछाने र पूर्वमन्त्री हिसिला यमीले टिप्पणी गर्नुका साथै महिला अधिकारका सवालमा कार्यरत विभिन्न सङ्घसंस्थाका प्रतिनिधिहरूले आफ्नो राय राख्नुभएको थियो ।

आयोगले असोज ५ गते ***वैज्ञानिक भूमिसुधार र दलित अधिकार*** विषयक कार्यशालाको आयोजना गऱ्यो । विभिन्न दलित मुक्तिको सवालमा क्रियाशील विभिन्न सङ्गठनका नेता, दलित सभासद्, अधिकारकर्मीहरूको सक्रिय सहभागिता रहेको उक्त कार्यशालामा ***वैज्ञानिक भूमिसुधार र दलित अधिकार*** विषयमा अध्येता पूर्ण नेपालीले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभएको थियो भने टिप्पणी भूमिअधिकारकर्मी सोमत घिमिरे र सभासद् विश्वभक्त दुलाल 'आहुति' ले गर्नुभएको थियो । कार्यक्रमको सहकार्य भूमि अनुसन्धान तथा नीतिसम्बद्धको लागि सहकार्य (कोलार्प) ले गरेको थियो ।

नेपालका भूमिपुत्र भनेका आदिवासी र जनजाति नै हुन् भन्ने मान्यताअनुसार आयोगले आदिवासी, जनजाति सङ्घ-सङ्गठनका प्रतिनिधि, त्यससँग सम्बद्ध अन्य पेसा तथा व्यवसायमा रहेका व्यक्तित्वबीच असोज ६ गते ***'आदिवासी, जनजाति र भूमिको सवाल'*** विषयक कार्यशालाको आयोजना गऱ्यो । कार्यशालामा आदिवासी जनजातिसम्बन्धी ज्ञाता मुक्तासिंह लामाले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभएको थियो भने त्यसको टिप्पणी माओवादी पोलिटब्युरो सदस्य शक्तिबहादुर बस्नेत र भूमिअधिकारविज्ञ दिनेश गुरुङले गर्नुभएको थियो । कार्यक्रम नेपाल विकास अध्ययन संस्थानको सहकार्यमा भएको थियो ।

विभिन्न विषयमा अन्तरक्रिया सम्पन्न गरेपछि आयोगकै कार्यकक्षमा असोज ७ गते आयोगको पदाधिकारी र The Nature of Underdevelopment and Regional Structure of Nepal विषयमा विद्यावारिधि गर्नुभएका एकीकृत नेकपा (माओवादी) का उपाध्यक्ष

डा. बाबुराम भट्टराईबीच नेपालमा भूमिसुधार र त्यसको कार्यविधिको सवालमा २ घन्टासम्म भएको अन्तरक्रियामा भट्टराईले भूमिसुधार सबै जनआन्दोलनको र अझ जनयुद्धको त मुख्य एजेन्डा थियो र अहिले यो शान्ति स्थापनाको निम्ति अभिन्न अङ्ग भएको भन्दै उहाँले आयोगलाई महत्त्वपूर्ण सुझावहरू दिनुभयो । सोही दिन आयोगले नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घसँग उसकै कार्यालयमा छलफल कार्यक्रम सम्पन्न गर्‍यो । छलफलमा महासङ्घ र आयोगको पदाधिकारीबीच भूमिसुधार र औद्योगिकीकरणका विषयमा छलफल भएको थियो । उक्त अवसरमा महासङ्घले भूमिसुधारसम्बन्धी सुझावहरू दिएको थियो ।

आयोगको आयोजनामा मङ्सिर २ गते एकै दिन पूर्वाञ्चलको सुनसरी (इटहरी, हाँसपोसा), मध्यमाञ्चलको सिन्धुली (सिन्धुलीमाडी) र मध्यपश्चिमाञ्चलको बर्दिया (गुलरिया) मा वैज्ञानिक भूमिसुधारसम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । आयोगको तर्फबाट मध्यमाञ्चलमा अध्यक्ष हरिबोल गजुरेल र सदस्य उपेन्द्रकुमार उपेन्द्र, मध्यपश्चिमाञ्चलमा सदस्यद्वय गणेशबहादुर बि.क. र दुर्गाबहादुर थारू तथा पूर्वाञ्चलमा सदस्यद्वय धर्मदत्त देवकोटा र बलदेव राम मोचीले कार्यक्रमको संयोजन गर्नुभएको थियो । उक्त कार्यक्रमहरूमा जिल्लास्थित कार्यालयका प्रमुखहरू, राजनीतिक पार्टीका प्रतिनिधिहरू, सङ्घसंस्थाका प्रतिनिधिहरू, बुद्धिजिवी तथा विज्ञहरू, किसान र छिमेकी जिल्लाका सरोकारवाला प्रतिनिधिहरूको सहभागिता उत्साहपूर्ण थियो । कार्यक्रममा सहभागीहरूबाट महत्त्वपूर्ण सुझाव र टिप्पणीहरू प्रस्तुत भएका थिए । सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रसँगको सहकार्यमा यी कार्यक्रमहरू सम्पन्न भएका थिए । उपरोक्त कार्यक्रमहरूले आयोगका कार्यक्रमले सरलता एवम् प्रतिवेदनलाई समृद्ध बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्‍याएका छन् ।

अनुसूची ४ :
प्रस्तावित तीनमहिने भूमि जागरण तथा तथ्य सङ्कलन अभियान कार्यक्रम

१. परिचय

आयोगले आफ्ना कार्यहरू र तयार गरिने प्रतिवेदन तथ्य, सत्यमा आधारित हुन् र कार्यान्वयनमा व्यावहारिकसमेत हुन् भन्ने उद्देश्यले जनसहभागिताको पक्षमा जोड दिएको छ । यसको लागि केन्द्र, क्षेत्र, जिल्ला र गाविस तथा नगरको वडासम्म सङ्गठनात्मक ढाँचा तयार गरी स्थानीयस्तरमा तीनमहिने वैज्ञानिक भूमिसुधार जागरण तथा तथ्य सङ्कलन अभियान सञ्चालन गर्नेछ। यस अभियानमार्फत वैज्ञानिक भूमिसुधार के हो, किन आवश्यक छ भन्ने विषयमा राजनीतिक दल, प्रशासन, किसान सङ्घ/सङ्गठन/मञ्च/सुकुमबासी तथा भूमिहीन किसान सङ्घहरू, नागरिक समाजलगायत आमजनसमुदायको भूमिका एवम् दायित्वलाई प्रष्ट पारी जनजागरण ल्याइनेछ । साथै, निर्धारित प्रश्नावली र फारमहरूको आधारमा जनताका सुझाव, गुनासा समस्या, भूमिको स्वामित्व र उपयोग, भूमिहीनहरू र जमिनको विवरण तथा उत्पादनको स्थिति, सामाजिक सम्बन्ध आदि विषयका साथ तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरी सङ्कलित तथ्याङ्कहरूको समुचित विश्लेषण एवम् संश्लेषण गरी जिल्ला हुँदै केन्द्रमा पठाइनेछ ।

यी कार्यहरू सरलताका साथ सम्पन्न गर्न केन्द्रमा तयार गरिएको कार्यविधि तथा निर्देशिकाको आधारमा क्षेत्र, जिल्ला तथा गाविस/नगरपालिकाका वडा स्तरमा अभिमुखीकरण तालिम तथा प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । यस क्रममा विभिन्न राजनीतिक दलहरूबाट सुझाव सङ्कलन गरिनेछ । साथै पत्राचार, इमेल, व्यक्तिगत भेटघाट, समूह छलफल, लेखरचना आदि मार्फत पनि तथ्य तथा सुझावहरू सङ्कलन गरिनेछ । स्थानीय तहबाट प्राप्त तथ्यहरू, विगतका अनुभवहरूसमेतलाई ध्यान दिई राष्ट्रिय तहमा विज्ञहरूको सहभागितामा जमिनको हदबन्दी र वितरण, मोहियानी, भू-उपयोग, कृषि विकास, कृषि श्रमिकको हित, राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरूको समीक्षा आदि विषयमा विचारगोष्ठी तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरू आयोजना गरिनेछ ।

यसरी जनसाधारणदेखि विज्ञहरूसम्म, स्थानीय निकायदेखि केन्द्रीय योजनासम्म, विगतका अनुभवहरूदेखि वर्तमानका वास्तविकतासम्म र अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरूको समीक्षासमेतको पृष्ठभूमिमा आयोगले सरकारले तोकेको क्षेत्राधिकारभित्र रही सुझाव प्रतिवेदन तयार गर्नेछ । यसका अतिरिक्त तत्काल समाधान गर्नुपर्ने भूमिसम्बन्धी ज्वलन्त समस्याहरू समाधान गर्न आवश्यकतानुसार सरकारलाई उपयुक्त सुझावसमेत दिनेछ । उपरोक्त सबै कार्यहरू व्यवस्थित कार्यतालिका तयार गरी सम्पन्न गरिनेछ ।

उपरोक्त कार्यहरू सम्पन्न गर्न भूमिसुधार तथा व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी, वन तथा भू-संरक्षण, स्थानीय विकास, जलस्रोत, शिक्षा र गृह मन्त्रालयहरू वा अन्तर्गतका निकायहरूको सहयोग र समन्वयमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने हुँदा सोको आवश्यक व्यवस्थाका लागि नेपाल सरकारलाई अनुरोध गरिनेछ। यसका साथै किसान सङ्घ/सङ्गठन, मञ्च र भूमिअधिकारसँग सम्बन्धित सङ्घ/सङ्गठनहरू, सुकुमबासी सङ्घ आदिको सक्रिय सहभागिताको लागि पहल गरिनेछ। आयोगको संरचना निर्माण गर्दा यस विषयमा ध्यान दिइनेछ।

हालसम्म गरिएका भूमिसुधारका कार्यक्रमहरू राम्ररी कार्यान्वयन नहुनुमा यो कार्यक्रमलाई सफल गराउनुभन्दा तत्कालीन अवस्थामा जनस्तरमा उठेको लहरलाई सामसुम पार्ने हिसाबले काम हुनु र सरकारसँग भूमिसम्बन्धी वास्तविक आँकडाहरूको कमी हुनु पनि हो। यसैले लामो छलफलपछि वास्तविक कार्यक्षेत्रमा अधिकारसम्पन्न टोली गएर सम्बन्धित व्यक्तिहरूबाट जमिनको स्वामित्व, मोहीको अवस्था, जमिनको उपयोग, कृषि विकासको अवस्था, त्यहाँको जमिनसँग गाँसिएका समस्या आदि विषयहरूको यथार्थ विवरण सङ्कलन गरेपछि मात्र ठोस रूपमा सुझावहरू दिन सम्भव हुने निचोड आयोगले निकालेको छ। यसरी प्राप्त विवरणहरू र अन्य विभिन्न स्रोतहरूबाट प्राप्त सूचनाहरूसमेतको विश्लेषण गरेर नेपाल सरकारलाई सुझाव दिएमा प्रभावकारी उपलब्धिहरू प्राप्त गर्न सकिनेछ। हाल संविधानसभामा रहेका सबै दलहरूले प्रभावकारी रूपमा भूमिसुधार लागू गर्ने प्रतिबद्धता जनाइसकेकाले यथार्थपरक ढङ्गले सामन्ती भू-स्वामित्व अन्त्य गरी वैज्ञानिक भूमिसुधार सम्पन्न हुन मद्दत पुग्ने कुरामा आयोग विश्वस्त छ।

२. आयोगको तहगत ढाँचा र कार्यहरू

उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगमा अध्यक्षसहित ९ जना सदस्यहरू र एकजना विशिष्ट श्रेणीको अधिकृत रहनुभएको छ। आयोगको कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन विभिन्न मन्त्रालय एवम् निकायहरूबाट निजामती कर्मचारीहरू काजमा आई सहयोग पुऱ्याइरहनुभएको छ। आयोगले आफ्ना महत्त्वपूर्ण कार्यहरूमा स्वदेशी तथा विदेशी विषय विज्ञ एवम् सरोकारवालाहरूसँग परामर्श लिइरहेको छ र आवश्यकताअनुसार लिइरहनेछ। आयोगले कार्यसम्पादन गर्न सजिलोको लागि केन्द्रीय कार्यहरूको संयोजन, अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरूको संयोजन, क्षेत्रीय सम्पर्क कार्यालयको कामहरूको संयोजन र प्रशासनिक कार्यहरूको संयोजन गरी चार क्षेत्रमा कार्य विन्यास गरिएको छ। साथै सरकारद्वारा प्रदत्त क्षेत्राधिकारका विषयहरूको आधारमा सदस्यहरूबीचमा समूह विभाजन गरी कार्यसम्पादन गरिनेछ।

आयोगको तहगत ढाँचा तल प्रस्तुत गरिएको छ। जसअनुसार केन्द्रीय तहमा उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग, क्षेत्रीय तहमा क्षेत्रीय सम्पर्क कार्यालय, जिल्ला तहमा जिल्ला समिति र गाउँ/नगर तहमा गाउँ समिति/नगर वडा समिति रहने व्यवस्था गरिएको छ।

उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगको तहगत ढाँचा

केन्द्रीय कार्यालय
↓
क्षेत्रीय सम्पर्क कार्यालय
↓
जिल्ला समिति
↓
गाउँ समिति/नगर वडा समिति

२.१ उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग

यस आयोगको गठन विधि र कार्य देहायबमोजिम रहेको छः

२.१.१ गठन विधि

उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगको गठन विधि यसप्रकार छः

अध्यक्ष	-	मा. श्री हरिबोल गजुरेल
सदस्य	-	मा. श्री धर्मदत्त देवकोटा
सदस्य	-	मा. श्री बलदेव राम
सदस्य	-	मा. श्री विमलकुमार बानियाँ
सदस्य	-	मा. श्री दुर्गाबहादुर थारू
सदस्य	-	मा. श्री गणेश वि.के.
सदस्य	-	मा. श्री मेहबुब साह
सदस्य	-	मा. श्री उपेन्द्रकुमार 'उपेन्द्र'
सदस्य	-	मा. श्रीमती राधादेवी भट्टराई
का.मु. सचिव	-	श्री धरणीधर खतिवडा

२.१.२ कार्य

उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगको कार्य देहायबमोजिम छः

१ नेपाल सरकारले निर्धारण गरेको कार्यक्षेत्रगत सर्तहरू (TOR) का आधारमा ठोस कार्ययोजना र कार्य तालिका निर्माण गरी कायान्वयन गर्ने ।

२ वैज्ञानिक भूमिसुधार जागरण तथा तथ्य सङ्कलन अभियानलाई सफल बनाउन आवश्यक कार्यहरू गर्ने ।

३ क्षेत्रीय, जिल्ला र गाविस/नगरपालिकामा गरिने समग्र कार्यहरूको निर्देशिका तयार गरी त्यसको आधारमा आवश्यक तालिम प्रशिक्षण तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।

४ भूमिसम्बन्धी समस्यालाई समग्र रूपमा समाधान गर्नुपर्ने भएकाले नेपाल सरकारद्वारा गठन भएका अन्य आयोग (सुकुमबासी, मुक्त कमैया आदि) सँग कार्यगत सम्बन्ध राखी एकीकृत ढङ्गले कार्यहरू अघि बढाउने ।

५ राष्ट्रियस्तरमा गरिने गोष्ठी तथा सुझाव सङ्कलनका कार्यहरूको संयोजन र सञ्चालन गर्ने ।

६ आयोगले सञ्चालन गरेका समग्र कामहरूको समन्वय, परिचालन, अनुगमन, निरीक्षण र आवश्यक निर्देशन एवम् सहयोग गर्ने ।

७ जनस्तर वा स्थानीय तहबाट प्राप्त तात्कालिक महत्त्वका ज्वलन्त विषयहरूमा अध्ययन गरी निष्कर्ष निकालेर कार्यान्वयनका लागि सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

८ विभिन्न तह र क्षेत्रबाट प्राप्त सूचना, प्रतिवेदन तथा सुझावहरूलाई विश्लेषण, संश्लेषण र प्रशोधन गरी व्यवस्थित प्रतिवेदन तयार गरी सरकारलाई हस्तान्तरण गर्ने ।

२.२ क्षेत्रीय सम्पर्क कार्यालय

क्षेत्रीय सम्पर्क कार्यालयको कार्य विभाजन, गठन विधि एवम् कार्यहरू देहायबमोजिम छ ।

२.२.१ क्षेत्र विभाजन

क्षेत्रीय सम्पर्क कार्यालयहरू रहने स्थान तथा क्षेत्र विभाजनसम्बन्धी विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १

आयोगको क्षेत्र तथा कार्य विभाजनसम्बन्धी विवरण

क्र.सं.	क्षेत्रीय कार्यालय रहने स्थान	कार्यक्षेत्र	संयोजक
१.	धनगढी	सेती र महाकाली अञ्चलका सबै जिल्ला	श्री गणेश वि.के.
२.	नेपालगञ्ज	भेरी, राप्ती र कर्णाली अञ्चलका सबै जिल्ला	श्री दुर्गाबहादुर थारू
३.	बुटवल	लुम्बिनी, गण्डकी र धौलागिरि अञ्चलका सबै जिल्ला	श्री उपेन्द्रकुमार उपेन्द्र
४.	हेटौँडा	नारायणी अञ्चलका सबै जिल्ला र जनकपुर अञ्चलका दोलखा र रामेछापबाहेकका सबै जिल्ला	श्री मेहबुब साह
५.	विराटनगर	मेची, कोसी र सगरमाथा अञ्चलका सबै जिल्ला	श्री बलदेव राम
६.	काठमाडौँ	बाग्मती अञ्चलका सबै जिल्ला र जनकपुर अञ्चलका दोलखा र रामेछाप जिल्ला	श्री राधादेवी भट्टराई

७	केन्द्रीय कार्यालय	आयोगको समग्र कार्यहरूको अनुगमन, संयोजन एवम् सहयोग	श्री हरिबोल गजुरेल मा. श्री धर्मदत्त देवकोटा मा. श्री विमलकुमार बानियाँ
८	केन्द्र, क्षेत्र तथा जिल्ला	प्रशासनिक कामको संयोजन एवम् समग्र कार्यहरूमा सहयोग	श्री धरणीधर खतिवडा

२.२.२ गठन विधि

(१) क्षेत्रीय सम्पर्क कार्यालयको संयोजकको रूपमा उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगका १/१ जना सदस्यलाई तोकिनेछ ।

(२) क्षेत्रीय सम्पर्क कार्यालयको व्यवस्थापन सम्बन्धित जिल्लाको भूमिसुधार वा मालपोत कार्यालयले गर्ने र क्षेत्रीय कार्यालय पनि सोही कार्यालयमा रहनेछ ।

२.२.३ क्षेत्रीय सम्पर्क कार्यालयका कार्यहरू:

क्षेत्रीय सम्पर्क कार्यालयका कार्यहरू देहायबमोजिम हुनेछः

१ क्षेत्रअन्तर्गत गरिने समग्र कार्यहरूको समन्वय, अनुगमन, निरीक्षण र आवश्यक निर्देशन दिने ।

२ क्षेत्र तथा जिल्लामा आयोजना हुने तालिम, प्रशिक्षण, गोष्ठी तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरूको संयोजन गर्ने ।

३ प्राप्त तथ्याङ्क, सुझाव तथा प्रतिवेदनहरूलाई कम्प्युटराइज्ड गरी प्रष्ट अभिलेख राख्ने र उपरोक्त विषयहरूको विश्लेषण, संश्लेषण र प्रशोधन गरी व्यवस्थित प्रतिवेदन तयार गरी आयोगको कार्यालय एवम् बैठकमा पेस गर्ने ।

४ तात्कालिक महत्त्वका ज्वलन्त समस्याहरू प्राप्त हुन आएमा त्यसको अध्ययन गरी रायसहितको प्रतिवेदन आयोगमा पेस गर्ने ।

५ आयोगका निर्णय तथा निर्देशनहरू कार्यान्वयन गर्ने/गराउने ।

२.३ जिल्ला समिति

जिल्ला समितिको गठन विधि तथा काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछः

२.३.१ गठन विधि

(१) जिल्ला समितिको गठन विधि यसप्रकार हुनेछ, जसमा विशिष्ट अवस्थामा बाहेक संयोजकसहित बढीमा १५ (पन्ध्र) जना सदस्य रहनेछन् ।

उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगद्वारा नियुक्त	संयोजक
प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा निजले तोकेको अधिकृत प्रतिनिधि	सदस्य
जिल्ला कृषि विकास कार्यालयका अधिकृत	सदस्य

स्थानीय विकास अधिकारी वा जिल्ला विकास समितिका अधिकृत प्रतिनिधि	सदस्य
जिल्ला वन अधिकृत	सदस्य
भूमिसुधार अधिकारी सदस्य-सचिव भएको हकमा मालपोत कार्यालयका प्रमुख	सदस्य
महिला विकास अधिकृत	सदस्य
राजनीतिक दल/किसान सङ्घ/सङ्गठन र भूमिअधिकारसँग सम्बन्धित सङ्घसंस्थाका प्रतिनिधिहरू	सदस्य
महिला, दलित, आदिवासी जनजाति सङ्गठनका प्रतिनिधिहरू	आमन्त्रित सदस्य
भूमिसुधार/मालपोत कार्यालयका प्रमुख-१	सदस्य सचिव

(२) जिल्ला समितिले आवश्यक ठानेमा भूमिलगायत अन्य क्षेत्रका विज्ञहरू र अन्य निकायका पदाधिकारीहरूलाई समितिको बैठकमा आमन्त्रण गर्न सकिनेछ ।

२.३.२ **जिल्ला समितिको कार्यहरू**

जिल्ला समितिको कार्यहरू देहायबमोजिम हुनेछ :

१ जिल्लाका राजनीतिक दलहरू, किसान सङ्घ/सङ्गठन, कृषि र भूमिसँग सम्बन्धित सरकारी निकायहरू र अन्य सम्बन्धित सङ्घसंस्थाहरूबीच समन्वय र सहमतिको वातावरण तयार गरी आयोगका निर्धारित कार्ययोजनाको सफलताको लागि उपयुक्त वातावरण तयार पार्ने ।

२ वैज्ञानिक भूमिसुधार जागरण तथा तथ्य सङ्कलन अभियानलाई सफल पार्न आयोग तथा क्षेत्रबाट जिल्लाले गर्ने भनी तोकिएका सम्पूर्ण कार्यहरू सम्पादन गर्न आवश्यक योजना बनाइ कार्यान्वयन गर्ने ।

३ नियमित बैठकहरू गरी गाविस/नगरपालिकाको वडास्तरमा सञ्चालन गरिएका अभियानका कार्यहरूको अनुगमन, मूल्याङ्कन, निरीक्षण गरी आवश्यक निर्देशन, समन्वय र सहयोग गर्ने ।

४ प्राप्त तथ्याङ्क तथा प्रतिवेदनहरूको प्रष्ट अभिलेख राख्ने ।

५ भूमिसँग सम्बन्धित तात्कालिक महत्त्वका ज्वलन्त समस्याहरू प्राप्त हुन आएमा केन्द्र तथा क्षेत्रमा जानकारी गराउने र प्राप्त निर्देशनअनुसार गर्ने ।

६ तालिम, प्रशिक्षणहरूको संयोजन तथा सञ्चालन गर्न सहयोग गर्ने ।

७ समग्र कार्यहरू, तथ्याङ्कहरू र प्राप्त सुझावहरूको प्रतिवेदन क्षेत्रमार्फत केन्द्रमा पठाउने ।

८ अन्य आवश्यक कार्यहरू गर्ने ।

२.४ **गाउँ समिति/नगर वडा समिति**

गाउँ समिति/नगर वडा समितिको गठन विधि तथा कार्यहरू देहायबमोजिम हुनेछः

२.४.१ गठन विधि

(१) गाउँ समिति/नगर वडा समितिको गठन विधि यसप्रकार हुनेछ । जसमा विशिष्ट अवस्थामा बाहेक संयोजकसहित बढीमा ११ (एघार) जना सदस्य रहनेछन् ।

जिल्ला समितिबाट क्षेत्रीय संयोजकको परामर्शमा नियुक्त स्थानीय व्यक्ति	संयोजक
नागरिक समाज (महिला, दलित, आदिवासी जनजाति सङ्गठनका प्रतिनिधिहरू)	सदस्य
राजनीतिक दल/किसान सङ्घ/सङ्गठनका प्रतिनिधिहरू	सदस्य

(२) गाउँ समिति/नगर वडा समितिले आवश्यक ठानेमा भूमिलगायत अन्य क्षेत्रका विज्ञहरू र अन्य निकायका पदाधिकारीहरूलाई समितिको बैठकमा आमन्त्रण गर्न सकिनेछ ।

(३) स्थानीयस्तरमा किसान सङ्घ वा सहयोग समिति नरहेको अवस्थामा आवश्यकतानुसार संयोजकले सहयोग समिति गठन गरी सहयोग लिन सक्नेछ ।

(४) गाउँ विकास समितिको हकमा प्रत्येक वडामा १ जनाका दरले र नगरपालिकाको हकमा प्रत्येक वडामा ३ देखि ५ जनासम्म तथ्याङ्क सङ्कलक नियुक्त गरिनेछ ।

२.४.२ गाउँ विकास समिति/नगर वडा समितिको कार्यहरू

गाउँ विकास समिति/नगर वडा समितिको कार्यहरू देहायबमोजिम हुनेछः

१ गाविसमा गाउँ स्तरमा, नगरपालिकामा वडा स्तरमा सर्वदलीय तथा विभिन्न किसान सङ्घ/सङ्गठनहरूबीचमा समन्वय गर्न वा सहयोग समितिहरू गठन गर्न आवश्यक पहल गर्ने ।

२ जागरण तथा तथ्य सङ्कलनका रूपहरू, तरिकाहरू र कार्यतालिका तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने ।

३ आयोगबाट उपलब्ध गराइएका फारामहरू स्थलगत रूपमा भर्न लगाइ वडा-वडाको व्यवस्थित फायल खडा गर्ने ।

४ जनताका सुझाव, गुनासा र ज्वलन्त समस्या सूचीकृत गर्ने । ज्वलन्त समस्या तुरुन्त जिल्लामा जानकारी गराउने ।

५ सुझाव, समस्या र गुनासाहरूलाई सूत्रबद्ध गर्ने, तथ्याङ्कहरूलाई व्यवस्थित गरी तोकिएको ढाँचामा जिल्लामा बुझाउने । एक प्रति गाविस/नगरपालिकाका वडाहरूमा राख्ने ।

३. कर्मचारीसम्बन्धी विशेष व्यवस्था

(१) आयोगका केन्द्रीय, क्षेत्रीय, जिल्ला तथा गाउँ/नगर वडा तहमा आवश्यक पर्ने कर्मचारीहरू नेपाल सरकारका विभिन्न निकायबाट काजमा झिकाइ

तथा करारमा नियुक्ति गरी पूर्ति गरिनेछ। सोसम्बन्धी विवरण तालिका २ मा प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी काजमा झिकाइएका कर्मचारीहरूलाई समिति कायम रहेसम्म सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको सहमति लिई काजमा राख्ने विशेष व्यवस्था हुनुपर्नेछ र सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले पनि माग भई आएमा सहमति दिनुपर्नेछ ।

(२) आयोगमा खटिने कर्मचारीहरूलाई सुरु तलब स्केलको २५ (पच्चीस) प्रतिशतका दरले थप प्रोत्साहन भत्ता दिइनेछ ।

तालिका २

आयोगलाई आवश्यक पर्ने कर्मचारीसम्बन्धी विवरण

	काजबाट पूर्ति गरिने कर्मचारीहरू						करारमा नियुक्त गरिने कर्मचारीहरू						
	राजपत्राङ्कित		राजपत्र अनङ्कित		श्रेणीविहीन						श्रेणीविहीन		
कार्यालय	द्वितीय	तृतीय	प्रथम	द्वितीय	का.स.	ह.स. चा.	विज्ञ	शा.अ.	नासु	खरिदार	का.स.	ह.स. चा.	तथ्याङ्क सङ्कलक
केन्द्रीय कार्यालय	२	६	५	५	२	१	१	१	१		५	९	
क्षेत्रीय सम्पर्क कार्यालय	६		५						५		५	६	
जिल्ला समिति		७५	१५०	७५					७५		७५		
गाउँ/नगर वडा समिति													४१,०००
जम्मा	८	८१	१६०	८०	२	१	१	१	८१		८५	१५	४१,०००

४. बजेटसम्बन्धी व्यवस्था

(१) आयोग र आयोगअन्तर्गतका निकायहरूका लागि आवश्यक पर्ने बजेट रु ६४,१५,६५,०००।- अर्थ मन्त्रालयले निकासा दिनेछ ।

(२) आयोग, जिल्ला समिति र गाउँ/नगर वडा समितिको बैठकमा उपस्थित हुने अध्यक्ष, सदस्य, सचिव र आमन्त्रित सदस्यहरूलाई आयोगले तोकेबमोजिमको बैठकभत्ता उपलब्ध गराइनेछ ।

अनुसूची ५

सम्मानित सर्वोच्च अदालतको अन्तिम फैसलाको मुख्य अंश

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
मानननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी.
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती

आदेश
सम्वत् २०६६ सालको रिट नं. ०३५८

मुद्दा : उत्प्रेषणयुक्त परमादेश ।

आयोगले तयार गर्ने प्रतिवेदन कुनै एकजना व्यक्तिको लहडमा तयार गरिने विषय नभई विशेषज्ञबाट व्यापक अनुसन्धान गरी तयार हुने विषय हो । राज्य सञ्चालनको क्रममा प्रचलित कानुन एवम् संविधान बमोजिम गठित सरकारले गठन गरेको आयोग सरकार परिवर्तन हुँदैमा स्वतः काम नलाग्ने भन्ने पनि होइन । आयोगले आफूलाई तोकिएको जिम्मेवारीबमोजिम तयार गरेको प्रतिवेदन फरक राजनीतिक विचारधारा भएका व्यक्तिले तयार गरेको भन्दैमा त्यसले कुनै महत्त्व नै नराख्ने हुँदैन । बरु सम्बन्धित क्षेत्रको लागि महत्त्वपूर्ण दस्तावेजकै रूपमा रहने हुँदा त्यसलाई बुझ्न इन्कार गर्नु उत्तरदायी सरकारको हकमा मनासिव देखिन आएन । प्रचलित संविधान र कानुनबमोजिम आफूसरह नै गठन भएको सरकारले कानुनसम्मत ढङ्गबाट गठन गरेको आयोगको प्रतिवेदन बुझ्नु सरकारको कर्तव्य भएकोमा तयार भएको प्रतिवेदन बुझ्न इन्कार गरी कर्तव्यको पालना गरेको भन्ने देखिन आएन । तसर्थ, नेपाल सरकारको मिति २०६५।८।२५ को निर्णयानुसार गठित भूमिसुधारसम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोगले तयार गरेको भनी आजै यस इजलाससमक्ष निवेदक तर्फका विद्वान् अधिवक्ता मुक्ति प्रधानले पेस गरेबमोजिमको प्रतिवेदन बुझ्नू भनी विपक्षी भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयका नाममा परमादेशको आदेश जारी हुन्छ । यो आदेशको जानकारी विपक्षीहरूलाई महान्यायाधीवक्ताको कार्यालयमार्फत दिई मिसिल नियमानुसार गरी बुझाइ दिनू ।

(**मिति २०६६ साल चैत्र ३० गते सोमबार जारी सम्मानित सर्वोच्च अदालतको फैसलाको मुख्य अंश**)

अनुसूची ६

प्रतिवेदन बुझाउन सरकारको तर्फबाट पठाइएको पत्र

नेपाल सरकार
भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय
(.......जग्गा प्रशासन......... शाखा)

फोनः ४२११६६६
४२११६३२
४२११८४३
४२११७१३
४२११८३३
फ्याक्सः ४२११७०८

पत्र संख्या :- ज.टि.२१९१।०६७६८ नं. 22.
चलानी नं. :- 2225

सिंहदरवार, काठमाडौं
मिति :- २०६८।०३।१६

विषयः-भूमिसुधार सम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोगको प्रतिवेदन बुझाउने बारे ।

अध्यक्ष श्री हरिबोल गजुरेलज्यू,
सदस्य श्री धर्मदत्त देवकोटाज्यू,
सदस्य श्री राधादेवी भट्टराईज्यू,
सदस्य श्री उपेन्द्र कुमार "उपेन्द्र"ज्यू,
सदस्य श्री दुर्गाबहादुर थारुज्यू,
सदस्य श्री बलदेव रामज्यू,
सदस्य गणेश वि.के.ज्यू,
सदस्य श्री विमल बानियाँज्यू,
सदस्य श्री मेहबुब शाहज्यू,
(तत्कालीन भूमिसुधार सम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोग),
काठमाडौं ।

नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) को मिति २०६८।०१।०९ को स्वीकृत प्रस्ताव अनुसार भूमिसुधार सम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोगको प्रतिवेदन र बैज्ञानिक भूमिसुधार सम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोगको प्रतिवेदन एकैपटक सार्वजनिक गर्ने निर्णय भएकोले तपाईहरुको सहभागितामा गठित भूमिसुधार सम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोगको प्रतिवेदन नेपाल सरकार समक्ष पेश गर्ने व्यवस्था हुन आदेशानुसार अनुरोध छ ।

२०६८।३।२६
उप-सचिव

अनुसूची ७

आयोगको प्रतिवेदन बुझाउने निर्णय

आज मिति २०६८ असार २६ गते उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगको बैठक आयोगका अध्यक्ष हरिबोल गजुरेलको अध्यक्षतामा बस्यो । बैठकले निम्न प्रस्तावमाथि छलफल गरी निर्णयहरु गऱ्यो ।

उपस्थिति

अध्यक्ष श्री हरिबोल गजुरेल

सदस्य श्री धर्मदत्त देवकोटा

सदस्य श्री बलदेव राम

सदस्य श्री विमल कुमार बानियाँ

सदस्य श्री दुर्गाबहादुर थारु

सदस्य श्री गणेश बि.के.

सदस्य श्री मेहबुब साह

सदस्य श्री उपेन्द्रकुमार उपेन्द्र

प्रस्ताव

१. सहिदहरुप्रति श्रद्धाञ्जली
२. प्रतिवेदन पेश गर्ने सम्बन्धमा
३. धन्यवाद ज्ञापन
४. विविध

निर्णयहरु

१. न्यायप्रेमी जनसमुदायको तर्फबाट भएका ऐतिहासिक संघर्ष, जनयुद्ध, जनआन्दोलन र मधेश आन्दोलनको क्रममा सहादत प्राप्त गर्नुहुने ज्ञात-अज्ञात सहिदहरुप्रति भावपूर्ण श्रद्धाञ्जली अर्पण गरियो ।

२. आयोगले तयार पारेको प्रतिवेदन सम्मानित सर्वोच्च अदालतको मिति २०६६ चैत्र ३० गतेको आदेश बमोजिम सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यू समक्ष बुझाउने निर्णय गरियो ।

३. आयोगमा कार्यरत सम्पूर्ण कर्मचारी तथा आयोगको काममा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण महानुभाव एवम् संघसंस्थालाई धन्यवाद ज्ञापन गरियो ।

छलफल गर्नुपर्ने अन्य विषयहरु नभएकाले आजको बैठक मन्तव्यसहित अध्यक्षबाट समापन गरियो ।